

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

R dp
ZGODOVINSKI čas.
1981

941/949

119820064,3

COBISS •

ZGODOVINSKI CASOPIS

HISTORICAL REVIEW
ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

leto 1981 **3** letnik 35

ZČ, Ljubljana, 35, 1981, številka 3, strani 203—322

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW
ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

UDK 949.712(05)
UDC

YU ISSN 0350-5774

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Uredniški odbor: dr. Ferdo Gestrin
dr. Bogo Grafenauer
dr. Vasilij Melik (glavni in odgovorni urednik)
Janez Stergar (tehnični urednik)
dr. Miro Stiplovšek
dr. Jože Šorn
dr. Peter Vodopivec
dr. Fran Zwitter

Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 15. 11. 1981.

Izdajateljski svet: dr. Ferdo Gestrin, dr. Milica Kacin-Wohinz, Zdravko Klanjšček, dr. Jože Koropec, dr. Vasilij Melik, Darja Mihelič, Albina Nečak-Lük, dr. Janko Pleterski, Janez Stergar, Prvenka Turk, dr. Peter Vodopivec, dr. Fran Zwitter

Prevodi: Lidija Berden (angleščina), Magda Horváth (madžarščina), Albina Nečak-Luk (angleščina), Madita Šetinec (nemščina), Janez Šumrada (francoščina), dr. Vlado Valenčič (nemščina), Janez Zor (ruščina), Saša Žabjek (italijanščina)

Zunanja oprema: Neta Zwitter

Upravnica revije: Majda Čuden

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I, telefon: (061) 224 011, 224 046, int. 209

Letna naročnina: za nečlane in ustanove 640 din, za društvene člane 400 din, za društvene člane-upokojujence 300 din, za društvene člance-študente 200 din (vse cene za letnik 35/1981)
Cena te številke v prosti prodaji je **200 din**.

Tekoči račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 50101-678-49040

Sofinancirata: Raziskovalna skupnost Slovenije
Izobraževalna skupnost Slovenije

Tisk: Tiskarna Slovenija, Ljubljana, junij 1982

Naklada: 1600 izvodov

KAZALO — CONTENTS — СОДЕРЖАНИЕ

RAZPRAVE — STUDIES — СТАТЬИ

- Rajko B r a t o ž, Kratek oris zgodovine krščanstva na Slovenskem v pozni antiki 205—221
 A Short Survey of the history of Christianity in Slovenia in the late Antiquity
 Краткий очерк истории христианства в позднеантичный период в Словении
- Ferdo G e s t r i n, Italijani v slovenskih deželah od 13. do 17. stoletja 223—241
 The Italians in the Slovene Countries From the 13th until the 17th Century
 Итальянцы в словенских краях с 13 по 17 вв.
- Vlado V a l e n č i č, Tovorništvo na Kranjskem 243—277
 The Packhorse transport in Carniola
 Система транспорта товаров караванами в Краньской
- Albina N e č a k - L ũ k, Oris položaja madžarske narodne manjšine v Prekmurju v obdobju
 od 1918 do 1945 279—286
 Some Features of the Situation of the Hungarian National Minority in Prekmurje in
 the Period from 1918 to 1945
 Положение венгерского национального меньшинства в Прекмурье за период
 с 1918 по 1945 гг.
- Boris M l a k a r, General Rupnik in slovensko domobranstvo 287—305
 General Rupnik and the Slovene "domobranstvo" (collaborationistic home-guard)
 Генерал Рупник и словенские домобранцы

DRUŠTVENO ŽIVLJENJE, KONGRESI IN SIMPOZIJI — SOCIAL LIFE, CONGRESSES AND SYMPOSIA —
 ОБЩЕСТВЕННАЯ ЖИЗНЬ, СЪЗДЫ И СИМПОЗИУМЫ

- Študijsko srečanje »Politična in družbena vprašanja v Julijski Krajini v letih 1920/1930«
 (Damijan G u š t i n) 307—309
 Symposium "Political and social problems in the Julian March 1920/1930"
 Научная встреча »Политические и общественные проблемы в Юлийской Крайне
 за гг. 1920—1930«
- Seminar »I cattolici isontini nel XX secolo« (Branko M a r u š i č) 309—310
 Symposium "The catholics of the Soča / Isonzo-river region in the 20th Century"
 Симпозиум »Католики в области Сочи в XX-веке«
- Zasedanje jugoslovansko-italijanske komisije za zgodovino (Ferdo G e s t r i n) 311—312
 Meeting of the jugoslav-italian Historical Commission
 Заседание югославско-итальянской комиссии по истории

OCENE IN POROČILA — BOOK REVIEWS AND REPORTS — РЕЦЕНЗИИ И ОБЗОРЫ

- Stjepan Antoljak, Izvori za historiju naroda Jugoslavije. Srednji vek (Peter Š t i h) 313
- Deželnozborski spisi kranjskih stanov I (1499—1515) (Vasko S i m o n i t i) 313—314
- Zbornik za historiju školstva i prosvjete, 13 (Andrej V o v k o) 314—315
- Kronologija naprednega delavskega gibanja na Slovenskem 1868—1980 (Dušan N e č a k) . . . 315—316
- France Filipič, Poglavlja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919—1939
 (Miroslav Š t i p l o v š e k) 316—318
- Tone Ferenc, Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien
 1941—1945 — Viri o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji 1941—1945 (Dušan
 N e č a k) 318—319
- Theodor Veiter, Die Kärntner Ortstafelkommission (Tone Z o r n) 319—321

Rajko Bratož

KRATEK ORIS ZGODOVINE KRŠČANSTVA NA SLOVENSKEM V POZNI ANTIKI

Začetki krščanstva na Slovenskem so tako kakor v sosednjih deželah zaviti v temo. Nikakršnih virov ni na razpolago, da bi lahko vsaj približno opredelili čas in izhodišče misijona ali etnično in socialno pripadnost prvih kristjanov.¹ Pri ugibanjih ob iskanju odgovora na ta vprašanja moramo vsekakor upoštevati izrazito prehodno značaj slovenskega ozemlja na stičišču Italije, Balkana in Srednje Evrope, z izredno pomembnimi komunikacijami,² ter etnične in socialne značilnosti velikih centrov v njegovi bližini, ki so prišli v stik s krščanstvom relativno zgodaj; v prvi vrsti Akvileje, v manjši meri Sirmija in drugih velikih mest na Balkanu.³ Na osnovi

* Natis tega dela je denarno podprl Znanstveni inštitut Filozofske fakultete na Univerzi Edvarda Kardelja v Ljubljani.

SEZNAM OKRAJŠAV

AAAd	Antichità Altoadriatiche, Udine
AIJ	V. Hoffiller — B. Saria, Antike Inschriften aus Jugoslavien, Zagreb 1938
AS	Acta sanctorum
AV	Arheološki vestnik, Ljubljana
CI	Codex Iustinianus
CIL	Corpus inscriptionum Latinarum
CSEL	Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum
CT	Codex Theodosianus
ČZN	Casopis za zgodovino in narodopisje, Maribor
GMDŠ	Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, Ljubljana
ILJu	A. et J. Šašel, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt, Situla 5, Ljubljana 1963 (= ILJu 1—451), A. et J. Šašel, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt, Situla 19, Ljubljana 1978 (= ILJu 452—1222)
MGH	Monumenta Germaniae historica
MIÖG	Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, Wien
PG	Migne, Patrologia Graeca
PL	Migne, Patrologia Latina
RE	Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart
ZČ	Zgodovinski časopis, Ljubljana

¹ Premalo osnovano in šablonsko je mnenje, da so bili prvi oznanjevalci krščanstva vojaki, trgovci in suznji, kot menijo npr. H. Koller, Die Christianisierung des Ostalpenraumes, Religion und Kirche in Österreich, Schriften des Institutes für Österreichkunde, Wien 1972, 15, P. Stockmeier, Die spätantike Kirchen-Organisation des Alpen-Donauraumes im Licht der literarischen und archäologischen Zeugnisse, Jahrbuch 1963 für alpbayerische Kirchengeschichte, 41 in Ph. Régerat, Recherches sur la fin de la première vague de christianisation dans le Norique romain, Paris-Sorbonne 1978 (tipkopijsna disertacija) 117. A. v. Harnack, Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten I, Leipzig 1924, 378 poudarja, da se je krščanstvo širilo predvsem z dejavnostjo poklicnih misijonarjev, in da so pri širjenju nove vere imele važno vlogo ženske. Nosilcev misijonske akcije ne bi mogli iskati v kakem posebnem družbenem sloju, zlasti ne v vojski.

² Predvsem cesta Aquileia—Sirmium in Aquileia—Carnuntum. Prehodnost slovenskega ozemlja se odraža tudi v upravnih razdelitvah v pozni antiki, ko je bilo to ozemlje razdeljeno med 4 province: Venetia et Histria, Noricum mediterraneum, Savia, Pannonia Prima.

³ Akvileja je imela dokaj številno židovsko kolonijo, ki je bila primeren medij za širjenje krščanskih idej, in akvilejska cerkev je dolgo ohranila nekatere posebnosti židovstva. G. Biasutti, La tradizione marciiana aquileiese, Udine 1959, meni, da je širjenje krščanstva v Akvileji temeljilo na misijonarski aktivnosti krščanskih židov in da je bila izhodišče misijona Aleksandrija. Krščanstvo naj bi bilo v mestu zasidrano že v 2. stoletju. Glej tudi G. Biasutti, Aquileia e la chiesa di Alessandria, AAAD 12, 1977, 215 ss., G. Cuscito, Cristianesimo antico ad Aquileia e in Istria, Trieste 1977, 46 ss. Kritično se je do tez Biasuttija izrazil G. C. Menis, La lettera XII attribuita a sant' Ambrogio e la questione marciiana aquileiese, Rivista di storia della chiesa in Italia 18, 1964, 243 ss. O židovski koloniji v Akvileji ob koncu 4. stoletja glej L. Cracco Ruggini, Il vescovo Cromazio e gli ebrei di Aquileia, AAAD 12, 1977, 353 ss.

Na širšem območju zahodnega Balkana in srednjega Podonavja ni bilo kake večje židovske skupnosti; obstoj židovskega kulta je dokumentiran le v Mursti (ILJu 1066), v Intercisi (CIL III 3327=10301) in v Saloni (ILJu 131). Glej tudi B. Saria, Die Christianisierung des Donauraumes, Völker und Kulturen Südosteuropas, München 1958, 20.

Tako v Akvileji kot v Sirmiju (o začetkih krščanstva v Sirmiju glej J. Zeiller, Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain, Paris 1918, 31 ss.) je bilo krščanstvo sprva najbolj zastopano med grško govorečimi priseljenci, šele pozneje, v 4. stoletju, je postopoma prevladal latinsko govoreči element. Glej G. Cuscito, o. c. 69 ss., R. Egger, Der heilige Hermagoras, Klagenfurt 1948, 47 ss., J. Zeiller, o. c. 73 ss.

takega sklepanja moremo z veliko stopnjo verjetnosti domnevati, da je bilo na ozemlju Slovenije nekako od sredine 3. stoletja dalje krščanstvo vsaj v mestih prisotno.

Ne da bi se spuščali v zelo zapleteno problematiko legende o sv. Hermagoru (Mohorju), domnevnem učencu evangelista Marka in prvem škofu v Akvileji,⁴ moremo reči sledeče: v slovenski in avstrijski historiografiji se je uveljavila hipoteza, ki jo je postavil S. Ritig,⁵ sprejel J. Zeiller⁶ in jo v briljantni analizi postavil v historični okvir R. Egger;⁷ po tej naj bi bil Hermagora identičen s panonsko mezijskim mučencem lektorjem Hermogonom iz Singiduna († 303), čigar relikvije naj bi bile v začetku 5. stoletja prenešene v Akvilejo. Na tej podlagi naj bi v akvilejski cerkvi nastala legenda, ki naj bi služila cerkvenopolitičnim aspiracijam akvilejske cerkve v 6. stoletju. Italijanska historiografija te hipoteze v splošnem ni sprejela in predstavlja Hermagora še naprej kot prvega znanega akvilejskega škofa nekako iz sredine 3. stoletja.⁸

Za dobo pred milanskim ediktom nam je iz virov poznano eno samo središče krščanstva na Slovenskem, Petoviona, medtem ko moremo o obstoju krščanskih skupnosti v Celeji in Emoni v tej dobi le domnevati.

Petoviona je prvi izrazit in do osemdesetih let 4. stoletja najbolj poznani in največji center krščanstva na Slovenskem. 2. novembra 303 (ali 304) je umrl mučeniške smrti kot žrtev Dioklecijanovega (Galerijevega) preganjanja kristjanov petovlonski škof Viktorin, prvi literarno delujoči človek ne le na ozemlju Slovenije, temveč tudi na ogromnem ozemlju alpskih in podonavskih provinc od izvira Donave do črnega morja (če seveda odmislimo Ovidijevo literarno dejavnost v izgnanstvu v Tomih). Njegov literarni opus je bil precejšen, po odmevih v poznejši patristični književnosti tudi dokaj pomemben, a se je od njega ohranilo le malo: »*Tractatus de fabrica mundi*« in »*Commentarius in Apocalypsim*«, slednji tudi v Hieronimovi redakciji.⁹ Viktorin, po Hieronimovih besedah bolj več grškega kakor latinskega jezika, in po svojem znanstvenem literarnem delu bolj zasidran v grški patristiki kakor v latinski, je zelo verjetno izhajal iz same Petovione. Na to misel nas navaja epigrafski onomastičen material¹⁰ in pa

⁴ Legenda nam je poznana v dveh malo različnih variantah. Celotno besedilo podajajo AS Julii III, 240 ss., R. Egger, o. c. 28 ss. (z nemškimi prevodom), G. C. Menis, La »Passio« dei santi Ermacora e Fortunato nel Cod. n. 4 della Biblioteca Guarneriana, Studi di letteratura popolare friulana 1, 1969, 15 ss. Podrobnejše analize teksta nam dajejo P. Paschini, La chiesa aquileiese ed il periodo delle origini, Udine 1909, 22 ss., Id., Storia del Friuli I, Udine 1953, 33 ss., E. Marcon, Sant'Ermagora protovescovo e martire di Aquileia, Gorizia 1958, 11 ss., G. Cuscito, o. c. 21 ss.

⁵ S. Ritig, Martyrologij srijemsko-panonske metropolije, Bogoslovska smotra 2, 1911, 355 ss.

⁶ J. Zeiller, Les origines . . . , 76 ss.

⁷ Der heilige Hermagoras. Eine kritische Untersuchung, Klagenfurt 1948. Glej tudi M. Miklavčič, Hermogenes — Hermagoras, Zbornik razprav teološke fakultete v Ljubljani, Ljubljana 1962, 363 ss., M. Miklavčič — J. Dolenc, Leto svetnikov III, Ljubljana 1972, 101 s.

⁸ P. Paschini, Le fasi di una leggenda aquileiese, Rivista di storia della chiesa in Italia 8, 1954, 161 ss., G. C. Menis, La lettera XII, 243 ss., G. Cuscito, o. c. 22 op. 11, 70 op. 20, E. Marcon, o. c. 7 s. in 21 op. 1.

⁹ Hieronymus, De viris illustribus 75: »Victorinus, Petavionensis episcopus, non aequae latine ut graece noverat. Unde opera eius grandia sensibus viliora videntur compositione verborum. Sunt autem haec: commentarii in Genesis, in Exodum, in Leviticum, in Esaiam, in Ezechiel, in Abacuc, in Ecclesiasten, in Canticum Canticorum, in Apocalypsim Iohannis, adversum omnes haereses et multa alia. Ad extremum martyrio coronatus est.«

Standardna edicija: Victorini episcopi Petavionensis opera, ed. I. Haussleiter, Wien—Leipzig 1916 (CSEL 49). Izdajatelj v uvodu navaja vsa testimonia o Viktorinu (Hieronimus še na več mestih, Optatus Milevitanus, Paulus Orosius, Cassiodorus).

Nekaj važnejše literature: AS 62, Nov. t. I, 432—443, M. Napotnik, Sveti Viktorin, škof Ptujski, cerkveni pisatelj in mučenec, Na Dunaji 1888, M. Schuster, Victorinus von Pettau, RE VIII A, 2 (1958), 2081—2085, B. Altaner — A. Stuiber, Patrologie. Leben, Schriften un Lehre der Kirchenväter, Freiburg—Basel—Wien 1978, 182 s., O. Bardenhewer, Geschichte der altchristlichen Literatur II, Freiburg 1914, 657 ss., P. F. Barton, Frühzeit des Christentums in Österreich und Südostmitteleuropa bis 788, Wien—Köln—Graz 1975, 45 s., J. Zeiller, Les origines . . . , 65 ss., F. Kovačič, Zgodovina Lavantinske škofije (1228—1928), Maribor 1928, 1 ss., Id., Petovij in Celeja v starokrščanski dobi, Strena Buliciana. Zagreb—Split 1924, 387 ss.

¹⁰ Victorinus je v Zgornji Panoniji dokaj pogost cognomen, saj se pojavlja na napisih kar dvaindvajsetkrat (CIL III 3917, 3974, 3996 a, 4008, 4148, 4419, 4433, 4452, 4537, 6018, 10820, 10914, 10964, 10987, 11116, 11180, ILJu 331, 1130, 1133), od tega v Petovionii kar trikrat (CIL III 4016, 4036, ILJu 1135), v Noriku, kamor je spadalo mesto v pozni antiki, osemkrat (CIL III 4853, 4876, 5567, 5185, 5352, 5632, 11779, 11635).

dejstvo, da je to pomembno cestno križišče in središče ilirskega carinskega območja za upravo (v tej so bili zaposleni številni osvobodenci in sužnji grško orientalskega izvora) imelo do neke mere grško orientalski značaj.¹¹

Zelo verjetno je krščanstvo najprej pognalo korenine v grško orientalski koloniji v mestu, kakor moremo sklepati po analogijah iz drugih mest na Zahodu. Kljub grški teološki usmerjenosti škofa Viktorina¹² ni nujna trditev, da se je krščanstvo, v tej dobi kulturno, jezikovno in dogmatsko grško obarvano, širilo semkaj iz grško usmerjenih krščanskih centrov Balkana,¹³ saj je bila tudi bližnja akvilejska cerkev in pretežna večina cerkva na Zahodu podobno orientirana.¹⁴ Petoviona se je ob koncu 3. stoletja z Viktorinovo literarno dejavnostjo dvignila med maloštevilna literarno ustvarjalna središča krščanstva na latinskem Zahodu, kakršna so bila poleg Rima zlasti Kartagina v Afriki in Lugdunum ter Vienna v Galiji. Viktorinovo literarno delo, ki ga moremo postaviti nekako v zadnji dve desetletji njegovega življenja, je pogojevala primerna dozorelost oziroma daljši razvoj krščanske skupnosti v Petovionu. Ta je bila organizirana kot škofija, gotovo je razpolagala med drugim tudi z veliko knjižnico krščanskih tekstov (zlasti grških, pa tudi latinskih, vključno z latinskim Svetim pismom) in z dobrimi zvezami z drugimi krščanskimi skupnostmi, sicer si Viktorinovega pisateljskega dela sploh predstavljati ne moremo.

Viktorinovo literarno delo ima nekatere značilne poteze, v prvi vrsti hiliastične nazore¹⁵ in vpliv Origena.¹⁶ Zaradi teh dveh so pozneje Viktorina obsojali in verjetno je to vzrok, poleg jezikovne in stilne šibkosti,¹⁷ da se je od njegovih del ohranilo tako malo. Vsekakor moramo najbolj obžalovati izgubo spisa »*Adversum omnes haereses*«, po vsej priliki dela, ki je merilo na sodobne odklone v pojmovanju krščanske dogme, ki so bili v petovionski cerkveni skupnosti gotovo poznani, če ne morda celo nevarni in je torej delo nastalo morda iz čisto praktičnih potreb.¹⁸ Samo dejstvo, da je Viktorin pisal v latinščini, čeprav mu je bila grščina bolj domača, kaže na njegovo propagandno misijonarsko tendenco, avtorjevo zakoreninjenost v latinsko govoreči provinci, težnjo, da bi populariziral krščanstvo izven grško orientalske skupnosti v mestu po latinsko govoreči sredini, ki je bila v ogromni meri poganska.

Njegovim spisom usoda ni bila naklonjena. Resda jih omenjajo številni cerkveni pisatelji naslednjih stoletij in da so bili razširjeni po latinskem

¹¹ Na to kažejo tudi najdbe več grških napisov oziroma napisov z grškimi imeni v Petovionu, npr. CIL III 4075, 4018, 4032. Najdaljši grški napis je bil odkrit leta 1952. Glej M. Sašel Kos, Fragment einer widerspruchlich interpretierten griechischen Inschrift aus Poetovio, *Linguistica* 20 (in memoriam M. Groselj oblata II), Ljubljana 1980, 11–20, zlasti 17 s.

¹² Predvsem se je opiral na spise Papija iz Hierapolis, Ireneja, Hipolita in zlasti Origena (glej I. Haussleiter, o. c. VIII). Od latinskih cerkvenih piscev je citiral: Tertulijana (*J. Mehlmann, Tertulliani Apologeticum a Victorino Petovionensi citatum, Sacris erudiri* 15, 1964, 413 ss.).

¹³ J. Zeiler, *Les origines*... 66 vidi v Viktorinu geografsko gledano skrajnega predstavnika tistega toka širjenja krščanstva, ki je potekal iz grških provinc Balkana v Podonavje vse do zahodnih meja Ilirika, vendar mislim, da to ni nujno. Prav tako je brez prave osnove njegova domneva, da Viktorin po rojstvu in izobrazbi sodeč ni mogel izhajati iz kake latinske province. Zeilerovemu mnenju se pridružuje tudi G. C. Menis, *Rapporti ecclesiastici tra Aquileia e la Slovenia in età paleocristiana*, AV 29, 1978, 371.

¹⁴ Glej G. Cuscito, o. c. 72, A. v. Harnack, o. c. 870 op. 1, B. Altaner — A. Stuiber, o. c. 145.

¹⁵ Viktorin je prevzel hiliastične nazore od škofa Papija iz Hierapolis (prva polovica 2. stoletja). Glej Hieronymus, *De viris illustribus* 18, in Papija. Hiliastično obarvana sta oba preostala Viktorinova spisa, *Tractatus* v celoti, *Commentarius* pa zlasti v sklepnem delu. Glej M. Schuster, o. c. 2082 s., M. Napotnik, o. c. 218 ss., I. Haussleiter o. c. VII s.

¹⁶ Hieronymus, *Epistulae* 61, 2 in 84, 7, *Commentarius in Ecclesiasten* ad cap. 4.13. Glej J. Haussleiter o. c. IX.

¹⁷ Hieronymus, *De viris illustribus* 75 (glej op. 9) in *Epistulae* 58, 10.

¹⁸ Optatus Milevitanus, *Contra Parmenianum Donatistam* 1, 9: »Marcion, Praxeas, Sabellius, Valentinus et ceteri usque ad Cataphrygas temporibus suis a Victorino Petavionensi et Zephyrono Urbico et a Tertulliano Carthaginensi et ab aliis adsertoribus ecclesiae catholicae superati sunt.«

Marcion in Praxeas sta bila gnostika, katafrigi montanistično gibanje (T. J. Šagi-Bunić, *Povijest krščanske literature I*, Zagreb 1976, 360 ss.). Za nas sta bolj zanimiva Praxeas in Sabellius, utemeljitelja patripasijanske (antitrinitarijanske) herezije, proti kateri se je boril že Tertulijan. Patripasijansko herezijo namreč zasledimo tudi v Akvileji (G. Cuscito, o. c. 48 ss.) in domnevati moremo, da je bila spričo bližine in zvez poznana tudi v Petovionu. F. Kovačič, *Zgodovina Lavantinske škofije*, 2, po pravici poudarja, da je bilo smiselno pisati proti herezijam zlasti takrat, kadar so bile te razširjene in lastni srenji.

Zahodu,^{18a} vendar jih je tako imenovani Gelazijev dekret zaradi hlijastičnih nazorov razglasil za apokrifne, tako da so se v pretežni meri izgubili.¹⁹

Mnogo manj jasni so nam začetki krščanstva v Celeji. O teh nam poroča en sam vir, legenda o mučeništvu sv. Maksimilijana iz druge polovice 13. stoletja, ki je že na prvi pogled zelo problematične izpovedne vrednosti in vsebuje zelo malo avtentičnih podatkov.²⁰

Ta relativno obsežen, v skorajda retorično nabrekli latinščini napisan spis sestavljajo trije deli. V uvodnem delu nam avtor pove namen spisa, povzdiguje slavo, velikost in ugled lorške nadškofije, ki ima 22 sufraganov. Med temi je tudi Celeja, najodličnejše mesto izmed vseh, »tako rekoč druga Troja« (quasi altera Troia), z mnogimi spomeniki slavne preteklosti. Osrednji del spisa vsebuje Maksimilijanov življenjepis: rojstvo v Celeji v premožni krščanski družini, duhovna vzgoja pri prezbiterju Oraniju, po smrti staršev odpoved posvetnemu življenju in posvetitev Bogu. Nato je postal Maksimilijan lavriški nadškof. V času cesarjev Kara, Karina in Numerijana je prišel v Celejo sodnik Evlazij, »neki tiran, zlorabno imenovan sodnik« (quidam tyrannus, abusive dictus iudex), da bi zatrl krščanstvo. Ker Maksimilijan, ki je iz Lavriaka prihitel v rodno mesto, ni hotel žrtvovati v Marsovem templju, in je pred sodnikom vztrajno izpovedoval, da je kristjan, je bil obglavljen. Kristjani so njegovo truplo pokopali. Zadnji del legende poroča o prihodu sv. Ruperta v Celje, kako je ta misijonar odkril mučenčev grob in posvetil več cerkva. Sledi opis šestih čudežev, ki so se zgodili po čudežni moči Maksimilijanovih relikvij.

W. Neumüller je ob analizi tega problematičnega vira prišel do zaključka, da avtentični viri za zgodovino Salzburške v zgodnjem srednjem veku (Indiculus Arnonis, Breves notitiae, Alkuin) resda dokazujejo obstoj Maksimilijanovega kulta na Salzburškem v 8. stoletju (in od 10. stoletja tudi v Passavu), vendar pa noben vir pred 12. stoletjem ne omenja Maksimilijana kot škofa in šele po letu 1289 se prvič omenja kot mučenec. Neumüller meni, da je legenda delo Alberta Böheima, passavskega klerika, silno problematične osebnosti, ki je hotel z njo dvigniti ugled in podpreti cerkvenopolitične aspiracije passavske nadškofije, naslednice lavriške cerkve. Šele ta legenda naj bi sekundarno spodbudila celjske minorite, ki naj bi začeli tudi v Celju gojiti Maksimilijanov kult.²¹ Avtor smatra, da so avtentični elementi v legendi le trije: svetnikovo ime, spominski dan (12. oktober) in kult njegovih relikvij na Salzburškem. A. Lhotsky pa gleda na vrednost legende z več optimizma; domneva, da je legendi služilo za podlago neko starejše poročilo o mučeništvu z elementi škofovske posvetitve, spominskega dne in mučenja v Celeji.²² To mnenje se mi zdi bolj upravičeno. Na to me navaja obstoj Maksimilijanovega kulta v Istri,²³ kamor

^{18a} Poleg Hieronima in Optata ga omenjata še Paulus Orosius, *Commonitorium de errore Priscilianistarum et Origenistarum* 3 (PL 42, 667 s) in Cassiodorus, *De institutione divinarum litterarum* 5, 7, 9 (PL 70, 1116, 1119, 1122). Njegove spise citirata Kromacij iz Akvileje (*Chromace d'Aquilée, Sermons II, Sources Chrétiennes* 164, ed. J. Lemarié, Paris 1971, 270) in sv. Patrick, ki je prevzel po Viktorinu izraz *mensura fidei* (R. P. C. Hanson, Patrick and the mensura fidei, *Studia patristica* 10, 1971, 109 ss., L. Bieler, *The «Creeds» of St. Victorinus and St. Patrick, Theological Studies* 1948, 121 ss.).

¹⁹ E. v. Dobschütz, *Das Decretum Gelasianum de libris recipiendis et non recipiendis, Texte und Untersuchungen* 38, 4. Leipzig 1912, 316.

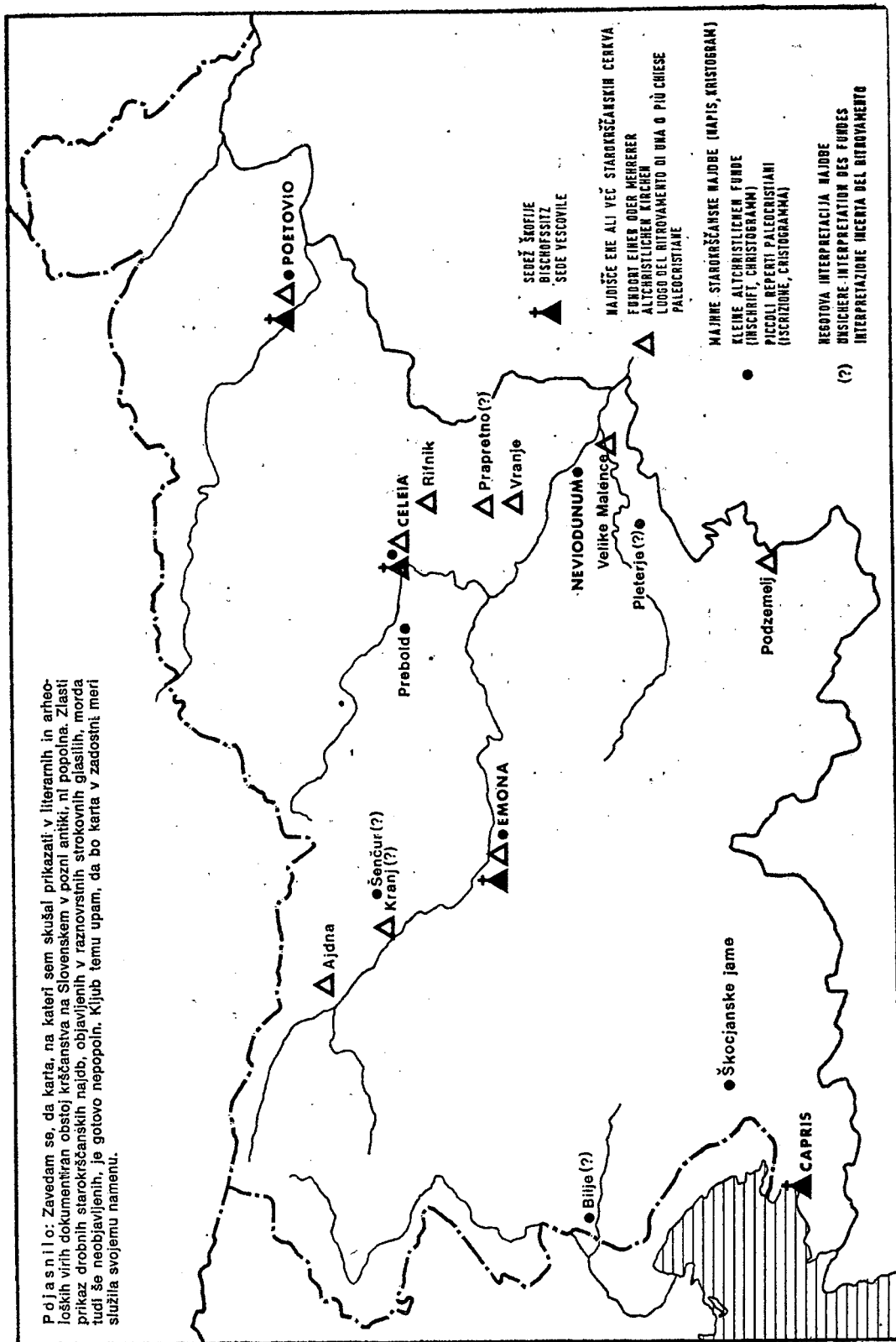
²⁰ AS 54, Oct. VI, 23–58, tekst legende 52–58. Glej tudi M. Miklavčič-J. Dolenc, *Leto svetnikov IV*, Ljubljana 1973, 87 ss., P. F. Barton, o. c. 43 s., J. Orožen, *Zgodovina Celja in okolice I*, Celje 1971, 25 s. O kultu sv. Maksimilijana v Celju glej I. Orožen, *Das Bisthum und die Diözese Lavant III, Cilli 1380, 115 ss.* Lik Maksimilijana je po legendi literarno upodobil J. M. Stepsichnegg, *Maximilian. Schauspiel in vier Aufzügen*, Marburg 1878.

²¹ W. Neumüller, *Sanctus Maximilianus nec episcopus nec martyr, Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs* 8, 1964, 7–42.

²² A. Lhotsky, *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs, MÖG, Ergänzbund 19*, Graz-Köln 1963, 213.

²³ AS 54, Oct. VI, 47 ss. Maksimilijanov kult je izpričan v Piranu. V prid domnevi, da gre za kult noriškega mučenca govori dejstvo, da gre v piranskem primeru za kult mučenca z istim spominskim dnevom (12. oktober). F. Lanzoni, *Le diocesi d'Italia, Faenza 1927, 862* dvomi, da gre tukaj za kult noriškega Maksimilijana. Glej tudi M. Miklavčič-J. Dolenc, *Leto Svetnikov IV*, 90, E. Klebel, *Das Fortleben des Namens «Noricum» im Mittelalter, Carinthia I* 146, 1956, 485, Idem, *Über die Städte Istriens, Vorträge und Forschungen* 4, Konstanz 1958, 46.

Pojasnilo: Zavedam se, da karta, na kateri sem skušal prikazati v literarnih in arheoloških virih dokumentiran obstoj krščanstva na Slovenskem v pozni antiki, ni popolna. Zlasti prikaz drobnih starokrščanskih najdb, objavljenih v raznovrstnih strokovnih glasilih, morda tudi še neobjavljenih, je gotovo nepopoln. Kljub temu upam, da bo karta v zadostni meri služila svojemu namenu.

SEDEŽ ŠKOFIJE
BISCHOFFSSITZ
SEDE YESCOVILLE

MAJDIŠČE ERE ALI VEČ STAROKRŠČANSKIH CERKVA
FUNDORT EINER ODER MEHRERER
ALTCHRISTLICHEN KIRCHEN
LUOGO DEL RITROVAMENTO DI UNA O PIÙ CHIESE
PALEOCRISTIANE

MAJHNE STAROKRŠČANSKE MAJDBE (KAPIS, KRISTOGRAM)
KLEINE ALTCHRISTLICHEN FUNDE
(INSCRIFT, KRISTOGRAMM)
PICCOLI REPERTI PALEOCRISTIANI
(ISCRIZIONE, CRISTOGRAMMA)

NEGOTOVA INTERPRETACIJA MAJDBE
UNSICHERE INTERPRETATION DES FUNDES
INTERPRETAZIONE INCERTA DEL RITROVAMENTO
(?)

skoraj gotovo ni bil prenešen v zgodnjem srednjem veku iz Salzburške, saj deželi nista bili v kakih omembe vrednih stikih, temveč so ga verjetneje zanesli semkaj begunci iz Celeje ob koncu 6. stoletja. Zaradi tega menim, da legenda o svetem Maksimilijanu v bistvenih elementih le temelji na zgodovinskem dogodku, namreč na usmrtni nekega kristjana Maksimilijana v Celeji ob koncu 3. ali v začetku 4. stoletja. Tako moremo smatrati obstoj krščanstva v Celeji ob koncu 3. stoletja za zelo verjeten.

Za obstoj krščanstva v Emoni pred t. i. milanskim ediktom nimamo nikakršnih dokazov. Če so imela mesta v bližini bodisi že izgrajeno krščansko občino s škofom na čelu (Akvileja, Petoviona, Siscija) ali pa krščansko skupnost, katere pripadniki so z mučeništvom dokazali privrženost veri (Tergeste, verjetno Celeja), se ponuja sklep, da krščanstvo v Emoni tedaj gotovo ni bilo neznano. J. Šašel domneva, da je bilo v 3. stoletju zbirališče kristjanov v zasebni hiši v bližini zahodnih mestnih vrat, kjer naj bi imeli pripadniki te prepovedane vere svoj sakralni prostor.²⁴

* * *

Obdobje državljanskih vojn po Dioklecijanovem odstopu leta 305 je bilo na današnjem Slovenskem vojaško politično izredno dinamično, saj je bilo ozemlje stično področje med delnima cesarstvoma Italije (zahodna Slovenija vključno z Emono) in Ilirika (noriški in panonski predeli), ki sta bili večji del časa v vojni (vojna med Maksencijem in Severom leta 307, med Maksencijem in Galerijem 307, med Maksencijem in Licinijem 310, med Konstantinom in Licinijem 314). Vsak od naštetih delnih cesarjev je imel nekoliko drugačen odnos do kristjanov: Galerij jih je preganjal, Maksencij je bil do neke mere toleranten, kot nam dokazujejo med drugim tudi novci akvilejske kovnice s križem v zatrepu templja,²⁵ Konstantin jim je bil naklonjen, Licinij v tej dobi toleranten.²⁶ Z Galerijevim ediktom aprila 311 in s tako imenovanim milanskim ediktom Konstantina in Licinija januarja 313 je v naših deželah nastopila za krščanstvo doba miru.²⁷

Krščanstvo se je poslej hitro širilo in je v teku 4. stoletja povsem izrinilo poganstvo. Glavno misijonsko delo je bilo opravljeno v prvi polovici in v sredini 4. stoletja.²⁸ Nekako v drugi polovici 4. stoletja je cerkev v naših deželah izgradila svojo cerkveno organizacijo v obliki škofij,²⁹ postala je duhovna, moralna, pa tudi gospodarska sila.³⁰ Cerkvoupravno je za-

²⁴ J. Šašel, Emona (Vodniki po kulturnih in naravnih spomenikih Slovenije 50), Ljubljana 1975, 22.

²⁵ A. Jeločnik, Centurska zakladna najdba — The Centur Hoard, Situla 12, Ljubljana 1973, 27 in 110, G. Cuscito, o. c. 81, J. Ziegler, Zur religiösen Haltung der Gegenkaiser im 4. Jh. n. Chr., Frankfurter Alt-historische Studien 4, Kallmünz 1970, 35 ss.

²⁶ A. Tullier, Le conflit entre Constantin et Licinius et les origines de l'arianisme, Živa antika 25, 1975, 247 ss.

²⁷ P. P. Joannou, La législation impériale et la christianisation de l'empire romain (311—476), Roma 1972, 19 ss.

²⁸ Kot posredna pokazatelja stopnje pokristjanjenja na tem področju sredi 4. stoletja moremo navesti dve poročili: Hieronimovo rojstvo leta 347 v Stridonu v povsem krščanskem ambientu (glej op. 55) in prihod Martina Tourskega v rodno Savarijo: njegova starša sta bila še pagana; mater je pridobil za krščanstvo, medtem ko je oče, vojaški tribun, vztrajal v poganstvu (Sulpicius Severus, Vita Martini 6, 3—4).

Po določilih cerkvenih zborov v Nikaji leta 325 (can. 4, 6, 7), Antiohiji leta 341 (can. 9), Serdiki leta 343, Konstantinoplu leta 381 (can. 2, 3) in Halkedonu leta 451 (can. 17) se je cerkvena organizacija prilagodila v kar največji meri državoupravni razdelitvi. Kot sedeži škofij so prišla v poštev le tista mesta, ki so imela rang poznoantične civitas (glej P. Stockmeier, o. c. 45 s.). Ker pa se je cerkvena organizacija na Zahodu dogradila približno eno stoletje pozneje kakor na Vzhodu in je na splošno poznala več odstopanj od zgornjega načela (G. C. Menis, Le giurisdizioni metropolitiche di Aquileia e di Milano nell'antichità, AAAd 4, 1973, 271 ss.), moremo sklepati na drugo polovico 4. stoletja kot na dobo, v kateri se je izgradila cerkvena organizacija v naših deželah. Primerjaj tudi: E. Schaffran, Frühchristentum und Völkerwanderung in den Ostalpen, Archiv für Kulturgeschichte 37, 1955, 17, K. Reindel, Die Bistumsorganisation im Alpen—Donau—Raum in der Spätantike und im Frühmittelalter MIOG 72, 1964, 285 s., H. E. Feine, Kirchlische Rechtsgeschichte. Die katholische Kirche, Köln—Graz 1964, 97 ss., A. V. Rossi, Considerazioni intorno alla formazione dei diritti metropolitici ed all'attribuzione del titolo patriarcale della chiesa di Aquileia (sec. IV—VI), Memorie storiche foregiuliesi 43, 1958—1959, 62 ss., Ph. Régerat, o. c. 127 ss.

³⁰ Temelje tej je postavil Konstantin z zakoni, ki so dali cerkvi naslednje pravice: osvobajanje sužnjev v cerkvi (manumissio in ecclesia, CI 1, 13, I (316), sodstvo (episcopalis audientia, CT 1, 27, I (318)), sposobnost sprejemanja daril in dediščin, CT 16, 2, 4 (321), pravico do azila. Glej P. P. Joannou, o. c. 63 ss., H. Langenfeld, Christianisierungspolitik und Sklavengesetzgebung der römischen Kaiser von Konstantin bis Theodosius II, Antiquitas I, 26, Bonn 1977, 11 ss.

hodna in osrednja Slovenija z emonsko škofijo spadala zelo verjetno že v zadnji tretjini 4. stoletja pod akvilejsko cerkev, ki je tedaj postala metropolitanska cerkev za Venetijo in Histrijo.³¹ Noriški predel (škofiji Celeja in Petoviona) so prišli v sklop akvilejske metropolije šele po letu 400.³² panonski predel pa verjetno še pozneje. Podprta z zakonodajo krščanskih cesarjev je krščanska cerkev do konca stoletja povsem premagala poganstvo, tako da so od tega ostali samo še relikti.³³

Glavni fenomen v razvoju krščanstva v 4. stoletju pa ni bil boj proti poganstvu, proti kateremu je bila zmaga relativno lahka, pač pa proti arijanski hereziji. Slovenske pokrajine so bile prehodno območje med panonsko mezijskim središčem arijanstva (škofije Mursa, Sirmium in Singidunum)³⁴ in med severnoitalskim področjem (zlasti škofiji Akvileja in Mediolanum), kjer je arijanstvo sicer za nekaj časa prevladalo, vendar je to področje postalo središče katoliške protiofenzive proti arijanstvu v Iliriku.

Med udeleženci antidonatističnega koncila v Arlesu leta 314 se omenja škof Teodor (Theodorus episcopus... de civitate Aquileiensi, provincia Dalmatiae), prvi historično oprijemljiv akvilejski škof.³⁵ Leta 343 je med volitvami za akvilejskega škofa, ko se je za stolico potegoval voditelj arijancev v Panoniji, škof Valens iz Murse, prišlo do spopadov, v katerih je bil ubit škof Viator; dogodek, ki kaže, do kakšne stopnje so se razplamtele verske strasti.³⁶ Na protiarijanskem koncilu v Serdiki leta 343 nastopijo tudi škofje iz Savije, Norika (verjetno iz Notranjega Norika), med njimi tudi petovionski škof Aprijan.³⁷

Za potek verskih bojov je bila ključnega pomena verska opredelitev cesarjev, ki so s svojo posvetno oblastjo posegali v cerkvene zadeve in nanje lahko odločilno vplivali. V letih 337—350 je našim deželam vladal cesar Konstans, katolik, sicer pa nezrel svoji nalogi. Versko stališče uzurpatorja Magnencija (350—353) nam ni poznano, po izpovedi numizmatičnih virov naj bi bil kristjan, po izpovedi literarnih pa blizu poganstvu.³⁸ Z zmago arijanskega cesarja Konstancija II. nad Magnencijem leta 351 je za eno desetletje arijanizem prevzel pobudo in prevladal tudi na Zahodu, saj sta celo akvilejski škof Fortunatijan in papež Liberij leta 355 pristala na semiarijansko dogmo.³⁹ Za to razdobje moremo domnevati nastanek sirmijske metropolitanske cerkve in razširitev njene jurisdikcije nad celotno Panonijo.⁴⁰ Po smrti Konstancija II. leta 361 so se razmere bistveno spremenile; po kratki vladi pogansko usmerjenega Julijana (361—363) so vladali našim pokrajinam samo katoliški cesarji. Akvileja pod škofom Valerijanom (368—388) in nato zlasti Mediolanum pod Ambrozijem (374—397)

³¹ Obdobje 361—374 je bilo odločilno za dvig akvilejske škofije v metropolitansko škofijo za Venetijo in Histrijo, čeprav je ta naslov (metropolitanus episcopus Venetiae) izrecno dokazan šele leta 442 (G. C. Menis, *Le giurisdizioni...*, 272, Id., *Rapporti...*, 369, 373, A. V. Rossi, o. c. 110).

³² Jurisdikcijo Akvileje nad Norikom dokazujejo posredno arhitektonske značilnosti tamkajšnjih zgodnjekrščanskih cerkev, v ogromni večini iz petega stoletja. Te cerkve kaže številne vplive Akvileje in vsebujejo posebnosti, ki jih v tisti dobi kaže akvilejska sakralna arhitektura. Glej G. C. Menis, *La basilica paleocristiana nelle regioni delle Alpi Orientali*, AAAd 9, 1976, 375—420, ki na str. 394 in 402 imenuje ta tip cerkva »alpsko-akvilejski«.

³³ Glej op. 81.

³⁴ M. Pavić, *Arijanstvo u Panoniji Srijemskoj, Djakovo 1891*, R. Rogošić, *Veliki Ilirik (284—395) i njegova konačna dioba (396—437)*, Zagreb 1962, 28 ss., M. Meslin, *Les Ariens d'Occident (335—430)*, Paris 1967, 59 ss., J. Zeiller, *Les origines...*, 259 ss., *Scolies ariennes sur le concile d'Aquilee*, ed. R. Gryson, *Sources Chrétiennes* 267, Paris 1980, 101 ss.

³⁵ G. Cuscito, o. c. 156 ss., P. Paschini, *La chiesa aquileiese ed il periodo delle origini*, Udine 1909, 12 ss.

³⁶ G. Cuscito, o. c. 170.

³⁷ Athanasius, *Apologia contra arianos* 1 (PG 25, 249), Idem, *Epistola synodi Sardicae congregatae* (PG 25, 312), Idem, *Historia arianorum ad monachos* (PG 25, 725). Glej tudi J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio* III, Florentiae 1759, 45, P. F. Barton, o. c. 77, J. Zeiller, o. c. 234.

³⁸ J. Ziegler, o. c. 53 ss.

³⁹ R. Klein, *Constantius II und die christliche Kirche, Impulse der Forschung* 26, Darmstadt 1977, 86 ss., M. Pavić, o. c. 32 s., G. Cuscito, o. c. 174 ss.

⁴⁰ Zelo problematično je mnenje I. Zibermayra, *Noricum, Baiern und Osterreich, Horn 1956*, 32 ss., ki je mehanično apliciral sklepe nikajskega koncila na oddaljeno sredi 4. stoletja cerkvenoorganizacijsko malo razvito provinco Norik (sicer del ilirske dieceze) in napravil idealno shemo za izvršeno dejstvo: noriška metropolita v Lavriaku in Virunu, nad njima metropolitahodne ilirske dieceze v Sirmiju. Podobno napako je zagrešil tudi E. Schaffran, o. c. 22. Sirmijski škof se izrecno omenja kot metropolit Ilirika šele leta 381 v aktih sidone v Akvileji (*Gesta concilii Aquileiensis*, PL 16, (16) 921).

sta postala žarišči katoliške protiofenzive proti arijanstvu v Panoniji.⁴¹ Dokončen obračun z arijanstvom na Zahodu se je odvijal v letih 380/381 in je v virih dokaj dobro dokumentiran.

V začetku septembra leta 381 je bil v Akvileji cerkveni zbor 32 škofov Zahoda, ki pomeni dokončen obračun z arijanstvom v Iliriku. Pod predsedstvom akvilejskega škofa Valerijana, ob vseskozi dominantni vlogi milanškega škofa Ambrozija, sta bila obsojena arijanska škofa Paladij iz Ratiarije in Sekundijan iz Singiduna, medtem ko se arijanski škof Valens iz Petovione sinode ni udeležil; zelo verjetno iz Petovione je prišel v Akvilejo le Valensov »učenec« Atal.⁴² Dokumenti sinode nam osvetljujejo verske razmere v Petovioni in v Emoni.

Petoviona je bila okrog leta 380 versko razbita na arijansko in katoliško stranko. Pri škofovskih volitvah je sicer zmagal arijanec Julianus Valens nad katoliškim kandidatom Markom (ta je kmalu nato umrl, saj se omenja v viru kot pokojni), vendar se je spričo provokativnega obnašanja zameril v svoji srenji, tako da je prišlo do prevrata in je moral zbežati iz mesta. Zatekel se je k verskim somišljenikom v Mediolanum.

Ob interpretaciji tega poročila se postavlja problem gotske osvojitve Petovione okrog leta 380. Spis, napisan v katoliško protliarijskem duhu; obtožuje Valensa, da je izdal domovino in meščane, kar so nekoč razlagali kot dokaz, da se je pregnani in užaljeni škof povezal z Goti, ki da so z njegovo pomočjo zavzeli mesto. To je sicer možna, nikakor pa ne nujna interpretacija. Kljub možnemu gotskemu napadu ni prišlo do uničenja mesta. Problem interpretacije tega vira ostaja kljub številnim razpravam odprt, čeprav se težišče argumentov nagiba k mnenju, da ni bilo gotskega opustošenja mesta leta 380.^{42a}

Velik razmah krščanstva v Petovioni v četrtem stoletju dokumentirajo tudi arheološke najdbe: več starokrščanskih cerkva (po morda ne povsem zanesljivi interpretaciji celo pet; morda je bila katera od teh arijanska)⁴³ in dva svečnika verjetno iz Konstantinove dobe, ki naj bi po novejši interpretaciji kazala na elemente koptske cerkve v liturgiji.⁴⁴ Večkrat izražena domneva o krščanskem značaju grškega nagrobnega napisa se je izkazala za preoptimistično.⁴⁵ Tudi v 4. stoletju zasledimo v petovionski cerkvi močne vzhodne vplive,⁴⁶ edini cerkvi na Slovenskem, v kateri je arijanstvo za nekaj časa prevzelo vodilno vlogo.

⁴¹ G. Cuscito, o. c. 177 ss., H. F. v. Campenhausen, Ambrosius von Mailand als Kirchenpolitiker, Arbeiten zur Kirchengeschichte 12, Berlin und Leipzig 1929, M. Simonetti, La politica antiariana di Ambrogio, Ambrosius episcopus, Milano 1976, 266 ss., A. Scholz, Il »seminarium Aquileiense«, Memorie storiche foggiesi 50, 1970, 12 ss.

⁴² Gesta concilii Aquileiensis, PL 16, 916–939, Scolies ariennes sur le concile d'Aquilee, 330–382. Arijska verzija sinodalnih zapisnikov, tako imenovana Maximini contra Ambrosium dissertatio, je izdana v PL Supplementum I, 693–728 in Scolies ariennes . . . , 204 ss.

Nekaj važnejše literature o sinodi: G. Cuscito, o. c. 178 ss., S. Tavano, Aquileia nei suoi concili antichi, Studia Patavina 16, 1969, 46 ss., Ch. J. Hefele-H. Leclercq, Histoire des conciles II, Paris 1908, 49 ss., G. Marcuzzi, Sinodi Aquileiesi, Udine 1910, 3 ss., J. M. Hanssens, Il concilio di Aquileia del 381 alla luce dei documenti contemporanei, La Scuola Cattolica 103, 1975, 562 ss., R. Rogošić, o. c. 86 ss., G. Gottlieb, Les évêques et les empereurs dans les affaires ecclésiastiques du 4e siècle, Museum Helveticum 33, 1976, 47 ss., G. C. Menis, Rapporti . . . 369 s., A. V. Rossi, o. c. 94 ss., G. Corti, G. Cuscito . . . , Il concilio di Aquileia del 381 nel XVI centenario, Udine 1980.

^{42a} Vir za poznavanje dogodkov v Petovioni je pismo akvilejske sinode cesarjem Gracijanu, Valentinianu II in Teodoziju (PL 16, 943). Medtem ko A. Stegenšek, Julijan Valens, ptujski protiškof, ČZN 10, 1913, 1–7 in F. Kovačič, Ptovij in Celeja v starokrščanski dobi, Strena Buliciana, Zagreb–Split 1924, 390 ss. zastopata stališče, da je gotska osvojitve Petovione historična, pa K. Schwach, Der Verrat des Bischofs Valens von Pettau und die Zerstörung dieser Stadt im Jahre 380, Zeitschrift des historischen Vereins für Steiermark 10, 1912, 161–180 in R. Egger, Die Zerstörung Pettaus durch die Goten, Römische Antike und frühes Christentum I, Klagenfurt 1962, 36–44 zastopata stališče, da je osvojitve mesta ne-historična. To mnenje na podlagi numizmatičnih argumentov podpira tudi P. Kos, Rimski novci iz Ptuja, Ljubljana 1978, 551 (tipkopisno magistrsko delo).

⁴³ J. Klemenc, Ptujski grad v kasni antiki, SAZU, Razred za zgodovinske in družbene vede 4, Ljubljana 1950, 9 ss., Id., Starokrščanska svetišča v Sloveniji, AV 18, 1967, 111 ss., I. Mikl-Curk, Petovio v pozni antiki, AV 29, 1978, 408.

⁴⁴ P. Korošec, Starokrščanska svečnika iz Rogoznice v Ptuj, AV 31, 1980, 55–61, Interpretacija Koroščeve dobi toliko večje teže, ker so raziskave liturgije noriške cerkve v 2. polovici 5. stoletja, ravno v zvezi s prižiganjem sveče in večernim obredom, pokazale presenetljivo sorodnost noriške liturgije s koptsko. Glej K. Gamber, Die Severins-Vita ali Quelle für das gottesdienstliche Leben in Noricum während des 5. Jh., Römische Quartalschrift für Altertumskunde und Kirchengeschichte 65, 1970, 153.

⁴⁵ M. Sašel Kos, o. c. (op. 11).

⁴⁶ I. Mikl-Curk, o. c. 407.

Morda še bolje kakor v Petovloni so nam poznane razmere v Emoni v tej dobi. V aktih sinode v Akvileji leta 381 se omenja tudi prvi znani emonski škof Maksim, ki je z enim posegom v debato podprl Ambrozijeva prizadevanja po obsodbi arijanskih škofov.⁴⁷ Prav tako se je Maksim udeležil sinode za obsodbo Jovininjane herezije leta 390 v Mediolanu.⁴⁸ Tedaj imamo na škofovskem prestolu v Emoni prvo izrazito osebnost, ki je aktivno posegla v cerkvena dogajanja izven svoje dieceze. Medtem ko je bila Petoviona, vsekakor s starejšo škofijo od emonske, v 4. stoletju pod močnim vplivom arijancev iz Panonije, lahko domnevamo, da je Emona, upravno-politično naslonjena na Italijo in tedaj cerkvenopolitično skoraj gotovo že podrejena akvilejski metropolitanski cerkvi,⁴⁹ bila vseskozi katoliško usmerjena. Akvileja se je ob koncu 4. stoletja pod vodstvom škofa Kromacija (388—408) razvila v enega najbolj cvetočih centrov krščanstva v imperiju sploh.⁵⁰ Gotovo je bila tudi Emona pod vplivom tega razcveta Akvilejske cerkve, morda je bil škof Maksim gojenec akvilejskega »monasterija«.⁵¹ V sedemdesetih letih 4. stoletja se omenjajo v Emoni menihi in posvečene device,⁵² kljub temu ni nujno, in mislim da tudi ne verjetno, da bi bila tedaj v mestu moški in ženski samostan, kot se večkrat domneva.⁵³ Vendar pa sam obstoj asketskega življenja kaže na intenzivno versko življenje. V vplivnem območju Emone in Akvileje se je v mestu Stridonu⁵⁴ okrog leta 347 rodil in preživel otroštvo Hieronim, eden največjih cerkvenih

⁴⁷ Gesta concilii Aquileiensis, PL 16, 934 s. (c. 59). Maksim se omenja še v uvodnem seznamu sindalnih očetov (col. 916) brez omenbe kraja, in v seznamu podpisov udeležencev na 13. mestu kot »Maximus episcopus Emonensis« (col. 939). Glej tudi Scories ariennes . . . 375 s. Arijska verzija zapisnika sinode, tako imenovana Maximini contra Ambrosium dissertatio (glej op. 42) Maksima ne omenja (omenja le 5 škofov), očitno zato, ker ni imel na sinodi kake važnejše vloge. Glej tudi M. Miklavčič-J. Dolenc, Leto svetnikov II, Ljubljana 1970, 473 s., J. Sašel, Emona, RE Suppl. XI, 1968, 568 s. 29. maja 1981 je bila na Teološki fakulteti v Ljubljani sporniska slovesnost ob 1600-letnici prve omenbe emonskega škofa, s tremi referati, od katerih je bil tretji posvečen tej temi (M. Benedik: Oglejska sinoda z udeležbo emonskega škofa Maksima). Glej verski tednik Družina, 23 (7. junij 1981), 1. in 3. Benedikov referat je izšel v Bogoslovnem vestniku 41, 1981, 362—371.

⁴⁸ Ambrosius, Epistulae I, 42 (PL 16, 1123 ss.). V seznamu podpisov udeležencev sinode se na drugem mestu omenja »Maximus episcopus« (brez navedbe škofijskega sedeža). Glej Mansi, S. conciliorum amplissima collectio III, 690, J. Zeiller, o. c. 139, J. Klemenc, Krščanstvo v Emoni, Nova pot 1962, 6., G. C. Menis, Le giurisdizioni . . . , 285 (z napačno letnico 393).

⁴⁹ Glej op. 31.

⁵⁰ G. Cuscito, o. c. 196 ss., A. Scholz, o. c., Chromace d'Aquilée, Sermons I, II, ed. J. Lemarié, Sources Chrétiennes 154 in 164, Paris 1969 in 1971.

⁵¹ G. C. Menis, Rapporti . . . 372.

⁵² Hieronymus, Epistulae II in 12, Svetega Hieronima izbrana pisma I, poslovenil F. K. Lukman, Ljubljana 1961, 98 ss.

⁵³ Tako domneva J. Klemenc, Krščanstvo v Emoni, 6. Okrog leta 480 je namreč obstajalo na Zahodu več oblik asketskega življenja: posvečene device, moški, ki so se na enak način odpovedali posvetnemu življenju, bili so hišni samostani, puščavniki, asketske skupine okrog njih, potujoči menihi in končno tudi začetki cenobialnega menišva. Okrog leta 370 je bil ustanovljen samostan v Akvileji (Rufinus, Apologia contra Hieronymum I, 14, PL 21, 543). Glej R. Lorenz, Die Anfänge des abendländischen Mönchtums im 4. Jahrhundert, Zeitschrift für Kirchengeschichte, Vierte Folge XV, 77, 1966, 10 in 27 s., G. C. Menis, Vita monastica in Friuli durante l'epoca carolingia e ottoniana, Studia Patavina 17, 1970, 71 s., F. Thélamone, Déclès de monachisme oriental selon Rufin d'Aquilée, AAAad 12, 1977, 323 ss.

Na razvoj menišva v naših krajih je gotovo spodbudno vplivalo več obiskov Atanzija v Akvileji v letih 344—345 in Martina Tourskega v Savariji in raznih italijanskih mestih v letih 357—360 (Sulpicius Severus, Vita Martini 6, 7).

⁵⁴ Hieronymus, De viris illustribus 135 (PL 23, 715): »Hieronimus patre Eusebio natus, oppido Stridonis: quod, a Gothis eversum, Dalmatiae quondam Pannoniaeque confinium fuit . . .«

O legi Stridona je bilo veliko napisanega, pri čemer so zlasti v starejši literaturi igrale veliko vlogo poleg znatnih tudi lokalpatriotične težnje. V novejši literaturi naletimo na naslednje lokalizacije:

Zrenj (Sdregna) v Istri (P. Stancovich, Della patria di San Girolamo, Venezia 1824, 38 ss., 46 ss., prim. tudi G. Cuscito, o. c. 234 s.).

Štrigova v Medjimurju (M. Napotnik, o. c. 10).

Sempeter na Krasu (Pivka) (Leksikon ikonografije, liturgije i simbolike zapadnog krščanstva, Zagreb 1979, 275, prim. Svetega Hieronima izbrana pisma I, prev. F. K. Lukman, I in F. Cavallera, La patrie de saint Jérôme, Bulletin de Littérature ecclésiastique 47, 1946, 60 ss.).

Grahovopolje pri Glamoču (F. Bulič, Stridone (Grahovopolje in Bosnia) luogo natale di s. Girolamo, Bulletino di archeologia e storia Dalmata 40—41—42, 1922, 253—330).

Kraja se ne da identificirati. Zdrenj in Štrigova, predložena očitno na podlagi navidezne imenske podobnosti, ne prideta v poštev zaradi neustrezne lege, Grahovopolje pa zato, ker je napis z omenbo Stridona falzifikat. Tudi lokalizacija v Sempeter na Krasu oziroma na ozemlje med Akvilejo, Emono in Kvarnerjem (F. Cavallera, la patrie de saint Jérôme, Bulletin de littérature ecclésiastique 47, 1946, 60—63, G. Cuscito, o. c. 237, R. Rogošić, Rodno mjesto sv. Jeronima, Nova revija vjeri i nauci 7, 1928, 267—283) je neustrezna, saj si ne moremo predstavljati gotskega vpada v letih 376—378 tako daleč, in to po edini možni poti preko Emone. J. Kelly, Jerome. His life, writings and controversies London 1975, 5, lokalizira Stridon nekako v današnji severozahodno Bosno. J. Sašel, Antiqui Barbari. Zur Besiedlungsgeschichte Ostnoricums und Pannoniens im 5. und 6. Jahrhundert nach den Schriftquellen, Von der Spätantike zum frühen Mittelalter, Vorträge und Forschungen 25, 1979, 126 lokalizira Stridon nekako na področje med Emono in Siscijo, kar se mi zdi najbolj sprejemljiva rešitev. Do morebitne srečne najdbe novih virov pa ostaja problem še nadalje odprt.

očetov Zahoda. Sicer skromna poročila o Hieronimovi mladosti kažejo, da je bilo njegovo rojstno mesto sredi 4. stoletja že povsem pokristjanjeno;⁵⁵ to pa je zelo važen podatek, ki kaže, da je bila kristijanizacija dežele v prvi polovici stoletja v glavnem že zaključena.

Ob vsem tem dinamičnem razvoju krščanstva v sredini in drugi polovici 4. stoletja pa deluje naravnost anahronistično poročilo, da so leta 388 sprejeli v Emoni cesarja Teodozija, vnetega katolika, ki je štiri leta pozneje prepovedal poganstvo,⁵⁶ s poganskim slavjem poganski svečeniki v vsem ornatu.⁵⁷ Poročilo, kolikor mu moremo verjeti, kaže na trdoživost poganstva, ki je bržkone prevladovalo v vodilnih strukturah mesta (nobilitas, curiales), iz česar lahko sklepamo na ostrino borbe med kristjani in zadnjimi pagani, borbe, ki je ravno za to dobo tako karakteristična za mesto Rim.⁵⁸

V tej dobi razcveta emonske in akvilejske cerkve si moremo predstavljati živahne stike med obema skupnostima, predvsem po zaslugi emonskega škofa Maksima, ki se je udeleževal koncilov v Italiji in je bil borec proti herizijam. Ozemlje na meji med obema škofijama je postalo prizorišče odločilnega spopada s poganstvom, ko je Teodozij v zgodovinsko epohalni bitki pri Frigidu 5. in 6. septembra 394 premagal poganškega uzurpatorja Evgenija.⁵⁹ Verjetno je ta dogodek še bolj pospešil neusmiljen obračun s poganstvom v vzhodnoalpskih pokrajinah, katerega del je bilo uničevanje poganskih templjev, arheološko dokaj dobro dokumentirano.⁶⁰

Razcvet emonske cerkve začasno presahne, tako kakor tudi akvilejske, v prvem desetletju 5. stoletja, ko so se na tem območju zadrževali arijanski Zahodni Goti, že zaradi arijanstva vse prej kot ljubi prišleki.⁶¹ Po poznejšem izročilu naj bi bil emonski škof Maksim mučenec; ker je v tej dobi že zdavnaj konec preganjanja kristjanov, so nekateri sklepali, da je Maksim postal žrtev nasilja arijanskih Gotov.⁶² To je seveda le gola domneva, čeprav te možnosti ne moremo povsem izključiti, kakor tudi ne možnosti, da je postal žrtev najbolj trdovratnih poganov.⁶³

Ponoven razcvet emonske verske skupnosti po koncu gotske nevarnosti dokumentirajo prvorazredna arheološka odkritja, namreč baptisterij s škofovo palačo, zgrajen na podlagi numizmatične datacije kmalu po letu 408,⁶⁴ očitno del večjega cerkvenega kompleksa, ki je še neraziskan. Mozaični

⁵⁵ G. Cuscito, o. c. 233 ss., zlasti 237.

⁵⁶ CT 16, 10, 12 (392), glej P. P. Joannou, o. c. 46 ss.

⁵⁷ Panegyricus Latini Pacati Drepani dictus Theodosio 37, 3–4 (ed. R. A. B. Mynors): »Ferebant se obviae tripudiantium catervae, cuncta cantu et crotalis personabant. Hic tibi triumphum chorus, ille contra tyranno funebres nenias et carmen exsequiale dicebat. Hic perpetuum victis abitum, ille victoribus crebrum optabat adventum. Iam quocumque tulisses gradum, sequi circumcursare praecedere, vias denique quibus ferebaris obstruere. Nullus cuiquam sui tuive respectus; blandam tibi faciebant iniuriam contumacia gaudiorum. Quid ego referam pro moenibus suis festum liberae nobilitatis occursum, conspicuos veste nivea senatores, reverendos municipali purpura flamines, insignes apicibus sacerdotes? Quid portas virentibus sertis coronatas? Quid aulaeis undantes plateas accensissive funalibus auctum diem?»

⁵⁸ R. Klein, Symmachus. Eine tragische Gestalt des ausgehenden Heidentums, Impulse der Forschung 2, Darmstadt 1971, Prefect and Emperor. The Relationes of Symmachus A. D. 384, with trad. und notes by R. H. Barrow, Oxford 1973.

⁵⁹ Clastra Alpium Iuliarum I (ured. J. Šašel in P. Petru), Katalogi in monografije Narodnega muzeja v Ljubljani 5, Ljubljana 1971, 28 ss. O Evgenijevem odnosu do krščanstva glej J. Ziegler, o. c. 85 ss.

⁶⁰ R. Noll, Spätantike Katastrophenbefunde in der Austria Romana, Anzeiger der Österr. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Klasse 113, 1976, 372 ss. opozarja, da so nekatere interpretacije uničenih poganskih templjev šablonske (ni nujno, da so templeje uničili fanatični kristjani, lahko so bili žrtev vojaških operacij ali barbarških vpadov) in da datacija s pomočjo najmlajših najdenih novcev ni zanesljiva, ker denarni obtok v vzhodnoalpskih deželah okrog leta 400 preneha. Kljub tem pridržkom moremo večino uničenih poganskih templjev pripisati delu krščanskih fanatikov nekako v zadnjih dveh desetletjih 4. in v prvem desetletju 5. stoletja. Prav tako je bila verjetno leta 388, po Teodozijevi zmagi nad uzurpatorjem Magmom Maksimom, požgana židovska sinagoga v Akvileji (L. Cracco Ruggini, Il vescovo Cromazio . . . , 264 s.).

⁶¹ H. Wolfram, Geschichte der Goten, München 1979, 178 ss., Clastra Alpium Iuliarum . . . 33 (21), W. N. Bayless, The Visigothic invasion of Italy in 401, The Classical Journal 72, 1976, 65 ss.

⁶² P. Hitzinger, Die Bischöfe von Aemona, Mittheilungen des historischen Vereines für Krain 1957, 120, prim. M. Miklavčič-J. Dolenc, Leto svetnikov II, 474.

⁶³ Kot npr. sodelavci škofa Viglilja iz Tridenta in po nezanesljivem poročilu sam škof Viglilj med misijonom v odročni alpski dolini (M. Miklavčič-J. Dolenc, Leto svetnikov II, Ljubljana 1970, 662 ss.).

⁶⁴ P. Kos, o. c. 571 ss.

napisi donatorjev nam v skromni meri osvetlujejo socialni milje emonskih kristjanov.⁶⁵

Krščanstvo v Celeji nam iz literarnih virov ni poznano niti za 4. niti za 5. stoletje. Zato je toliko večjega pomena odkritje ostankov dveh cemerterialnih cerkva iz 5. stoletja.^{65a} Ostanki mozaikov za napisi donatorjev nam v izdatnejši meri kot v emonskem primeru osvetlujejo socialni milje celejanske cerkvene skupnosti; na njih se omenjajo diakon Justinijan, scolasticus (advokat?) Leon, senatorska družina, orientalec Abraham itd.⁶⁶

Tudi v Neviodunu, četrtem rimskem mestu na Slovenskem, moremo predpostavljati obstoj škofije, vendar nam pisani viri ne poročajo v tej zvezi prav ničesar, arheološki viri pa o tamkajšnjem krščanstvu prav malo; mozaik z nenavadnimi liki bi utegnil nakazovati zgodnjekrščansko molilnico ali kultni objekt iz začetka 4. stoletja.⁶⁷

* * *

Za dobo 5. stoletja vemo o zgodovini krščanstva na Slovenskem prav malo. Pisani viri za ta čas skoraj v celoti presahnejo, arheološki pa so vse pomembnejši. Vsekakor so se splošni življenjski pogoji v tej dobi katastrofalno poslabšali, kar se odraža tudi v razvoju krščanstva. V prvem desetletju 5. stoletja pride do prvega velikega vala beguncev iz Panonije, ki so nosili s seboj relikvije svojih mučencev. Precejšen del teh beguncev se je usmeril na zahod, proti Italiji, kjer je postal objekt brezvestnega izkoriščanja. Begunci so nosili s seboj relikvije svojih svetnikov in so tako zanesli čaščenje panonskih mučencev v Italijo.⁶⁸

V drugem desetletju 5. stoletja se je tudi v Venetiji in zahodnem Iliriku razširila pelagijanska herezija, o kateri pa so viri izredno skopli. Okrog leta 442 je papež Leon Veliki v pismu akvilejskemu metropolitu zahteval, naj ta skliče provincialno sinodo za obsodbo pelagijanizma.⁶⁹

Hunsko sosedstvo v Panoniji in hunski vdor v Italijo leta 452 so gotovo prizadeli naše kraje, čeprav se morda v oceni teh dogodkov pretirava. Gotovo so Huni leta 452 prodirali v Italijo vzdolž glavne in tako rekoč edine komunikacije skozi mesta Petoviono, Celejo in Emono, vendar so bila njihov cilj velika in bogata severnoitalska mesta (Akvileja, Mediolanum) in Rim, zato so verjetno prečkali naše ozemlje hitro in se niso spuščali v detaljno plenjenje in uničevanje, kot se nekoliko šablonsko meni v naši poljudno zasnovani predvsem starejši literaturi.⁷⁰ Sam pohod je povzročil veliko škodo in razdejanje v življenju cerkve; množice ujetnikov, zlasti moških, so Huni odvedli iz severne Italije v Panonijo; od teh so mnogi iz strahu pred nasiljem bodisi povsem opustili krščanstvo, bodisi so se dali

⁶⁵ L. Plesničar-Gec, La città di Emona nel tardoantico e suoi ruderi paleocristiani, AV 23, 1972, 372 ss.

^{65a} Vera Kolšek je ugotovila, da gre v Celeji v nasprotju z doslej prevladujočim mnenjem o dveh starokrščanskih cerkvah le za eno cerkev, medtem ko naj bi druga stavba ne bila sakralnega značaja. Njena razprava o tem žal še ni objavljena.

⁶⁶ J. Klemenc, Starokrščanska svetišča v Sloveniji, AV 18, 1967, 123 ss., AIJ 63—73, J. Šašel, Celeia, RE Suppl. XII, 1970, 147, F. Kováčič, Petovij in Celeja . . ., 394 s., B. Djurić, Antični mozaiki na ozemlju SR Slovenije, AV 27, 1976, 552 ss.

⁶⁷ P. Petru, Neviodunum — Drnovo pri Krškem, Vodniki po kulturnih in naravnih spomenikih Slovenije 80, Ljubljana 1977, 20.

⁶⁸ CT 10, 10, 25 (408); glej R. Egger, Der heilige Hermagoras, 57 s., E. Tóth, La survivance de la population romaine en Pannonie, Alba regia. Annales Musei Stephani regis Székesfehérvár 1977, 108 s., V. Popović, Le dernier évêque de Sirmium, Revue des études augustiniennes 21, 1975, 107 s., M. Miklavčič, Zgodovina cerkve v Jugoslaviji, Ljubljana 1971, 20.

⁶⁹ G. Cuscito, o. c., 193 ss., P. F. Kehr, Italia pontificia VII/1, 19.

⁷⁰ O tem, kako je na osnovi poročil o hunskem uničenju Akvileje in Mediolana nastala fama o uničenju skoraj vseh pomembnejših mest v severni Italiji glej K. Bierbach, Die letzten Jahre Attilas, Berlin 1906 42 ss. (inavguralna disertacija). V naši strokovni literaturi se navajajo popolna ali delna uničenja naslednjih mest:

Petovio (J. Klemenc, Ptujski grad . . ., 70)

Celeia (prav tam)

Emona (J. Šašel, Vodnik po Emoni, Ljubljana 1955, 31)

Neviodunum (S. in P. Petru, Neviodunum (Drnovo pri Krškem). Katal. in monogr. 15, Ljubljana 1978, 48).

Vranje pri Sevnici (P. Petru, Pomembna najdba iz pozne antike, »Delo« 29. avgusta 1981, 23).

prekrstiti od germanskih arijanskih duhovnikov ali pa so bili sploh prvič krščeni od heretikov.⁷¹

Propadu hunske državne tvorbe sledi doba vzhodnogotske naselitve Panonije, z vsem nemiro in nestabilnostjo, ki jo je čutili predvsem v sosednjem Noriku.⁷² Po celi vrsti državljanskih vojn je leta 476 propadlo zahodno rimsko cesarstvo, dogodek, ki ga je prebivalstvo naših krajev občutilo predvsem v psihološkem smislu, ne da bi se veliko spremenil tok njegovega življenja.⁷³

Najvažnejši socialni in ekonomski fenomen 5. stoletja je sprememba naselbinske in gospodarske strukture naših dežel. Zaradi vse slabših varnostnih razmer so prebivalci opuščali nižine in prometno izpostavljene predele in se selili v težko dostopne, odročne kraje.⁷⁴ Prejšnja središča kulture, uprave in gospodarstva so postala le slabokrvna polprazna mesta, ki se niso mogla sama braniti. Življenje v hribovskih pribežališčih je bilo sicer skromno in težko, vendar relativno varno. Takih pribežališč so arheologi odkrili na Slovenskem celo vrsto, na mnogih med njimi pa so našli ostanke starokrščanskih cerkva: Vranje pri Sevnici,⁷⁵ Rifnik,⁷⁶ Gradec pri Prapretnem (?),^{76a} Velike Malence,⁷⁷ Podzemelj,⁷⁸ Ajdna nad Potoki.⁷⁹ Življenje v teh hribovskih pribežališčih si moremo predstavljati v razmerah, kakršne opisuje Evgipij za Obrežni Norik. Težko življenje je gotovo vodilo k poglobitvi verskega življenja, ki je našlo svoj izraz v asketizmu. Za to dobo moremo domnevati obstoj cenobialnega meništvja v naših krajih, vendar nam je to iz virov povsem neoprijemljivo.⁸⁰ O verskih razprtijah v tej dobi ni sledu; gotovo je romansko prebivalstvo vztrajalo v katolicizmu, že spričo konfliktnih odnosov do germanskih prišlekov, ki so bili v glavnem arijanci. Od poganstva so v 5. stoletju ostali le še neznatni relikti.⁸¹

V letih 487—490 so postale naše pokrajine znova prizorišče vojnih pohodov. Odoakrova vojna proti Rugijcem v letih 487/488 se je končala z razsulom rugijske države in z masovno odselitvijo romanskega prebivalstva Obrežnega Norika v Italijo. Naše dežele je na poti v Italijo prešel val beguncev iz Obrežnega Norika, med katerimi so imeli duhovni primat mehihi, Severinovi učenci.⁸²

⁷¹ Leonis Magni opera, PL 54, 1136 ss. (pismo papeža Leona akvilejskemu metropolitu), glej G. Cuscito, o. c. 198 ss.

⁷² H. Wolfram, o. c. 321 ss.

⁷³ H. Castritius, Das Problem des Epochenbewusstseins am Beispiel der Reaktion auf die Vorgänge des Jahres 476 n. Chr., *Mitteil. der Techn. Univ. Carolo-Wilhelmina zu Braunschweig* X, 2, 1975, 15 s., Evgipij: Življenje svetega Severina, Uvod, prevod in komentar napisal R. Bratož, Ljubljana 1979, komentar k c. 20 (tipkopisno magistrsko delo); izšlo med publikacijami Znanstvenega inštituta Filozofske fakultete v Ljubljani (Ljubljana 1982). Glej stran 368 ss.

⁷⁴ J. Šašel, Problem naseljevanja vzhodno-alpskih Slovanov, *Kronika* 20, 1972, 4 s., Id. Slovenski prostor od Keltoev do Slovanov, *Kronika* 26, 1978, 67, P. Petru, Poznoantična poselitve Slovenije, AV 29, 1978, 359 ss., Id., Kontinuiteta in diskontinuiteta naselitve v prehodnem obdobju iz kasne antike v zgodnji srednji vek, ZC 32, 1978, 221 ss.

⁷⁵ Starokrščanski kompleks na Vranju je izmed vseh najbolj raziskan. Glavne publikacije: P. Petru-T. Ulbert, Vranje pri Sevnici, Starokrščanske cerkve na Ajdovskem gradu, Katalogi in monografije Narodnega muzeja v Ljubljani 12, 1975, T. Ulbert-P. Petru-T. Knific, Vranje pri Sevnici, stanovanjska stavba na Ajdovskem gradu (izkopavanje 1974), AV 30, 1979, 695 ss., T. Ulbert, Zur Siedlungskontinuität im südlichen Alpenraum (vom 2. bis 6. Jahrhundert n. Chr.), dargestellt am Beispiel von Vranje, Von der Spätantike zum frühen Mittelalter, *Vorträge und Forschungen* 25, 1979, 141—157.

⁷⁶ L. Bolta, Rifnik pri Sentjurju. Poznoantična naselbina in grobišče, Katalogi in monografije, Ljubljana 1981.

^{76a} S. Ciglencečki, Kasnoantično utrjeno naselje Gradec pri Prapretnem, AV 26, 1975, 259—267, zlasti 262.

⁷⁷ B. Saria, Začasno poročilo o izkopavanjih na Gradišču pri Vel. Malenci, GMDS 10, 1929, 11—17, Idem, Drugo začasno poročilo o izkopavanjih na Gradišču pri Vel. Malenci, GMDS 11, 1930, 5—12, zlasti 8.

⁷⁸ J. Dular, Early Christian Church on Kučar near Podzemelj, AV 29, 1978, 528—532.

⁷⁹ F. Leber-A. Valič, Ajdna, AV 29, 1978, 532—545.

⁸⁰ Spričo izredno težke dostopnosti in osamljenosti v težkih življenjskih pogojih si obstoj ali celo prevlado meniškega elementa lahko zamišljamo zlasti na Ajdni nad Potoki. Seveda je to le gola domneva. P. Petru (P. Petru, T. Ulbert, Vranje pri Sevnici . . . 17) dopušča možnost, da gre v primeru Vranja za samostanski kompleks. Glej tudi G. C. Menis, *Vita monastica* . . . , 72 s.

⁸¹ V vsem vzhodnoalpskem prostoru nam dokazujejeta za 5. stoletje le dve omembi obstoja poganstva med romanskim prebivalstvom: Zosimus 5, 46 (pogan Generic je leta 409 prevzel poveljstvo nad noriškimi in panonskim delom limesa) in Evgipius, *Vita Severini* 11, 2 (sveti Severin je naletel na kriptopogane okrog leta 470 na Salzburškem).

⁸² Eugippius, *Vita Severini* 44, 4—7. Glej R. Bratož, o. c., komentar k 44, 4, M. McCormick, Odoacer, Emperor Zeno and the Rugian victory legation, *Byzantion* 47, 1977, 212 ss.

Nastanek države Vzhodnih Gotov je življenje romanskega prebivalstva po eni strani olajšal, po drugi otežil; varnostne razmere so se gotovo za nekaj desetletij izboljšale, prvih štirideset let miru se je tudi gospodarstvo razživilo. Vendar pa je konstantna prisotnost arijanskih Gotov gotovo izzvala med katoliškimi Romani občutek nelagodnosti in morda tudi verske nestrpnosti. Vsekakor moremo predpostavljati prisotnost gotskih vojaških posadk in civilnih upravnikov; te gotske skupine so gotovo imele svoja arijanska svetišča, ki pa nam v virih niso dokumentirana.⁸³

Cerkvenozgodovinsko in tudi sicer nam je polstoletna doba vzhodnogotske oblasti zelo malo poznana in tudi malo proučevana.⁸⁴ V letih 498—505 je Italijo razdvajala lavrencijanska shizma, o odmevih katere na Slovenskem moremo le domnevati.⁸⁵ Edini dokument, ki izhaja zelo verjetno iz te dobe, je epitaf celejanskega (?) škofa Gaudencija,⁸⁶ sestavljen iz osmih heksametrov z akrostihom. Napis razodeva bogato duhovno življenje in relativno visoko izobrazbeno stopnjo krščanske skupnosti, v kateri je nastal. Škof Gaudencij je po napisu sodeč deloval v relativno mirnem času, brez večjih ovir je opravljal vse poglobitve naloge. Aluzijo na pretečo grožnjo nevarnosti v zadnjem verzu različno razlagajo; morda je sestavljalec mislil na sedisvakanco po škofovi smrti,⁸⁷ morda na nemire v gotski državi po Teoderikovi smrti leta 526,⁸⁸ morda na grožnjo arijanskih Gotov.

Precej bolj zapletene so bile razmere v dobi gotsko bizantinske vojne. Naši kraji so prišli že leta 539 pod oblast Bizanca.⁸⁹ Lahko le domnevamo, da je katoliško romansko prebivalstvo, zlasti njegovi cerkveni vrhovi, sprejelo spremembo oblasti z zadovoljstvom. S propadanjem vzhodnogotske države sta se okoristili drugi dve regionalni sili: leta 547 so Bizantinci izročili svojim zaveznikom Langobardom »civitas Noricum« (Ptuj z okolico in morda Celejo),⁹⁰ torej so ti predeli po osmih letih zopet prišli pod oblast arijanskega germanskega ljudstva, Franki pa so v letih 540—561 obvlado-

⁸³ Medtem ko meni B. Grafenauer, Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev, Ljubljana 1952, 411 ss., da je bila gotska poselitve slovenskih pokrajin Šibka, računa J. Sašel, Antiqui Barbari . . . , 138 s. z relativno intenzivno poselitvijo Savije in jugovzhodnega Norika po Gotih in drugih germanskih ljudstvih. Glej tudi M. Slabe, Govorica arheoloških ostalin o času selitve ljudstev na Slovenskem, AV 29, 1978, 379 ss.

⁸⁴ Zgodovinski prikaz vzhodnogotske dobe na Slovenskem podajata F. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku I, Ljubljana 1902, XIII ss., in B. Grafenauer, Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev, SAZU, Razred za zgod. in družbene vede 7, Ljubljana 1952, 409 ss. Vojaškopravno ureditev dežel v gotski dobi in v dobi gotsko bizantinske vojne je proučil J. Sašel, Alpes Iuliana, AV 21—22, 1970—1971, 33—44. Glej tudi M. Suić, Liburnia Tarsaticensis, Adriatica praehistorica et antiqua, Miscell. G. Novak dicata, Zagreb 1970, 705 ss.

⁸⁵ Akvilejski metropolit Marcellianus se je opredelil za shizmatike, proti papežu Simahu, medtem ko je njegovega sufragana, škofa Petra iz Altina, postavil Teoderik za vizitatorja rimske cerkve. Glej G. Cuscito, o. c. 282, A. V. Rossi, o. c. 120 ss.

⁸⁶ AIJ 16 Gaude terra solo et longum laetare per aev[um],

Accipe pacificum corpus et flore co[rona]
V[at]is innocui, sup quo pastore b(e) a[to]
Didicimus domini legem pia voce ca[n]ente].
En age, si meritis nobis h[ab]ec munera de[dit],
Ne aliud sancti quam balsama corpus in[fundent].
Tu autem de domino precibus orare mem[ento],
In tua ne veniat grege leo fervidus in[tro].
E p i s c o p i i .

V prevodu Kajetana Gantarja (P. Petru, Zaton antike v Sloveniji, Ljubljana 1976, 11. stran od konca):

Zemlja, raduj se in tla naj ti bodo na vek rodovitna,
sprejmi spokojno telo brezgrajnega nam učenika,
s cvetjem ovenčaj mu grob, pastirju, ki nas je osrečil,
zakon Gospodov učil, s pobožnim ga glasom oznanjal!
Glej, če zasluge ima, ker te nam darove delil je,
daj, da le balzam dišeč svetniško telo mu presnavlja!
Ti pa se spomni v molitvi nas, prosi za nas pri Gospodu,
naj razjarjeni lev ne prikrade kdaj v tvojo se čredo,
v l a d i k a !

⁸⁷ R. Egger, Eine altchristliche Bischofsinschrift, Römische Antike und frühes Christentum I, Klagenfurt 1962, 114.

⁸⁸ F. K. Lukman, Epitafij škofa Gaudencija, Bogoslovni vestnik 8, 1928, 122.

⁸⁹ B. Grafenauer, Ustoličevanje . . . , 415 ss., J. Sašel, Alpes Iuliana, 39.

⁹⁰ B. Grafenauer, Ustoličevanje . . . , 418 ss., R. Egger, Civitas Noricum, Römische Antike und frühes Christentum I, Klagenfurt 1962, 116—122.

⁹¹ F. Kos, Gradivo . . . I, 102. S. Karwiese, Die Franken und die Suffragane Aquileias, Jahreshefte d. Österr. arch. Inst. in Wien 51, 1976—1977, 173—191, na podlagi historične in paleografske analize vira predlaga za sporne škofije »Beconensis, Tiburniensis, Augustana« identifikacijo »Verona—Tierno—Säben« namesto običajne in v slov. histor. sprejete identifikacije »Virunum, Tiburnia, Agunum«.

vali zgornjo Dravsko dolino v Notranjem Noriku. Tedaj že katoliški Franki so posegli tudi v cerkvene razmere, saj so na škofijske sedeže začeli postavljati svoje škofo.⁹¹ Leta 568 so se Langobardi preselili iz Panonije v Italijo, z njimi pa tudi ostanki drugih germanskih ljudstev in številni Romani; to je bil tretji val romanskih beguncev, ki je prečkal naše ozemlje.⁹²

* * *

Cerkvene razmere v zadnji četrtini 6. stoletja nam postanejo zopet bolj poznane v zvezi z dokumenti o tako imenovani istrski shizmi zaradi obsodbe treh poglavij po cesarju Justinijanu leta 543, na carigraskem cerkvenem zboru leta 553 in po papežu Vigilliju leta 554.⁹³ Ti dokumenti nam osvetlijo cerkvene razmere na Slovenskem v dvojnem smislu: pojasnijo nam cerkvenoorganizacijsko pripadnost ozemlja in pa imena ter opredelitev zadnjih škofov.

Celotno slovensko ozemlje je spadalo v oglejski patriarhat (naziv patriarh, ki ga je tedaj imelo le pet cerkvenih središč z nastankom v apostolski dobi, so si namreč začeli prisvajati shizmatični akvilejski metropolit),⁹⁴ ki je zajemal celotni vzhodno alpski in zahodno panonski prostor (provinca Histria et Venetia, Raetia II, Noricum Mediterraneum z ostanki Obrežnega Norika (?), Pannonia I in Savia). Pripadnost tega ozemlja akvilejski metropolitanski cerkvi oziroma dominanten vpliv te v 5. stoletju kaže stilna analiza arhitektonskih ostalin zgodnjekršćanskih cerkva na omenjenem območju, ki so zgrajene v »akvilejsko-alpskem«⁹⁵ slogu. Neizpodbiten dokaz pripadnosti teh pokrajin akvilejski cerkvi pred letom 568 pa nam posreduje dokument v zvezi s spórom med salzburško in akvilejsko cerkvijo za primat nad Karantanijo iz leta 811.⁹⁶

Med 21 udeleženci sinode shizmatičnih škofov z bizantinskega in langobardskega ozemlja v Gradežu leta 579⁹⁷ se omenjata tudi emonski in celejanski škof (Patricius episcopus s. ecclesiae Emonensis, Joannes episcopus s. ecclesiae Celejanae). B. Grafenauer na podlagi teh omemb in odsotnosti petovionskega škofa ex silentio sklepa, da tedaj petovionske škofije ni bilo več, uničili naj bi jo Slovani, medtem ko sta emonska in celejanska še obstajali.⁹⁸ Ta sklep je prav verjeten, ni pa nujen, saj se med udeleženci

⁹¹ C. G. Mor, Pohod kralja Alboina (568–570), Kronika 17, 1969, 9 s., E. Tóth, La survivance . . . , 109.
⁹² F. K. Lukman, Gregorij Veliki in njegova doba, Celje 1980, 211 ss. Od novejših tujih del naj omenim sledge razprave: G. Cuscito, Aquileia e Bisanzio nella controversia dei tre capitoli, AAAD 12, 1977, 231–262, G. Posár-Giuliano, Lo scisma istriano dei tre capitoli, Ateneo Veneto 144, 1960, 37–52, R. Schieffer, Zur Beurteilung des norditalischen Dreikapitel-Schismas, Zeitschrift für Kirchengeschichte 87, 1976, 167–201.

⁹³ Naslov »patriarcha«⁹⁴ so nosili v pozni antiki predstojniki rimske, carigrajske, aleksandrijske, anti-ohijske in jeruzalemske cerkve, v času akacijanske shizme (484–518) pa si ga je lastil tudi solunski škof. Na Zahodu se je začel uporabljati ta naziv v gotski dobi (prvič leta 533) kot časten naziv, še brez pravne vsebine. Ob izbruhu shizme sta si ga prisvojila akvilejski metropolit Pavlin (leta 557 ali 559) in mediolanski metropolit Lavrencij. Ko je mediolanska cerkev odstopila od shizme so se samo akvilejski metropolit trdovratno oklepali tega naslova. Po cepitvi patriarhata v katoliški del s sedežem v Gradežu in shizmatični s sedežem na langobardskem ozemlju v začetku 7. stoletja se je naslov podvojil. Glej A. V. Rossi, o. c. 125 ss., P. Paschini, Storia del Friuli I, Udine 1953², 89. H. Schmidinger, Die Besetzung des Patriarchenstuhls von Aquileia bis zur Mitte des 13. Jahrhundert, MIOG 60, 1952, 335 ss.

⁹⁵ Glej op. 32.

⁹⁶ F. Kos, Gradivo . . . II, 37.

⁹⁷ Akti sinode se niso ohranili, pač pa podpisi udeležencev v aktih sinode v Mantovi leta 827 (MGH Leges III/2, 588, v. 15 s., F. Kos, Gradivo . . . I, 85). Letnica sinode je sporna. Tradicionalnega datiranja v leto 579 na podlagi datuma posvetitve katedrale sv. Evfemije v Gradežu 3. novembra 579 (sinoda naj bi se sestala ob posvetitvi katedrale) se držijo predvsem italijanski zgodovinarji (P. Paschini, Storia del Friuli I, 94 n. 29, A. V. Rossi, o. c. 139 s., G. Cuscito, Cristianesimo . . . 315 s.), med slovenskimi pa B. Grafenauer, Naselitev Slovanov v Vzhodnih Alpah in vprašanje kontinuitete, AV 21–22, 1970–1971, 24. J. Friedrich, Die ecclesia Augustana in dem Schreiben der istrischen Bischöfe an Kaiser Mauritius vom Jahre 591 und die Synode von Gradus zwischen 572 und 577, Sitzungsber. d. philosophisch-philologischen und der histor. Kl. d. K. B. Akad. d. Wiss zu München, 1906, 327 ss., zlasti 347 s., je predložil datiranje v dobo 572–577, ki ga je sprejela večina avstrijskih zgodovinarjev (K. Reindel, o. c. 289, R. Noll, Frühes Christentum in Österreich, Wien 1954, 69, Ph. Régerat, o. c. 131), med slovenskimi pa J. Šašel, Emona, RE Suppl. XI, 1968, 576. R. Egger, Die ecclesia secundae Raetiae, Römische Antike und frühes Christentum II, Klagenfurt 1962, 73 s. in zlasti S. Karwiese, o. c. 188 ss. na podlagi spremembe treh imen v seznamu podpisnikov domneva, da gre za dve sinodi v Gradežu, eno v letih 572–577, drugo leta 579.

⁹⁸ B. Grafenauer, Naselitev Slovanov . . . 26, Id., Proces doseljavanja Slovana na zapadni Balkan i u istočne Alpe, Centar za Balkanološka ispitivanja, knjiga 4, Sarajevo 1969, 39 s., Id., Nekaj vprašanj iz dobe naseljavanja južnih Slovanov, ZČ 4, 1950, 59 s. Njegovo datitajo je sprejel tudi L. Waldmüller, Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum und den christlichen Völkern vom VI bis VIII Jahrhundert, Amsterdam 1976, 223. J. Šašel, Emona . . . , 577 domneva obstoj emonske in celejanske škofije do leta 590.

KRONOLOŠKA PREGLEDNICA ŠKOFIJ

Škofija	4. stoletje	5. stoletje	6. stoletje
Poetovio	VICTORINUS (+304) APRIANUS (343) IULIANUS VALENS MARCUS (oba ca. 380) Attalus presbyter (381) (?)		
Celeia		Iustinianus diaconus	GAUDENTIUS IOHANNES (579—590)
Emona	MAXIMUS (381—390)	archidiaconus Antiocus	PATRICIUS (579—590)
Capris			ANONYMUS (599)

Opomba: V ležečem tisku so natisnjena imena heretičnih ali shizmatičnih klerikov.

sinode omenja tudi škof Vigilius iz Scarbantije, s še veliko bolj ogroženega ozemlja.⁹⁹ Langobardski prihod v Italijo je povzročil teritorialni razcep sicer cerkvenoupravno enotnega patriarhata; del pod bizantinsko oblastjo, kamor je spadala tudi Istra, s sedežem v Gradežu, je bil bolj izpostavljen pritisku bizantinske posvetne oblasti in papeža Gregorija I. in se je začel prej približevati katolicizmu, medtem ko je del pod langobardsko oblastjo (pozneje s sedežem v Krminu in Čedadu) bolj trdovratno vztrajal v shizmi.¹⁰⁰ V letih 589/590 je bila sinoda v Maranu na bizantinskem ozemlju. Slednje sta se kot vztrajna shizmatika udeležila tudi Patricij in Johanes, ki se tokrat omenjata brez omembe škofije.¹⁰¹ Na tej podlagi B. Grafenauer sklepa, da sta bila tedaj begunca pred prodirajočimi Slovani, njuni škofiji pa že uničeni.¹⁰² V pismu škofov Venecije in Reciije cesarju Mavriciju iz leta 591 se škofa ne omenjata več, do tega leta so kontinentalne škofije na Slovenskem propadle.

V času propada škofij v notranjosti pa je bila za prav kratek čas ustanovljena škofija v Kaprah, na otoku v zalivu južno od Trsta, kamor so se zatekli begunci pred Langobardi. Mesto je bilo spočetka cerkvenoupravno »quasi per dioecesim« zduženo z novigrasjo škofijo (Neapolis), nato je imelo samostojno škofijo. Papež Gregor I. je tej škofiji posvečal veliko skrb, tu se je spriči katoliške opredelitve prebivalstva pokazala prva razpoka v fronti shizmatičnih akvilejskih sufraganov. Škofija sama je hitro propadla, obnovljena je bila šele leta 756.¹⁰³

Pred prodirajočimi Slovani so Romani bežali na zahod, v Istro in Italijo. To je bil četrti val beguncev, ki je zajel naše pokrajine, a nam je v virih zelo slabo dokumentiran. Vemo le, da je neki Johannes iz Panonije (morda zadnji celejanski škof) zasedel škofovski prestol v Novemgradu. J. Rus je sklepal o migraciji emonske cerkvene skupnosti v to istrsko mesto, ki naj bi poslej dobilo ime po domovini prišlekov.¹⁰⁴ Drugi, ne tako

⁹⁹ E. Tóth, Vigilius episcopus Scaravaciensis, Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae 26, 1974, 269—275.

¹⁰⁰ G. Cuscito, Cristianesimo . . . , 293 ss.

¹⁰¹ O sinodi v Maranu leta 589/590 poroča Paulus Diaconus, Historia Langobardorum 3, 26 (F. Kos, Gradivo . . . I, 100). 10 škofov iz Venetije in Adrianus iz Pole so se opredelili proti shizmatičnemu patriarhu Severu, istrski škofje (Severus iz Tergesta, Iohannes iz Parentija, Vindemius iz Cisse ter Patricius (iz Emone) in Iohannes (iz Celeje) so vztrajali v shizmi. Glej G. Cuscito, Cristianesimo . . . , 296 op. 15, Id. Aquileia e Bisanzio . . . , 239 s., S. Karwiese, o. c. 189 (z napačno razumljeno opredelitvijo škofov obeh strani).

¹⁰² Glej op. 98.

¹⁰³ P. F. Kehr, Italia pontificia VII/2, 214 ss., F. Lanzoni, o. c. 861 s. (z neupravičenimi dvomi), F. K. Lukman, Gregorij Veliki . . . , 218 ss., J. Šašel, Koper, AV 25, 1974, 448 s., F. Kos, Gradivo . . . I, 124, 126, 127.

¹⁰⁴ J. Rus, Johannes — zadnji škof panonske, a prvi istrske Emone, GMDS 20, 1939, 152—166. Problematika nastanka škofije v Novemgradu je silno komplicirana in nerazčiščena. Italijanski zgodovinarji v pretežni meri dvomijo v hipotezo, ki jo je na podlagi Mommsenove domneve postavil J. Rus. Glej G. Cuscito, Cristianesimo . . . , 331 ss. (z navedbo literature in podrobnim prikazom problematike). V sam obstoj migracije Romanov v Istro ne moremo dvomiti. Brez ozira na stopnjo upravičenosti Rusove hipoteze o prenosu emonske škofije v Novigrad je dejstvo, da so v zadnji četrtini 6. stoletja, v času propadanja škofij v notranjosti in bega Romanov v primorje, nastale v Istri kar štiri škofije v mestih, ki niso imele ranga civitas: Capris, Neapolis, Pedena in Cissa.

trden in še manj raziskan dokaz za beg Romanov v Istro pa je kult sv. Maksimilijana (iz Celeje) in Maksima (iz Emone) v Istri, kamor naj bi ga zanesli begunci.¹⁰⁵

Z letom 600 moremo postaviti mejo v zgodovini krščanstva slovenskih pokrajin. Škofije v notranjosti so propadle, kot shizmatične, krščanstvo je živelo dalje v organizirani obliki samo v Istri, v neorganizirani obliki pa med ostanki staroselskega prebivalstva, živečega med Slovani, vse do rekrstijanizacije dežele v 9. stoletju.¹⁰⁶

Zusammenfassung
KURZER ÜBERBLICK ÜBER DIE GESCHICHTE DES CHRISTENTUMS
IN SLOWENIEN IN DER SPÄTANTIKE

Rajko Bratož

Auf Grund der bisher gewonnenen Erkenntnisse versucht der Autor in der vorliegenden Abhandlung einen kurzen Abriss zur Problematik der Geschichte des Christentums in Slowenien in der Spätantike zu geben. Zugleich aber stellt er auch die verschiedenen Meinungen der slowenischen, österreichischen und italienischen Historiographie gegenüber und setzt sich mit ihnen auseinander.

Über die Anfänge des Christentums in Slowenien ist uns nichts bekannt. Auf alle Fälle aber müssen wir den Einfluß von Aquileia berücksichtigen, der größten Stadt in der Nähe des heutigen slowenischen Gebietes. Diese Stadt kam relativ früh mit dem Christentum in Berührung. Wir können annehmen, daß das Christentum in den slowenischen Städten etwa um die Mitte des 3. Jahrhunderts aufkommt. Für die Zeit vor der religiösen Toleranz ist uns nur ein als sicher bekanntes Zentrum des Christentums in Slowenien überliefert — Poetovio, wo Ende des 3. und Anfang des 4. Jahrhunderts Bischof Victorinus wirkte, der als erster die Heilige Schrift in lateinischer Sprache auslegte. Das epigraphische onomastische Material aus Pannonien, Noricum und aus Poetovio selbst läßt die Annahme zu, daß Bischof Victorinus, im Gegensatz zu den Vermutungen über seine griechische Herkunft, aus Poetovio stammte, einer Stadt mit einer relativ großen griechisch-orientalischen Kolonie. Sein literarisches Schaffen in lateinischer Sprache, obwohl ihm die griechische näher stand, verweist auf die missionarische Tendenz in der Arbeit

¹⁰⁵ O kultu sv. Maksimilijana v Istri glej op. 23. O kultu sv. Maksima v Novemgradu glej AS 20, Maii VII, 14—16, F. Lanzoni, o. c. 856 s.

¹⁰⁶ Medtem ko je bilo o problemu kontinuitete med pozno antiko in zgodnjim srednjim vekom v celoti napisanega precej, mnenja pa si v tej zvezi še zdaleč niso enotna (B. Grafenauer, Naseltev Slovanov ... Id., Die Kontinuitätsfragen in der Geschichte des altkarantanischen Raumes, *Alpes orientales* 5, 1969, 55—85, Id., *Zgodovina slovenskega naroda* I, Ljubljana 1978, 321 ss., S. Vilfan, Le problème de continuité sous trois aspects: habitat, communications, droit, *Alpes orientales* 5, 1969, 87—102, P. Petru, Kontinuiteta in diskontinuiteta naselitve v prehodnem obdobju iz kasne antike v zgodnji srednji vek, *ZČ* 32, 1978, 221—232; P. Kos, Neue langobardische Viertelsiliken, *Germania* 59/1, 1981, 97—103 v nasprotju s prevladujočo predstavo, da življenje staroselcev v organizirani obliki zamre okrog leta 600 ali najkasneje kako desetletje pozneje, na podlagi nove interpretacije novčičnih najdb, postavlja to še v drugo polovico 7. stoletja) pa je kontinuiteta krščanstva tako rekoč neraziskana. B. Grafenauer, *Zgodovina ... I*, 343 meni, da se je »krščanstvo ... ohranilo le ponekod kot izjema v skupinah zaostalih staroselcev.« Morda je ta sodba nekoliko preostra. Na obstoj krščanstva v tej dobi lahko sklepamo iz sledečih dejstev:

1. Med akti sinode ob Donavi leta 796 po karolinških zmagah nad Avari (F. Kos, *Gradivo ... I*, 303, MGH LL Concil II/1, 20, 172) se omenjajo »clerici illiterati«; skoraj gotovo gre za relikte romanskega prebivalstva iz pozne antike, ki je ohranilo krščanstvo v degenerativni obliki, ni pa ohranilo pismenosti (E. Tóth, *La survivance ...*, 111 in 119).

2. Izraz »krščenica« za služkinjo (nastal naj bi na tej podlagi, da so krščanski Romani prišli v suženjski odnos do poganskih Slovanov), toponim »Kršna ves« na Koroškem (B. Grafenauer, *Zgodovina ... I*, 343).

3. Predstava, da se sv. trije kralji prikažejo globoko verujočemu človeku tri dni pred smrtjo, da se lahko pripravijo nanjo (N. Kuret, *Praznično leto Slovencev IV*, Celje 1970, 292 ss.), sega po izvoru v pozno antiko, saj jo izpričuje Evgipij (Evgipij) ... , izd. R. Bratož, 398 s.).

4. Pojav tako imenovane košute (cervula), zoomorfne maske poganskega izvora, ki se je kljub prepovedim uradne cerkve ne le ohranila, temveč preko krščanskih Romanov prenesla na Slovane, in to na področju, kjer je bila v pozni antiki po govoricah arheoloških najdb romanska poselitev precej intenzivna, na hribovitem in gozdnatem področju med Pohorjem in Bohorjem (N. Kuret, *Košuta — cervula*, AV 29, 1978, 495—504).

5. Motiv slovenske ljudske pesmi o spokorjenem grešniku odraža starokrščanski pridižni zgled (exemplum); grešnikom za najhujše grehe je bila naložena najostrejša pokora z zopetnim sprejemom v Cerkev (reconciliation) šele v smrtni uri. Medtem ko je bila starokrščanska praksa dosmrtnih pokore že v 4. stoletju omiljena, se je ohranila vse do konca 8. stoletja v Oglejskem patriarhatu, kamor so spadale slovenske pokrajine. S to zgodbo pridižnega zgedla so se seznanili Slovenci verjetno posredno po ljudskem izročilu krščanskih Romanov (I. Grafenauer, *Spokorjeni grešnik. Studija o izvoru, razvoju in razkroju slovensko-hrvaško-vzhodnoalpske ljudske pesmi*, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razr. za filol. in lit. vede 19, Ljubljana 1965, 117 ss.).

O problemu kontinuitete krščanstva v vzhodnoalpskih pokrajinah glej zelo važno razpravo H.-D. Kahl, *Zwischen Aquileia und Salzburg. Beobachtungen und Thesen zur Frage romanischen Restchristentums im nachvölkerwanderungszeitlichen Binnen — Noricum (7.—8. Jahrhundert)*, Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert, herausgegeben von H. Wolfram und F. Daim, *Österr. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Klasse, Denkschriften Bd. 145*, Wien 1980, 33—81.

des Bischofs. Über die Anfänge des Christentums in Celeia berichtet nur eine relativ sichere Quelle aus dem Mittelalter, und zwar die Legende vom Martyrium des hl. Maximilianus, von der der Autor meint, daß ihr Kern auf einem geschichtlichen Ereignis beruht. Die Annahme über das Vorhandensein des Christentums in Emona in jener Zeit ist nur hypothetischer Natur.

Das Leben in den christlichen Gemeinden im 4. Jahrhundert erhellen vor allem die Dokumente, die im Zusammenhang mit den religiösen Kämpfen zwischen den Katholiken und den Arianern entstanden. Wahrscheinlich war in der ersten Hälfte des 4. Jahrhunderts der Großteil der Missionsarbeit getan, in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts aber wurde die kirchliche Organisation der slowenischen Länder ausgebaut. Im Jahr 343 nahm als Katholik Bischof Aprianus aus Poetovio an der Synode in Serdica teil. Unter dem Einfluß des Arianismus in Pannonien erstarkte in der folgenden Zeit in Poetovio zunehmend die arianische Gemeinschaft. Um 380 waren die Bürger der Stadt in eine katholische und eine arianische Partei gespalten, daher verliefen die Bischofswahlen unter dem Zeichen religiöser Kämpfe zwischen Anhängern des Arianers Julianus Valens und des Katholiken Marcus. Im Jahr 381 fand in Aquileia eine Kirchenversammlung statt, an der aus Poetovio wahrscheinlich nur der arianische »Schüler« des Bischofs Julianus Valens, der Presbyter Attalus, teilnahm. Zusammen mit den arianischen Bischöfen Palladius aus Ratiaria und Secundianus aus Singidunum wurde er auf dieser Synode verurteilt. Aus Emona kam Bischof Maximus zur Synode. Er ist der erste uns bekannte Bischof von Emona, ein überzeugter Katholik und Kämpfer gegen Häresien. Wahrscheinlich stand die Kirche von Emona im Unterschied zu der von Poetovio unter einem starken Einfluß der Kirche von Aquileia, einer der damals führenden Mächte des Katholizismus im Westen.

Die Lebensbedingungen christlicher Gemeinden verschlechterten sich radikal im 5. Jahrhundert. Sie wurden zuerst durch die Anwesenheit der Westgoten erschwert, dann durch die Hunnennachbarschaft in Pannonien und die schwierigen wirtschaftlichen Verhältnisse. Aus dem 5. Jahrhundert gibt es für die Geschichte des Christentums in der slowenischen Ländern keine literarischen Quellen, doch aber beträchtliche archäologische: mehrere altchristliche Kirchen, die in großer Zahl in schwer zugänglichen abgelegenen Landesteilen entdeckt wurden, stellen eine Erscheinung dar, die tiefgreifende siedlerische, demographische und wirtschaftliche Veränderungen zu dieser Zeit widerspiegelt. Der mit hoher Wahrscheinlichkeit aus der Ostgotenzeit stammende Grabstein des Bischofs Gaudentius aus St. Paul (St. Pavel) bei Prebold ist das letzte Dokument, das von einer relativ hohen Bildungs- und Kulturstufe der christlichen Bevölkerung im Landesinnern Zeugnis ablegt.

Die kirchlichen Verhältnisse werden uns für das letzte Viertel des 6. Jahrhunderts erneut besser bekannt und zwar im Zusammenhang mit dem sogenannten istrischen Schisma wegen der Verurteilung von drei Kapiteln. Die Quellen erklären uns die kirchenorganisatorische Zugehörigkeit des slowenischen Gebietes zum »Patriarchat« von Aquileia [eine Zugehörigkeit an die Metropolitankirche von Aquileia kann schon für das letzte Viertel des 4. Jahrhunderts (Emona) bzw. für das 5. Jahrhundert (die Bistümer von Noricum) vermutet werden] sowie die Namen der letzten Bischöfe und deren religiös-politische Anschauungen. An der Synode schismatischer Bischöfe in Grado im Jahre 579 nahmen auch der Bischof Patricius von Emona und der Bischof Joannes aus Celeia teil, beide bestimmt noch in ihrer Eigenschaft als Bischöfe ihrer Diözesen. Beide Bischöfe nahmen ein Jahrzehnt später an der Synode in Marano teil, diesmal wahrscheinlich als Flüchtlinge vor den vordringenden Slawen. In der Zeit des Verfalls der Bistümer im Landesinnern um das Jahr 590 gab es dagegen ein intensives Leben innerhalb der christlichen Gemeinden im Küstenland. 599 tauchte in den religiösen Kämpfen das katholische Bistum in Capris als eine ephimäre Erscheinung auf. Nach dem Ende der religiösen Kämpfe in diesem Gebiet verfiel es, da sich seine Existenz wahrscheinlich als unnötig erwies. Die Quellen belegen nur in bescheidenem Maße die Flucht der romanisch-christlichen Bevölkerung aus dem Landesinnern nach Istrien; mit einem hohen Maß an Wahrscheinlichkeit können wir von einer Überführung der Reliquien von Heiligen nach Istrien sprechen, weniger zuverlässig aber von einer »Überführung« der Bistümer aus dem Inneren des Landes in die istrischen Städte.

Mit dem Jahr 600 können wir eine zeitliche Grenze in der Geschichte des Christentums der slowenischen Länder ziehen. Die Bistümer im Inneren des Landes verfielen als schismatisch, das Christentum bestand in organisierter Form nur in Istrien weiter, in nichtorganisierter Form aber unter den Resten der alteingesessenen und unter den Slawen lebenden Bevölkerung, die eine Rechristianisierung des Landes im 9. Jahrhundert erlebte.

ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I, tel.: (061) 224 011, 224 046, int. 209

vas vabi, da vstopite v eno izmed zgodovinskih društev kot redni član

Društveni člani po nižji ceni prejema osrednje glasilo slovenskih zgodovinarjev »Zgodovinski časopis«, imajo popust pri nabavi knjig iz zaloge zveze, lahko sodelujejo pri strokovnih in družabnih prireditvah društev (zborovanja, predavanja, strokovne ekskurzije in podobno), brezplačno prejmejo zvezino značko in izkaznico ter uporabljajo zvezino knjižnico. Potrjena izkaznica ZZDS omogoča brezplačen ali cenejši vstop v številnih domačih in tujih muzejih ter galerijah. Člani slovenskih društev s popustom kupujejo knjige »Slovenske matice«, občasno pa tudi publikacije drugih slovenskih založb.

Za leto 1981 znaša društvena članarina 80 (1982: 100) dinarjev, članarina z naročnino na »Zgodovinski časopis« pa 400 (1982: 500) dinarjev. Za študente je društvena članarina z naročnino polovična — 200 (oziroma 250) dinarjev. Poleg študentov imajo popust tudi upokojenci, dolgoletni člani društva, za katere naročnina s članarino znaša 300 (oziroma 375) dinarjev. Člani pokrajinskih zgodovinskih društev upravi »Zgodovinskega časopisa« poravnajo le naročnino v višini 320 (1982: 400) dinarjev, če so članarino vplačali pri matičnem društvu.

Članarino in naročnino lahko vplačate vsako dopoldne (od ponedeljka do petka) na zvezinem sedežu ali pa s položnico na žiro račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, Aškerčeva 12, 50101-678-49040.

Vplačilo vseh članskih obveznosti je možno tudi pri vseh matičnih pokrajinskih zgodovinskih društvih. Tu so njihovi naslovi:

Zgodovinsko društvo Ljubljana, Narodni muzej, 61000 Ljubljana, Prešernova 20

Zgodovinsko društvo v Mariboru, Muzej narodne osvoboditve, 62000 Maribor, Heroja Tomšiča 5

Zgodovinsko društvo v Ptujju, Pokrajinski muzej, 62250 Ptuj, Muzejski trg 1

Zgodovinsko društvo v Celju, Muzej revolucije, 63000 Celje, Trg V. kongresa 1 (63001 Celje, pp. 87)

Zgodovinsko društvo za Gorenjsko, Gorenjski muzej, 64000 Kranj, Tavčarjeva 43

Zgodovinsko društvo za severno Primorsko, Pokrajinski arhiv, 65000 Nova Gorica, Trg Edvarda Kardelja 1/III

Zgodovinsko društvo v Novem mestu, Zavod za šolstvo SR Slovenije — organizacijska enota, 68000 Novo mesto, Glavni trg 7

Muzejsko društvo v Škofji Loki, Muzej na gradu, 64220 Škofja Loka, Grajska pot

Belokranjsko muzejsko društvo, Belokranjski muzej, 68330 Metlika

Zahtevajte prijavnico za vpis pri enem izmed pokrajinskih zgodovinskih društev ali na sedežu osrednje zveze!

Ferdo Gestrin

ITALIJANI V SLOVENSКИH DEŽELAH OD 13. DO 17. STOLETJA

Ugodna geografsko prometna lega sosednih slovenskih in italijanskih dežel, različni naravni pogoji, mnogokdaj v teh stoletjih skupne črte zgodovinskega razvoja so že zgodaj v srednjem veku in dalje pogojevali in vplivali na medsebojne povezave, na odpiranje vrat na obe strani. Posebej se je to kazalo na gospodarskem področju in še zlasti v trgovini.¹ Na to pa je najtesneje vezati tudi problem, ki ga bo skušala prikazati ta razprava. V vsem obravnavanem obdobju so namreč slovenske dežele zaradi svojega naravnega bogastva, blaga in tržišča, prometnih poti v širše zaledje proti vzhodu, politično-obrambnih in drugih potreb pritegovale italijanske poslovne in druge ljudi, ki so v njih poslovali pa se tudi občasno ali za trajno naseljevali.

Glede na značilnosti moremo to dogajanje deliti v dve različni obdobji. Prvo je trajalo približno do konca srednjega veka. V tem obdobju so Italijani prihajali v slovenske dežele predvsem poslovno in v zvezi s prehodno trgovino na velike razdalje, naseljevali pa so se predvsem sporadično in še to bolj začasno kakor za stalno. Ta oznaka velja seveda le, če pustimo ob strani primorska mesta, ki so po letu 1278 že prihajala pod beneško oblast (Koper, Piran, Izola in Milje), a deloma so še ohranjala samostojnost oziroma so se končno podredila političnim silam v zaledju (Trst, Reka, ki sta še v 16. stoletju bili upravno povezani s Kranjsko). Vanje so se namreč že zgodaj doseljevali mnogi italijanski prebivalci iz Furlanije, celotnega beneškega ozemlja, Mark in od drugod ter uveljavljali furlanski oziroma beneški govor namesto starega romanskega dialekta.² Ta italijanski priliv pa je na drugi strani v vsem tem obdobju spremljala sorazmerno močna penetracija slovenskega prebivalstva v ta mesta.

Od konca 15. stoletja dalje pa so se italijanski doseljenci v slovenskih deželah naseljevali v večjem številu in se je njihov tok ohranjal skozi daljši čas, še posebej močan je bil od prve polovice 16. do srede 17. stoletja. Usmerjal se je predvsem v mesta, na podeželje praktično (z izjemo fužinarjev) ta proces ni segel. S tem v zvezi je bilo tudi povsem razumljivo, da je bilo italijansko naseljevanje na slovensko ozemlje omejeno le na določene družbene sloje in plasti.

I

Ko so v 12. stoletju dobivali razvoj trgovine, proces nastajanja mestnih naselbin in uveljavljanje denarnega gospodarstva v slovenskih deželah večji obseg, so se zavoljo lokalnega trga in prehodnega prometa na poteh trgovine na velike razdalje, zlasti na tistih, ki so povezovale italijanske dežele z obdonavskimi, že pokazali prvi posegi italijanskih trgovcev v slovenski prostor in dalje na vzhod. Ta trgovina je tekla na eni strani po Kanalski dolini in obdravski poti od Beljaka na Ptuj proti ogrskim deželam, na drugi strani pa zlasti od druge polovice 12. stoletja dalje od Beljaka po tako imenovani semmerinški poti, ki je povezovala Benetke

¹ Prim. F. Gestrin, Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja, Ljubljana 1965; isti, Trgovina slovenskih dežel z italijanskimi ob koncu srednjega veka in v XVI. stoletju, Zgodovinski časopis (ZC) 29, (1975), 89—108.

² M. Skubic, La parlata veneta di Pirano tra italiano, friulano e sloveno, XIV Congresso internazionale di linguistica e filologia romana, Napoli 1974, Atti 2, Napoli 1976, 469—487.

z Dunajem. Na obeh so v tem času že trgovali »Lombardi seu Latini« proti Donavi in ogrskimi deželam.³ Zgodaj v 13. stoletju je porasla prehodna trgovina proti vzhodu tudi na poti iz Furlanije oziroma Ogleja na škofjo Loko, Kamnik in dalje proti Ptujju, oziroma po tako imenovani »patriarhovi poti« prek Cerknice in Loža na vzhod po dolini reke Krke.⁴ Od konca 13. stoletja dalje pa je naglo rasel za prehodno trgovino med Italijo in ogrskimi deželami pomen tako imenovane »kraške« oziroma »ljublanske poti«, ki je prek Gorice, Postojne, Ljubljane in Celja vodila v Ptuj in dalje proti Ogrski.⁵ O tej italijanski trgovini proti vzhodu govore od konca 12. stoletja dalje — predvsem v večjem delu 13. stoletja — sorazmerno številni kovanci, ki so jih tedaj lokalne kovnice na slovenskih tleh kovale po vzoru oglejskih novcev in so jih našli v ogrskih in hrvatskih deželah. Po ukinitvi teh lokalnih mitnic pa so na veliko krožili v slovenskih deželah oglejski in beneški novci, ki so zlasti v njihovih zahodnih delih v 14. stoletju povsem prevladovali.

S temi trgovskimi posegi je ob koncu 13. stoletja povezati prve poskuse neposrednega prodora oziroma naselitve italijanskih trgovcev in drugih z neagrarno dejavnostjo povezanih ljudi v mesta na Slovenskem. Dosežena stopnja denarnega gospodarstva, razvoj kreditne trgovine in posojanja denarja so tedaj privabili v slovenske dežele prve italijanske bankirje oziroma posojevalce denarja (feneratores). Leta 1299 je Cursius Forensis Donati kot zastopnik florentinske družbe Frescobaldijev dobil v Slovenj Gradcu privilegij za banko. Iste leta sta dobila triletno pravico za banko brata Feo in Nikolaj de Janzolo iz Firenc tudi v Ljubljani in Kamniku. Ko je potekla triletna pogodba, so leta 1302 Feu podaljšali pravico za ljubljansko banko. Do kdaj je poslovala banka Frescobaldijev v Slovenj Gradcu, ne vemo; morda še nekaj časa v 14. stoletju, vendar ne dalj kakor do leta 1311, ko je hiša doživljala krizo in so nekatere člane družine izgnali iz Firenc. V Ljubljani pa so florentinske bankirje kmalu v 14. stoletju nasledili člani trgovske in bančne rodbine Porgerjev, po izvoru iz Furlanije, ki so več kakor četrto stoletja povsem obvladovali bančne in denarne posle na Kranjskem. Po tem času so te posle prevzeli čedadski in goriški židje, katerih banke so poleg Ljubljane bile še v Slovenj Gradcu, Celju, Ptujju, Radgoni in Mariboru. Te banke — tudi židovska v Ljubljani, ki je prenehala po letu 1335 — so se ukvarjale s posojili na zastavo (lombardni posli), menjavo novcev, depozitnimi posli in so prevzemale tudi kovanje novcev (Porgerji za patriarha Pagana della Torre). S temi bankami se je tudi v slovenskih deželah uveljavljalo mednarodno, italijansko pravo posojevalcev denarja.⁶

Vloga in pomen slovenskih dežel v trgovini in prometu med Italijo in ogrskimi deželami, a tudi v neposredni trgovini proti italijanskim deželam (npr. z železom,⁷ živino in mesom, kožami in drugim blagom) in v obratni smeri (npr. sukno, levantinsko oziroma beneško blago) sta v 14. stoletju naglo naraščala. Prehodno trgovino z ogrskimi deželami so v tem času v veliki meri obvladovali beneški in drugi italijanski trgovci. Že leta 1358 so imeli italijanski trgovci svojo postojanko v Pešti in od tam izvažali živino in drugo blago na zahod.⁸ S tem v zvezi se začenjajo v posameznih mestih na Slovenskem ob poteh proti vzhodu pojavljati kot meščani ali

³ O. Pickl, Handel und Verkehr in der Steiermark zur Zeit der Traungauer, Das Werden der Steiermark, Graz—Wien—Köln 1980, 327—354.

⁴ Prim. F. Gestrin, Trgovina slovenskega zaledja, o. c., 198.

⁵ O. Pickl, Pettau — ein internationaler Handelsplatz des 15. und 16. Jahrhunderts, ZHVSt 62 (1971), 87—109.

⁶ J. Zontar, Banke in bankirji v mestih srednjeveške Slovenije, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo 13 (1932), 21—35.

⁷ Prim. I capitolarli delle arti veneziani, ed. G. Monticolo (Fonti per la storia d'Italia 27, 1906) II, 340.

⁸ O. Pickl, Der Viehhandel von Ungarn nach Oberitalien vom 14. bis zum 17. Jahrhundert, Beiträge zur Wirtschaftsgegeschichte, Bd. 9 Internationaler Ochsenhandel (1350—1750), 1979, 39—81.

prebivalci ljudje italijanskega izvora. Tako se nedvomno zavoljo trgovine po obdravski poti proti Panonski nižini v Mariboru leta 1348 kot meščan omenja Dominik, sin Vidusija iz Pušje vasi (Venzone), ki je bil med drugim v poslovnih zvezah s svojim rojakom Nikolajem, tedaj meščan v Feldbachu pri Gradcu (Dominik Maeschk der Walch purger ze Marchpurg, Niela der Walich burger ze Velpach). Šest let pozneje pa je Dominik, ki ni prekinil povezav s svojim mestom, v Pušji vasi (Venzone) hčeri Neži izročil svojo hišo v Mariboru, vinograde in vso drugo posest, dohodke in pravice, ki so mu šle v mariborskem mestnem pomeriju in zunaj njega.⁹ Poleg njega je bil istočasno v Mariboru prebivalec tudi Jakob, sin pokojnega Vilanda iz Pušje vasi (Venzone), ki je vzdrževal poslovne zveze z rodnim mestom (Jacobus quondam Vilandi de Venzone habitator in Marpurga).¹⁰

Prav tako pa so že pred sredo 14. stoletja prišli v Selško dolino, vsekakor po volji freisinskega škofa, na rudarsko področje okoli Železnikov tudi furlanski fužinarji. Le-tem je dal škof v posebni listini iz leta 1348, kar je potrdil še akt šest let pozneje, v dar točno omejeno že prej po rudarstvu znano ozemlje, kjer so postavili fužine. Fužinarje, ki so tedaj prišli in tehnično dvignili poprej primitivno železarstvo, poznamo celo po imenih (Jacomo, Barthelme, Muron Silvester, Monflodin, njegov brat Jakob in drugi). Tudi njihovi nasledniki so bili še v poznejših stoletjih iz Furlanije.¹¹

V 60. letih tega stoletja pa so — iz fiskalnih motivov in zavoljo koristi svojega glavnega mesta Dunaja — v živahno in naraščajočo trgovino med Italijo in Ogrsko posegli Habsburžani, ki so do tega časa združili pod svojo neposredno oblastjo že večji del slovenskih dežel. Deželni knezi so začeli s posebno trgovinsko politiko pospeševati trgovino med Benetkami in Ogrsko po poteh prek Dunaja; to jim je večalo dohodke od prometnih pristojbin. Dunajčani pa bi, podobno kakor so obvladovali trgovino na vzhod po obdonavski poti, pridobili s tem še monopol v trgovini iz Benetk oziroma Italije proti Ogrski in Češki. Leta 1368 je Albreht III. Habsburški res prepovedal vsak promet oziroma trgovino z »beneškim blagom«¹² proti ogrskim deželam po »ljubljski«¹³ cesti. Trgovina s tem blagom naj bi poslej šla po poti na Dunaj in šele od tam dalje proti vzhodu. Mestom ob »ljubljski«¹⁴ poti naj bi poslej ostala le trgovina z ogrsko živino proti Italiji, a od tam naj bi na Ogrsko posredovala le italijanska vina. Ukrep deželnega kneza je bil usmerjen še posebej proti Ptuju, katerega mestni gospod je bil nadškof iz Salzburga in ki je bil v trgovini iz italijanskih dežel proti vzhodu najnevarnejši tekmeč Dunaju. Zavoljo deželnoknežjega ukrepa je trgovina po »ljubljski«¹⁵ poti proti Ogrski zares močno upadla, še posebej trgovina italijanskih, beneških, trgovcev prek slovenskega ozemlja. Zdi pa se tudi, da je zaradi tega zastalo začeto doseljevanje italijanskih prebivalcev v mesta na Slovenskem. Vendar zapora trgovine po »ljubljski«¹⁶ cesti ni trajala dalj, kakor par desetletij. Že kmalu po pridobitvi Trsta (1382) so začeli Habsburžani popuščati v tej svoji politiki in trgovina prek slovenskih dežel na Ogrsko in od tam proti Italiji je zopet oživila. Trgovina na velike razdalje na tej relaciji je po vseh poteh — po »ljubljski«¹⁷ pa tudi po obdravski proti Ptuju in po »dolenjski«¹⁸ (tudi »postojnski«¹⁹ imenovani) proti Novemu mestu, ki mu je Rudolf IV. ob ustanovitvi leta 1365 dal pravico prisilne poti od vzhoda, od Zagreba in hrvaških dežel, proti morju — v vsem 15. stoletju hitro rasla.²⁰ »Ljubljanska«²¹ cesta je vendar prevzemala vedno večji del trgovine in je postajala najpomembnejša prometna žila za

⁹ J. Mlinarič, Gradivo za zgodovino Maribora — GZM IV/47 — 1348 avg. 5, IV/69 — 1354 sept. 12.

¹⁰ GZM IV/72 — 1355 jun. 1.

¹¹ P. Blaznik, Kolonizacija Selške doline, Ljubljana 1928, 71.

¹² O. Pickl, Zur Handelspolitik der frühen Habsburger in Innerösterreich, Der Unternehmer und die Geschichte 1979, 82—103; isti, Pettaus Kampf um sein Niederlagsrecht (1520—1535), MIOG 78 (1970), 432—443.

prehodno trgovino med italijanskimi in ogrskimi deželami, ki so proti zahodu izvažale tedaj zelo iskano blago, zlasti surovine. Zavoljo tega prometa so se dvignila tudi mesta in trgi ob omenjenih poteh, kar še posebej velja za Gorico, Ljubljano in Ptuj, ki je zopet prevzemal posredovalno vlogo v trgovini z ogrskim blagom v eno smer in z italijanskim v drugo smer. Proti koncu 15. stoletja se je Ptuj razvil v trgovsko središče mednarodnega pomena in vrsta njegovih trgovcev je nakopičila velike trgovske kapitale.¹³

Prevladujočo vlogo v tej trgovini so v tem stoletju dobili domači trgovci, ki so od konca 14. stoletja svoje poslovanje počasi razširjali tudi v širše italijansko ozemlje. Poleg že starejših posegov po kopnih poteh v Furlanijo, na beneško ozemlje, so tedaj trgovci iz slovenskih dežel začeli trgovati tudi prek morja na ozemlje južno od Benetk proti Markam in so se vse bolj pomikali proti jugu Italije. Že konec 14. stoletja srečujemo prve slovenske trgovce na tedaj znanih sejmi v Recanati.¹⁴ Od istega časa dalje lahko sledimo v mitninskih in carinskih tarifah v mestih v Markah tudi postavke za blago iz slovenskih dežel, ki so ga tod prodajali.¹⁵ Leta 1418 so si ljubljanski trgovci pridobili pravico ob obstoječih pogojih svobodno trgovati v beneškem Fondaco dei Tedeschi, kjer so nato trgovali še v 16. stoletju.¹⁶ To je bil dalje čas, ko so posamezni trgovci slovenskih mest postajali lastniki ladij ali pa so ladje najemali za pomorsko trgovino proti Benetkam in mestom v Markah.¹⁷ Vendar se je še vedno velik, če ne sploh večji del trgovskega prometa proti Italiji odvijal tako, da so trgovci iz mest slovenskega zaledja, tudi iz Ptuja in Ljubljane, posredovali blago prehodne in lokalne trgovine do primorskih mest (od Trsta do Pirana in Reke) oziroma do Gorice, kamor so prihajali po blago italijanski trgovci, bodisi da so ga tod nakupili, bodisi da so ga prevzemali in ga nato posredovali dalje v italijanske dežele.¹⁸ Pogosta oblika trgovskega poslovanja, ki se je pri tem uveljavljala pod vplivi italijanske trgovske prakse, so bile po eni strani vnaprej sklenjene trgovske pogodbe (npr. za železo in železne proizvode, za kože). Trgovske pogodbe so določale vrsto in množino blaga, rok dobave in ceno blaga ter pogoje in rok plačila. Po drugi strani pa so v zvezi s to trgovino nastajale številne trgovske družbe, ki so trajale krajši ali daljši čas in so jih medsebojno sklepali trgovci iz slovenskega zaledja, trgovci iz primorskih mest in Gorice ter italijanski trgovci.¹⁹

Vse to pa seveda ne pomeni, da v prehodno trgovino med italijanskimi in ogrskimi deželami niso neposredno posegali tudi italijanski trgovci sami. Že za cesarja Sigismunda so trgovali prek Ptuja med Italijo in Ogrsko. Tako se je leta 1401 nek italijanski trgovec iz Bergama svojemu partnerju in trgovcu iz Trienta v zadolžnici zavezal, da mu bo dolg v višini 890 dukatov plačal ali v Ptuju ali v Pešti (Ofen).²⁰ Za Matije Korvina (1458—1490), ki je neko dobo po zmagi nad cesarjem Friderikom III. vladal tudi nad štajerskim delom slovenskega ozemlja s Ptujem vred, se je število italijanskih trgovcev v tem prometu začelo še povečevati. V Pešti (Ofen) in tudi v Zagrebu so se tedaj naseljevali Florentinci in Benečani, ki so si tam

¹³ Npr. Henrik in Peter Meixner, Janž Thumer, Laslav Swetkowitz, cf. R. Klier, *Beziehungen Nürnbergs zu Pettau im fünfzehnten Jahrhundert*, Südostdeutsches Archiv 10 (1967), 83—101; O. Pickl, *Geadelte Kaufherren, Blätter für Heimatkunde* 44 (1970), 20.

¹⁴ Prim. L. Zdekauer, *La dogana del Porto di Recanati nel 1396, Le Marche* 4 (1904), 65.

¹⁵ Prim. Archivio di Stato Pesaro-Sottosezione Fano (ASFa), Codici Malatestiani 3 (... che se debba pagare per tracta e per passo, 1389) f 2', 6, 10, 22; ASP, l. n. P. A. Ambrosi 38/28 f 150; E. Spadolini, *Il libro della franchigia di Ancona (1471)*, Atti e memorie della Deputazione di storia patria per le Marche (1905), 121; Id. *La loggia dei mercanti in Ancona*, 1904, 16, 22, 30; C. Ciavarini, *Statuti anconitani del mare, del terzale e della dogana e patti con diverse nazioni*, Fonti per la storia delle Marche I, Ancona 1896, 93—228; Archivio di Stato — Ancona (ACA), 92 VII memb., 94-Dazi delle merci 1518, f 3, 4, 7, 12; ACA, 91 VI memb. 93 — Libro sull'ufficio del fondichiero e suoi pagamenti rinformati nel 1518, f 8, 20'.

¹⁶ H. Simonsfeld, *Der Fondaco dei Tedeschi in Venedig* I, 41, 54, 359, II, 173.

¹⁷ F. Gestrin, *Pomorstvo srednjeveškega Pirana*, Ljubljana 1978, 34, 78.

¹⁸ F. Gestrin, *Trgovina slovenskih dežel*, o. c., 92.

¹⁹ F. Gestrin, *Prispevek k poznavanju trgovskega poslovanja na Reki v 15. stoletju*, *Kronika* 29 (1981), 8—12.

²⁰ O. Pickl, *Pettau — Handelsplatz*, o. c., 93 n° 9 a.

ustvarjali kar male kolonije.²¹ Vendar so italijanski trgovci ogrsko blago, ki je šlo prek slovenskih dežel v 15. stoletju le deloma kupovali neposredno na Ogrskem ali v Ptuju ali v Ljubljani. Še vedno so ga večinoma dobivali, kakor že rečeno, od domačih trgovcev ali v primorskih mestih ali v Gorici, ki je postala končni trg za domačo in ogrsko živino na prehodu iz habsburških dežel proti Italiji, zlasti proti Benetkam, potem ko je Goriška z Gorico prišla pod Habsburžane.

II

Proti koncu 15. stoletja se je to stanje zelo hitro spreminjalo in povsem menjalo. Čeprav so trgovci iz mest na Slovenskem še vedno neposredno trgovali proti Italiji in so bili npr. v Pesaru, Fanu in Anconi celo principalni svojim tamkajšnjim partnerjem,²² so tedaj iz različnih vzrokov, med katerimi tudi politični niso, bili nepomembni, začeli posegati neposredno v trgovino slovenskega zaledja in se tam tudi v večjem številu naseljevati italijanski trgovci in poslovni ter drugi ljudje iz vrst neagrarnih poklicev. Eden izmed najvažnejših motivov, ki je še posebej pritegoval italijanske trgovce, je bila dobičkanosna in po obsegu ter važnosti pomembna prehodna trgovina prek slovenskega ozemlja z ogrskim blagom, za katerega je šlo v zameno italijansko blago. Še posebej gre v tej trgovini poudariti kože in živino kot najvažnejšima zvrstema ogrske izvozne trgovine proti zahodu. V Italiji in zahodno evropskih deželah sploh so na prehodu v 16. stoletje in dalje zelo naraščale potrebe po kožah kot izredno pomembni surovini v celi vrsti dejavnosti, ki so jih iz pristanišč v Markah in še posebej iz Anconi prodajali v velikem delu italijanskega ozemlja in prav tako tudi daleč proti zahodu.²³ V Benetke pa so tedaj za preskrbo mesta z mesom morali uvažati velike množine živine, zlasti goveda.²⁴ Prav v zvezi z velikim prometom v prehodni trgovini s kožami proti mestom v Markah je zrasla tudi zamisel nadvojvode Ferdinanda I., da bi trgovino iz Italije proti habsburški Nizozemski speljal čez Trst in Reko na Ljubljano in Beljak ter dalje proti Antwerpnu. Zavoljo tega je leta 1527 izdal akt, s katerim je zagotovil ugodnejše trgovsko prometne pristojbine vsem italijanskim trgovcem, ki bi iz Ancone ali Pesara šli po tej poti.²⁵ Z veliko večjimi kapitali, kakor so jih imeli domači trgovci, z boljšo tehniko poslovanja pa tudi večjo brezobzirnostjo (Kapitalgeist) so italijanski trgovci v vedno večjem številu posegali v to prehodno trgovino in se v zvezi z njo začeli naseljevati v mestih ob najvažnejši poti te trgovine. Še posebej moremo temu procesu slediti od konca 15. stoletja dalje, ko so se iz Ptuja iz doslej še ne povsem pojasnjenih vzrokov izselili v Nürnberg nekateri najbogatejši trgovci.²⁶ Italijanski trgovci, ki so se vključevali v to trgovino in v proces migracije, so prihajali iz Benetk, beneškega ozemlja, tudi iz bergamske pokrajine (deloma celo prek Mark), dalje iz Mark in tamkajšnjih

²¹ J. Zontar, Drobec registra ljubljanskega nakladniškega urada iz leta 1544, Kronika 16 (1968), 33–44; A. Kubinyi, Die Städte Ofen und Pest in der Fernhandel am Ende des 15. und am Anfang des 16. Jahrhunderts, v I. Bog, Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650, Köln–Wien 1971, 360 sl.; I. Karaman, Die Grosshändler in der Stadt Zagreb zur Zeit der Türkenkriege, Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 3 (1978), 75–81.

²² Prim. F. Gestrin, Trgovina slovenskih dežel, o. c., 94 sl.; Id. Il commercio dei pellami nelle Marche del XV e della prima metà del XVI secolo, Atti e memorie 82 (1977), 255–275; Id. Le relazioni economiche tra le due sponde adriatiche tra Quattro e Cinquecento, Congressi Salentini II (1973), 87 sl.

²³ Prim. Z. Pal Pach, The Role of East-Central Europe in International Trade, Etudes Historiques 1 (Budapest 1970), 217 sl.; S. Anselmi, Venezia, Ragusa, Ancona tra Cinque e Seicento, un momento della storia mercantile del Medio Adriatico, Ancona 1969; P. Earle, The Commercial Development of Ancona, EHR 2, Ser 22 (1969), 28 sl.; J. Delumeau, Un ponte fra Oriente e Occidente: Ancona nel Cinquecento, Quaderni storici 13 (1970), 26 sl.

²⁴ O. Pickl, Der Viehhandel, o. c., 42, 46, 57.

²⁵ J. Zontar, Villach–Nürnberg und der Südosten. Zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Villachs im 15. und 16. Jahrhundert, Jahrbuch des Museums der Stadt Villach 1, 100; F. Gestrin, Le projet d'une voie commerciale . . . XIIe Congrès international des sciences historiques, V. Actes, Wien 1968, 472 sl.

²⁶ Prim. n° 13; J. Zontar, Villach–Nürnberg, o. c., 91 sl.; O. Pickl, Pettau-Handelsplatz, o. c., 90 sl.

mest, v manjši meri pa tudi iz drugih italijanskih dežel, a med njimi so bili tudi v Trst in Reko zavoljo te trgovine doseljeni italijanski trgovci. Tako so v prvih časih 16. stoletja po »ljubljski« potji do Ptuja in nazaj v Italijo trgovali Ivan Berthozzi (Berthoss, Berthuzi), Dragi (Aldrago) Picardo, Francesco de Fin, Francesco Rizzo in člani trgovske hiše Marenzi (Marenze) iz Trsta, a prek njega Gaspar della Vecchia, Zanetto de Alexandris, Alouis Stella in Alexander Bombasari, verjetno vsi iz Benetk. Prek Reke so v notranjost slovenskih dežel prodirali Andrea in Nicolo Ferdutz (i) iz Ancone, člana bogate patricijske in trgovske družine, dalje Bernardo Comeli, Francesco de Frati, ki je bil leta 1546 že reški meščan, Baptist Carminel iz Ferma, Gbilhelmo Francesco in Tradello Pompeo (de Pompels) iz Pesara, Donado de Rossy, po rodu iz Bergama, Ferdinand de Spagna, verjetno iz Brindisija, in drugi.²⁷ Povsem upravičeno je nek popotnik leta 1532 zapisal, da je v Ptuj videl »številne trgovce iz Firenc, Milana in Bergama«. ²⁸ Že šest let pred tem pa nam o močnem poseganju Italijanov v slovenske dežele govori — čeprav nekoliko pretirano — pritožba kranjskih mest in trgov deželnemu knezu proti temu pojavu. Tako pravi: Benečani, Napolitanci, Apulci in Florentinci (dodati bi bilo še treba Markižani), ki pred tem časom niso nikdar prišli dlje kakor do deželno-knežjih mest ob morju in do Gorice, le redko kateri do Ljubljane (in dalje), prodirajo sedaj v vedno večjem številu v deželo in trgujejo vse do Ptuja in Ogrske ter prodirajo na Koroško in še naprej. Med trgovci, ki so s svojimi kapitali in spekulacijo prodrli v slovenske dežele, pritožba posebej omenja Vicenza Speza iz Ferma in Piera Pol iz Vidma (Udine) ter njune družabnike.²⁹

Med italijanske trgovce, ki so prihajali v slovenske dežele, je vsaj sprva šteti tudi člane tistih sorazmerno številnih, večinoma zelo bogatih trgovskih italijanskih družin, ki so se že od zadnje četrtine 15. stoletja tudi že stalno naseljevali v mesta na Slovenskem in še širše v avstrijskih deželah (npr. Gradec, Dunaj). Pritegovala so jih predvsem poglavitna trgovska središča ob »ljubljski« cesti, to je Ptuj, Ljubljana in Gorica, v mnogo manjši meri druga mesta.³⁰ Med prvimi, ki so se v tem času naselili, so bili člani velike in poslovno zelo uveljavljene družine Lantheri iz območja Bergama (ena veja iz Paraticha pri Bergamu, druga iz Brescie). V slovenske dežele so deloma prišli prek Mark. Že leta 1463 se je namreč v Fanu stalno naselil Andrej, sin Antona de Lanteris; njegov brat Janez pa se je leta 1477 v Fanu označeval kot Lanteris de Lubiana. Pozneje se v virih omenja kot meščan ali prebivalec Ljubljane pa tudi kot prebivalec in meščan Fana ali pa se označuje po kraju izvora, de Brixia.³¹ Že nekaj let prej pa so morda prišli v Trst David Lantheri de Paraticho, ki se je označeval tudi po Bergamu (de Bergamo), in njegovi bratje Franc, Anton in Peter; David je bil nekak poslovni vodja tržaških Lantherijev.³² Poslej, zlasti po beneško-habsburški vojni (1508—1516), je tekel tok italijanskega doseljivanja z različno intenziteto še tja v 18. stoletje.

V času do začetka 70 let 16. stoletja, ko je imela ogrsko italijanska prehodna trgovina največji obseg, so prvenstveno zavoljo nje prihajale ali

²⁷ F. Gestrin, Prispevek h gospodarski zgodovini Ptuja v prvi polovici 16. stoletja, Časopis za zgodovino in narodopisje (CZN) 5, (1969), 229 sl.

²⁸ Brancalupa Giovanni Maria da Monte Falcho, Viaggio da Roma a Napoli, B. N. Marciana (Venezia), It. VI, 80 (6767), 67.

²⁹ F. Gestrin, Prispevek h gospodarski zgodovini Ptuja, o. c., 234.

³⁰ Prim. J. Zontar, Villach und der Südosten, 900 Jahre Villach, Villach 1960, 497; Radovljica — družina Moffia; Id., Zgodovina mesta Kranja, Ljubljana 1939, 199, 226; Beljak.

³¹ ASFa, l. n. P. A. Galassi M — 1480 avg. 21; P. A. Galassi — 1489 sept. 7, 1495 maj 15; J. Roncoli I f 188 — 1492 sept. 5; P. D. Stati R f 280—1503 febr. 21, f 416 — 1503 april 28; P. D. Stati S f 61' — 1503 jul. 21; J. Roncoli Q f 74'—1504 jan. 31; P. D. Stati V f 149' — 1505 jan. 27; P. D. Stati X f 3 — 1505 sept. 25.

³² ASFa, l. n. E. di Dominico B f 142 — 1463 maj 23; C. Morelli, Istoria della Contea di Gorizia 4, 45—48; J. Cavalli, Commercio e vita privata di Trieste nel 1400, Trieste 1910, 182, 189.

cele italijanske trgovske hiše, katerih člani so se naseljevali v več mestih, ali tudi posamezni trgovci. Pridobivali so si meščanske pravice, da bi bili tako deležni vseh ugodnosti za trgovanje kakor domačini. Pomembno je bilo to zlasti v Ptuj in Ljubljani, ki sta imela posebne pravice v trgovini med Ogrsko in Italijo.³³ Na ta način so se vključevali v prehodno trgovino in trgovino nasploh v enakih pogojih z domačini, sklepali trgovske družbe sami med seboj, s someščani v mestih, kjer so se naselili, in z italijanskimi trgovci v krajih, kamor so segli s svojimi trgovskimi povezavami. Toda že kmalu po naselitvi so zavoljo moči svojega kapitala prevladali, prevzeli vodilno vlogo v prehodni trgovini z ogrskim blagom in v drugih najdonosnejših vejah domače trgovine ter hitro koplčili velike trgovske kapitale, kupovali hiše ali gradili nove »palače« v mestih,³⁴ vlagali kapitale v razna podjetja, fužine in rudnike, pridobivali zemljiška posestva in mnogi prešli tudi v plemstvo.³⁵

V Ptuj je prej kakor v kateremkoli drugem štajerskem mestu zrasla sorazmerno močna italijanska kolonija. Že v prvem desetletju 16. stoletja so v mestu delovale trgovske firme Bartolotti iz Benetk, Piro Pitti iz Firenc in Babbista Manatti iz Pesara.³⁶ Nato so njihovo vlogo prevzeli novi italijanski doseljenci. Okoli leta 1513 so prišli v Ptuj in se v njem naselili člani dveh bogatih in razvejanih družin Moscon in Lantherijev. Ptujška meščana sta postala Aleksej Moscon, poznejši plemič in lastnik gospoств v Istri, in Apolonij Moscon, ki sta prišla iz Lovere na bergamskem območju ali iz Pesara; družina pa je morda celo flandrijskega izvora. Firmo Alekseja je nadaljeval sin Jeremija Moscon. Lantherije je v Ptuj zastopal Sigismund Lantheri, ki je bil poslovno povezan z ljubljanskimi in tržaškimi člani rodbine ter je še 1545 trgoval s kožami v Pesaru in Benetkah.³⁷ V Ptuj je deloval tudi Franc Lantheri (umrl 1519 v Benetkah), ki ga je istovetiti s tržaškim trgovcem tega imena.³⁸ Za njimi so se v Ptuj kmalu naselili še Martinengi, Mafett (Mafette), Defendt de Leidi, Gregor Regalis (Regall), Marenze in proti sredi stoletja Peter Valentin, imenovan tudi Peter Olacz, in še drugi.

Med Martinengi je bil v Ptuj že v 30 letih meščan Jakob Marttinengo (tudi Martin Engo oziroma Engo Martin), ki je bil morda iz Fana, kjer se v drugi polovici 16. stoletja omenjajo meščani s tem priimkom.³⁹ V Italijo je trgoval zlasti prek Trsta, a tudi prek Reke (Pesaro). Iz rodbine Mafette so bili ptujski meščani brata Janez Krstnik in Venturin, ki je bil zelo ugleden veletrgovec, dalje Mark Antonij, ki je bil v mestu že od pomladi leta 1524, in njegov nečak, dalje Janez Marija Maphette, ki je bil neko dobo prokurator ljubljanskega meščana Franca Moscona v Bergamu, in pa Ranaldus Mafette.⁴⁰ Po sredi 16. stoletja je v Ptuj deloval še Janez Jakob Mofett, katerega bogastvo kaže vsota 15.000 gld., ki jo je posodil cesarju Ferdinandu I. 1557. leta.⁴¹ Defendt de Leidi je bil v Ptuj le krajšo dobo, nato se je preselil v Ljubljano, kjer se omenja v letih 1541 do 1568.⁴² Gregor Regalis, ki je bil po izvoru morda iz Mark, je na veliko trgoval s kožami tudi v Pesaru, kjer sta bila njegova agenta veletrgovec Vincenc Buratelli in njegov sin Janez. V zvezi s trgovskim poslovanjem v Anconi si je tam

³³ O. Pickl, *Pettaus Kampf um sein Niederlagsrecht (1520—1535). Ein Beitrag zur Handelspolitik Ferdinands I.*, *MIÖG* 78 (1970), 432—443.

³⁴ I. in J. Curk, *Ptuj, Ljubljana 1970*, 94 sl.

³⁵ Cf. O. Pickl, *Viehhandel*, o. c., 45; Id., *Pettau-Handelsplatz*, o. c., 98.

³⁶ O. Pickl, *Pettaus Kampf*, o. c., 434; Id., *Pettau — Handelsplatz*, o. c., 93.

³⁷ F. Gestrin, *Prispevek h gospodarski zgodovini Ptuja*, o. c., 232; O. Pickl, *Pettau-Handelsplatz*, o. c., 97.

³⁸ J. Zontar, *Villach und der Südosten*, o. c., 481.

³⁹ ASFa, I. n. P. A. Galassi H f 7 — 1473 jul. 12: »Petrus Antonius ... de Martinengo civis et habitator Fanie; cf. F. Gestrin, *Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem, Ljubljana 1972*, 155.

⁴⁰ F. Gestrin, *Prispevek h gospodarski zgodovini Ptuja*, o. c., 231.

⁴¹ O. Pickl, *Pettau-Handelsplatz*, o. c., 101.

⁴² Prim. J. Zontar, *Drobec registra*, o. c., 38.

že leta 1533 pridobil status prebivalca (dominus Grègorius Regalis de Pe-toula habitator Ancone). Nabral si je ogromno bogastvo in njegovo pre-moženje so leta 1542 kot davčno osnovo cenili na 101.300 gld.⁴³ Alojzij Ma-renze je deloma tudi s svojim družabnikom Zanettom de Alexandris iz Benetk že od 40 let dalje trgoval s kožami tudi v Pesaru, kjer sta bila nje-gova agenta Vincenc Buratelli in njegov sin Mihael. Trgoval je tudi z Angli-jo in drugimi deželami; to trgovino je po njegovi izjavi iz leta 1554 prevzel bratranec Gabriel Marenze, ki pa je tudi že v 30 letih trgoval z ogrskimi kožami v Italiji. Pozneje je trgoval predvsem z živino.⁴⁴ Peter Valentin; morda eden največjih italijanskih trgovcev tega časa v Ptujju, je bil ver-jetno sin ali sorodnik Jožefa Valentina, ki je v Pesaru prek Hieronima Buratellija sredi stoletja še prodajal kože iz ogrskih dežel.⁴⁵ Peter je za-voljo upada trgovine z ogrskimi kožami po tem času trgoval proti Italiji že predvsem z ogrskim govedom in drugo živino. V času od okoli 1550 do 1566 je v veliki meri obvladoval trgovino s tem blagom proti Benetkam, kamor je letno prodal 18—20.000 glav živine. Leta 1564 je po lastni oceni v zadnjih 20 letih samo za prometne pristojbine (zlasti za tridesetnino na meji med Ogrsko in habsburškimi deželami) plačal okoli 360.000 gld.; urad-nik dvorne komore pa ga je kmalu za tem označil za »berühmsteten Han-delsmann zu Petau«.⁴⁶

V Ljubljani se je v istem obdobju naselila številčno še močnejša sku-pina italijanskih trgovcev. Prevladovali so člani rodbine Lantherijev in Mosconov. Najstarejši predstavnik Lantherijev v Ljubljani je bil nam že znani Janez, ki se leta 1514 omenja kot mrtev. Ves čas je trgoval s kožami tudi v Markah.⁴⁷ Firmo sta nadaljevala sinova Anton in Janez Krstnik. Sprva sta delovala kot družabnika, po sporu leta 1514 pa vsak za sebe. Ob likvidaciji družbe sta se sprla zavoljo deležev pri 6093 dukatov velikega dobička. Anton je leta 1525 postal član ljubljanskega mestnega sveta in je deloval še v začetku 30 let; svoje faktorje je imel v Benetkah in Pesaru; trgoval pa je prek Gorice tudi po severni Italiji.⁴⁸ V trgovino z ogrskim blagom je posegal tudi Antonov sin Gašpar. Leta 1515 je ponudil cesarju; da bo njegovim četam v Italijo poslal 1000 volov, če bo dobil monopolne pravice pri oskrbovanju čet. Po očetovi smrti je nadaljeval očetove posle, čeprav je bil šolan jurist. Okoli leta 1537 je postal glavni prejemnik de-želnih stanov, bil v letih 1542/6 kranjski vicedom, si pridobil zemljiška gospostva in postal plemič.⁴⁹ Najpomembnejšo vlogo v prehodni trgovini iz Ogrske proti Italiji pa je med Lantheriji imel Jakob, sin Franca Lantherija iz Trsta. V mlajših letih je bil agent in prokurator svojih sorodnikov, kot samostojen trgovec pa je imel izredno žive zveze z Benetkami, Pesarom, Fanom in Ancono. Ko je v 30 letih umrl, je glavni dedič njegovega premo-ženja postal brat David, ki se je poslovno povezal z Antonom Lantheri. Zanju je že leta 1532 prokuratorske posle v Fanu opravljal tudi ptujski Sigismund Lantheri.⁵⁰ Od Mosconov se je v Ljubljani že leta 1522 omenjal Innocenc Moscon, ki je pet let pozneje postal ljubljanski meščan. Hkrati

⁴³ ASP, I. n. A. Milioni 60/6 f 21 — 1533 jun. 28, še 60/7.

⁴⁴ ASP, I. n. B. Fattori 20/35 f 34 — 1542 jan. 21; A. Milioni 60/8 f 257; O. Pickl, Pettau-Handelsplatz, o. c., 102.

⁴⁵ ASP, I. n. A. Milioni 60/9 f 345 — 1550 avg. 22.

⁴⁶ O. Pickl, Pettau-Handelsplatz, o. c., 102.

⁴⁷ Prim. ASFa, I. n. G. Galassi X — 1495 nov. 6; P. D. Stati N f 3 — 1498 dec. 5; P. D. Stati O f 434 — 1500 nov. 10; P. D. Stati S f 252, 275 — 1505 jan. 2, jan. 10; P. D. Stati V f 385 — 1505 sept. 7; P. D. Stati X f 3 — 1505 sept. 25, f 34 — 1505 okt. 11; P. D. Stati M f 514 — 1514 april 5.

⁴⁸ Prim. ASFa, I. n. P. D. Stati M f 514 — 1514 april 5; P. A. Galassi, inserto G — 1516 febr. 12, f 26 — 1516 jun. 18; A. Fusconi I f 104 — 1521 marec 22; V. Fabjančič, Nekaj ljubljanskih županov iz začetka 16. stol., Kronika 6 (1939), 196; F. Gestrin, Prispevek h gospodarski zgodovini Ptujja, o. c., 231; J. Zontar, Villach—Nürnberg, o. c., 93 in sl.

⁴⁹ O. Pickl, Der Viehhandel, o. c., 44; J. Zontar, Villach, o. c., 481.

⁵⁰ ASFa, I. n. P. D. Stati O f 384 — 1500 okt. 13; P. D. Stati R f 71, 94 — 1502 sept. 16, sept. 28; P. D. Stati LL f 126 — 1513 ? ?; P. A. Galassi, inserto G 1516; A. Fusconi D f 205 — 1518 dec. 14; A. Fusconi E f 27, 336 — 1518 jan. 16, april 23; N. Galassi B f 169, 236, 242 — 1517 jan. 22, 1518 jun. 30, avg. 27; Terresi I f 44 — 1524 jul. 18.

z njim je tod posloval dolga leta tudi Franc Moscon. Zelo verjetno so se tedaj v Ljubljani naselili tudi Janez, Boštjan in Bernard Moscon.⁵¹ Poleg članov teh dveh rodbin, ki sta si ustvarili močne pozicije tudi v Ptujju in Gorici,⁵² pa so postajali meščani v Ljubljani še drugi italijanski trgovci, ki jih je privabljal dobičkanosna trgovina prek slovenskih dežel. Sem je šteti Janeza Marijo Bonitellija Petra Samardo, ki je leta 1518 s posebnim spremnim pismom prodal v Italijo okoli 3000 volov, Antona Casalija (Khasali), Alojzija in Franca Cathanija, ki je bil solastnik večje steklarne v Ljubljani, Hieronima de Butoni, ki je bil po izvoru verjetno iz Pesara, Petra Suardo, Andrea Foresto, ki bi mogel biti po izvoru iz Fana; dalje Jakoba Picardo in še vrsta drugih.⁵³ Leta 1547 je postal ljubljanski meščan Janez Krstnik Valvasor iz Telgata pri Bergamu, ki pa je že od začetka 30 let trgoval z ogrskim blagom v Italiji (npr. v Fanu). Naglo je obogatel s prehodno trgovino, se leta 1551 odrekel meščanskim pravicam, ker je že tedaj računal na plemstvo, posojal deželnemu knezu večje vsote denarja in končno leta 1571 res postal plemič z nekaj zemljiškimi gospodstvi.⁵⁴

Z doseljenimi italijanskimi trgovci se je trgovsko prometna vloga Ptujja v tem času še bistveno utrdila. Ptuj z Ljubljano, le deloma Gorica, so z novimi, velike kapitale posedujočimi italijanskimi poslovneži skoraj monopolno obvladovali prehodno trgovino, še posebej trgovino s kožami in živino iz ogrskih dežel v Italijo in z italijanskim blagom v nasprotni smeri.⁵⁵ Iz te trgovine so zlasti v Ptujju in v Gorici, a v nekoliko manjši meri v Ljubljani, skoraj v celoti izrinili prejšnje domače trgovce.⁵⁶

Ko je že okoli srede 16. stoletja začela upadati trgovina s kožami proti Italiji, ker se je prenašala na poti po turškem ozemlju proti Dubrovniku in drugim pristaniščem, in ko so se po padcu Sigeta (1566) in Velike Kaniže pod Turke prenesla nakupovalna središča za ogrsko živino daleč proti severu na območje Győra in Pápa ter je tudi tok velike mednarodne trgovine z živino proti Italiji začasno izgubljal na obsegu, je prehodna trgovina prek slovenskih dežel močno upadla.⁵⁷ Kot posledica tega se je bistveno zmanjšala tudi trgovina z italijanskim blagom, ki je šlo v obliki nasprotnne trgovine na Ogrsko.⁵⁸ Nazadovanje trgovine z živino okoli leta 1570 je zelo prizadelo oskrbo Benetk z živino oziroma mesom. Beneški trgovci so začeli v Gorici, kjer je bilo zanje najvažnejše nakupovališče živine, pritiskati na cene ogrske živine, ki so jo tem prodajali predvsem ptujski in ljubljanski trgovci, in so trg kmalu monopolno obvladali. To pa je močno prizadelo domače trgovce, med njimi mnoge italijanske doseljence, ki so morali živino prodajati pod ceno. Nekateri teh trgovcev so tedaj prišli na rob finančnega propada, kakor npr. Peter Valentin,⁵⁹ nekateri so se tedaj tudi izselili. Večina pa jih je vendar ostala, ker so se pač že vključili v novo okolje.

⁵¹ F. Gestrin, Mitninske knjige, o. c., 134; J. Zontar, Drobec registra, o. c., 40; F. Gestrin, Prispevek h gospodarski zgodovini Ptujja, o. c., 230; Id., Trgovina slovenskih dežel, o. c., 97.

⁵² F. Gestrin, Mitninske knjige, o. c., 134; J. Zontar, Drobec registra, o. c., 40.

⁵³ Prim. F. Gestrin, Mitninske knjige, o. c., 53 e ss.; Id., Trgovina slovenskih dežel, o. c., 97, 102, 105; J. Zontar, Vloga Kranja v blagovnem prometu v teku stoletij (do 19. veka), 900 let Kranja, Kranj 1960, 158.

⁵⁴ Prim. ASP, l. n. B. Fattori 20/22 f 103 — 1533 okt. 20; 20/23 f 352', 353' — 1534 sept. 10, sept. 12; 20/35 f 306', 333', 337'; 343, 353, 358, 522; 20/36 f 41, 72', 108, 109, 114', 117, 200', 229', 259; 20/37 f 238 etc.; S. Peponi 22/5 f 117' — 1534 sept. 26; J. Zontar, Drobec registra, o. c., 42.

⁵⁵ Prim. F. Gestrin, Il commercio dei pellami, o. c.; O. Pickl, Der Viehhandel, o. c.

⁵⁶ Prim. O. Pickl, Pettaus Kampf, o. c., 438; F. Gestrin, Trgovina slovenskih dežel, o. c., 97 sl.

⁵⁷ O. Pickl, Die Auswirkungen der Türkenkriege auf den Handel zwischen Ungarn und Italien im 16. Jahrhundert, Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 1, 1971, 93, 114, 126; Id., Pettau-Handelsplatz, o. c., 103, 104; Id., Der Viehhandel, o. c., 49 sl.; H. Kellenbenz, Südosteuropa im Rahmen der europäischen Gesamtwirtschaft, Grazer Forschungen o. c., 1, 27 in sl.; F. Gestrin, Trgovina slovenskih dežel, o. c., 101, 103.

⁵⁸ O. Pickl, Die Auswirkungen, o. c., 71, 90; Id., Der Viehhandel, o. c., 44 sl.; Id., Das Mautbuch von Vransko (Franz von 1584/85) — Zur Geschichte des Handels auf der »Laibacher Strasse« in der 2. Hälfte des 16. Jahrhunderts, Tiroler Wirtschaftsstudien 33 (1977), 307.

⁵⁹ O. Pickl, Pettau-Handelsplatz, o. c., 102.

Padec trgovine je prizadel tudi deželnega kneza, ker so se mu zelo zmanjšali dohodki od prometnih pristojbin, zlasti od tridesetnine.⁶⁰ Zavoljo tega se je leta 1572 pogodil z beneško družbo za oskrbovanje mesta z mesom (Compagnia del partito della beccaria), ki je že par let obvladovala trgovino z živino v Gorici. Družba je dobila izključno pravico za nakup živine na Ogrskem za potrebe Benetk, vladarju pa je morala dati visoko vsoto denarja na račun prometnih pristojbin. Svoj monopolni položaj v škodo Ptujja in Ljubljane si je še utrdila, ko je na ogrskih tržiščih živino plačevala v gotovini in po višjih cenah, kakor so jo zmogli drugi trgovci. Pogodbo so obnavljali in družba je obvladovala to trgovino vse do leta 1597/8.⁶¹ Ker so v drugi polovici 16. stoletja tudi v nekatere druge panoge trgovine posegale italijanske družbe z monopolnimi pravicami — tako npr. je v trgovino s koroškim in kranjskim železom posegla velika družba »Terzeria«, ki so ji pripadale tudi znane tvrdeke Strozzi in Sacchi⁶² — se je sedaj nekoliko spremenil značaj italijanskih doseljencev v slovenske dežele. Če ne po številu so med njimi vsaj po pomenu in gospodarski vlogi dobivali prednost tisti, ki so sem prihajali kot nakupovalci in agenti, manj kot družabniki teh družb. Kot taka sta v imenu beneške mesarske družbe delovala v Ptujju Nikolin de Martinon de Riva (1572/7 in 1587/93) in Lukas Bazin (1577/87 in 1593/7), ki pa jé bil že prej ptujski meščan.⁶³ Seveda je nova poživitev trgovine še vedno privabljala tudi druge nove, po moči kapitala večje ali manjše posamezne trgovce. V Ljubljani se poleg starih italijanskih družin tedaj pojavljajo še Curtoni, Gandini, Trivisani in drugi. V Ptujju pa so se ustalile rodbine Guffante, Qualandro, Miniussi, Di Lancio, Caccia, Dipat, Strafella, Zunggo (Zunkho), Filafferro in še kakšna. Konec 16. stoletja je bilo v Ptujju kakih 20 samo trgovcev in prekupčevalcev z živino, bili pa so še drugi trgovci, gradbeniki, umetniki, zdravniki in lekarnarji, zakupniki mitnin, agenti, faktorji in drugi. Na prehodu iz 16. stoletja sta bila, med drugimi, še vedno zelo premožna trgovca Hieronim Zunkho (Zunggo) in Aleksander Marenze, ki sta imela skupaj v zakupu tudi rudnik bakra v Samoboru na Hrvatskem.⁶⁴

Zavoljo dolge vojne (1593—1606) in ponovnega prenosa ogrskih živinskih sejmov oziroma tržišč še bolj proti severu, na prostor onstran Donave, kjer je beneška mesarska družba s svojimi nakupi živine začela neposredno ogrožati glede oskrbe z mesom sam Dunaj in obe avstrijski deželi, je cesar Rudolf II. družbi prepovedal nakup živine na ogrskih trgih. S tem je leta 1597/8 prenehala dobrega četrto stoletja trajajoča dejavnost družbe, ki si je v tem času pridobila velike dobičke. Benečani so poslej, predvsem od začetka 17. stoletja dalje, promet z živino za svoje in širše potrebe usmerjali iz turških delov Ogrske mimo tridesetninskih postaj pri Legradu na hrvatsko ozemlje in nato po domenah grofov Zrinjskih v njihova pristanišča

⁶⁰ Prim. O. Pickl, Der »Dreissigst im Windischland«. Organisation und Ertrag des ungarischen Ausenhandelszolls in Oberslawonien im 16. Jahrhundert, ZHVS, Sonderband 18 (1971), 155; id., Der »Handelskrieg« der Herzogtümer Steiermark und Krain 1572—1592, Blätter für Heimatkunde 46 (1972), 19 sl.

⁶¹ Družbo, ki je tega leta prevzela trgovino z ogrsko živino je ustanovil Francesco Cigogna, družabniki pa so bili Nicolin di Martinon de Riva, Lazaro Grisante, Giacomo de Raini, Christoforo de Trinca-nella, Ruffin Quarinoni, Francesco Ferro in bratje, Vincenzo Celega, Zuane e Dominico Balbiani, Aurolo Cesaro in Gasparo del Bennogundo. Pozneje se je sestav družbe menjal. — Cf. O. Pickl, Der Viehhandel, o. c., 52 in sl.

⁶² J. Zontar, Zgodovina Kranja, o. c., 155.

⁶³ O. Pickl, Petttau-Handelsplatz, o. c., 106.

⁶⁴ V Ljubljani se poleg starih italijanskih družin, ki so se ustalile že v prvi polovici stoletja, sedaj pojavljajo še Bonicelliji, Curtoni, Gandini, Trivisani in drugi. V Ptujju pa se sedaj na novo omenjajo Guffante, Qualandro, Miniussi, Di Lancio, Caccia, Dipat, Strafella, Zunggo (Zunkho), Filafferro in še kaj. Konec 16. stoletja je bilo v Ptujju kakih 20 samo trgovcev in prekupčevalcev z živino, bili pa so še drugi trgovci, dalje gradbeniki, umetniki, zdravniki, lekarnarji, pravniki, zakupniki mitnine, faktorji in drugi. Torej kar močna italijanska kolonija. Na prehodu v 17. stoletje sta bila med drugimi še vedno zelo premožna trgovca Hieronim Zunkho (Zunggo) in Aleksander Marenze, ki sta imela v zakupu leta 1588/91 rudnik bakra v Samoboru na Hrvatskem. — Cf. I. in J. Curk, Ptuj, o. c., 97 sl.; O. Pickl, Petttau-Handelsplatz, o. c., 107.

Bakar in Bakarac (pozneje tudi v Kraljevico in Zadar). Od tod so nato živino po morju prevažali v Benetke.⁶⁵

Prenos poti za trgovino z živino je zopet zmanjšal trgovski promet po starih poteh prek slovenskih dežel. Da bi trgovino poživili in promet dvignili, so deželni knezi iz lastnih fiskalnih potreb in koristi svojih mest prešli v načrtno trgovinsko politiko v zvezi s prehodno in izvozno trgovino. Posamezne panoge te trgovine, trgovino s posameznim blagom so začeli podeljevati trgovcem ali trgovskim družbam v apalto, torej v izključno pravico ob določenih pogojih. Apalto so si zavoljo moči svojih kapitalov v največji meri pridobivali ali že na Slovenskem ustaljeni meščani italijanskega rodu ali pa novi italijanski trgovci in poslovni ljudje, ki so se zavoljo tega zopet deloma naseljevali v že omenjenih mestih.

V Gorici sta že pred letom 1611 dobila monopol za izvoz določenega števila živine v Benetke goriški trgovec Franc Cedriato oziroma trgovska družba Antonija Rosso. Tega leta pa je dobil v apalto vso trgovino z ogrsko živino proti Italiji za celo desetletje Karel Albertinelli, florentinski bankir iz Nürnberga. Z njim je apalto prevzel njegov poslovni partner in dedič Friderik Overholz, po izvoru iz Porenja. Oba, Albertinelli in Overholz, sta poslovala s pomočjo drugih trgovcev in nakupovalcev, s katerimi sta sklepala posebne pogodbe. Za Albertinellija so trgovali tržaški trgovec Tomaž Ustia, beneški trgovec Peter Anton Targa in Tomaž Bataglia, pa Marko in Hieronim Mora, ki sta bila sorodnika velikega italijanskega trgovca na Dunaju, Askanija Mora. Overholz pa je trgoval s pomočjo Marka Mora in Matije Qualandra, ki je bil ptujski meščan, a prišel je iz Bergama. Leta se je že pred tem na črno, mimo apalta zelo uspešno vključeval v trgovino z ogrsko živino, pri čemer je kot nakupovalec sodeloval tudi goriški meščan Pavel Kren. Leta 1631 je Qualandro sam postal apaltator za ogrsko živino; skupaj s ptujskim meščanom Jožefom Mosconom pa je imel tudi apalto za žitno trgovino. Po Qualandrovi smrti (1635) je apalto prevzela družba, ki so jo tvorili Bernard Moscon iz Ptuja (Jožefov brat), Karel Miglio, ki se Milana, ki je v Ptujtu posedoval hišo. Za krajši čas je imel nato apalto je iz Milana preselil v Ptuj, in Janez Anton Camploni, verjetno tudi iz z živino član družine Qualandro, Fermo (do leta 1642), za njim pa jo je prevzel že omenjeni Karel Miglio, ki sta mu pomagala nečak Tulio Miglio in družabnik Peter Curti. Tudi še pozneje so se vrstili apaltatorji za to trgovino. Tvrdki Albertinelli in Milesi sta npr. imeli apalto za izvoz živine v Beljaku še do srede 18. stoletja. Toda, kakor so bili med apaltatorji za razno uvozno blago (npr. zeleno milo, angleško in francosko sukno ter raznovrstno nizozemsko blago) zelo pogosto italijanski trgovci, tako so bili tudi za posamezne druge vrste blaga apaltatorji tu naseljeni italijanski trgovci. Tako sta leta 1615 dobila apalto za izvozno trgovino z medom trgovca Rok Giambelli in Peter Soldan. Orfej Bucelleni je imel v letih 1618—1637 monopol v izvozu platna iz Kranjske, Angelo della Porta v istem času za uvoz soli, v letih 1678—1704 pa Dominik Donadoni z družabniki apalto za uvoz in prodajo tobaka.⁶⁶

Seveda so domači trgovci še vedno mimo apaltov — včasih celo zelo uspešno — posegali v trgovino z blagom, v kateri so se uveljavljali apalti. Tako sta se npr. uspešno vključevala v trgovino z ogrsko živino na črno poleg Matije Qualandra tudi Janez Mora iz Gradiške in Valentin Mulitsch

⁶⁵ L. Makkai, Der ungarische Viehhandel 1550—1650, in Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450—1650, hrsg. I. Bog, Köln—Wien 1971, 483; H. Valentinitzsch, Der ungarische und innerösterreichische Viehhandel nach Venedig in der 1. Hälfte des 17. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Geschichte der staatlichen Exportpolitik, Carinthia I, 163 (1973), 213; O. Pickl, Der Viehhandel, o. c., 58.

⁶⁶ Arhiv Slovenije (AS), F I/93 — 1615 okt. 6, 1615 dec. 6, 1621 jan. 5; MHK 7 (1852), 49; H. Valentinitzsch, Viehhandel, o. c., 216, 228; O. Pickl, Der Viehhandel, o. c., 60 sl.; J. Zontar, Zgodovina Kranja, o. c., 199 sl.

iz Gorice.⁶⁷ Vendar je treba poudariti, da so italijanski trgovci poleg prehodne trgovine znali ceniti tudi mnoga druga področja trgovine, npr. trgovino z živim srebrom, zlasti po letu 1575, z železom in železnimi izdelki, z raznovrstnim tekstilnim blagom in sploh z vso oskrbo potrebščin za Vojno krajino, z lesom, tudi iz Goriške, ki so ga plovili po Soči, in še kaj. Zato so se italijanski trgovci in drugi s to dejavnostjo povezani ljudje še vedno naseljevali v mestih na Slovenskem, čeprav je njihova vodilna vloga v trgovini že sredi 17. stoletja dosegla kulminacijo. Število italijanskega prebivalstva se je v tem času v Ptujju in še zlasti v Ljubljani precej pomnožilo. V Ptujju so se sedaj zelo povzpeli bratje Caccia, ki so na veliko trgovali s suknom. Tod je začel svoj vzpon v isti trgovski panogi in v denarnih poslih tudi Abondio Inzaghi, ki se je pozneje preselil v Gradec, kjer je postal vodja novčnega urada, ki je reorganiziral proizvodnjo živega srebra v Idriji in nato obvladoval trgovino z živim srebrom pa tudi bakrom in drugim blagom; postal je grof in umrl pred koncem 17. stoletja.⁶⁸ V Ljubljani se je po matrikulah 17. stoletja omenjalo do 60 italijanskih družin različnih družbenih slojev in poklicev. Med njimi so bili npr. trgovci Noe Rubini, Vincenc Bosio in Karel Ricardi, dalje obrtniki, zdravniki, glasbeniki, pravniki, a tudi bogati veletrgovci, podjetniki in bankirji, oziroma »grosisti«, kakor so jih tedaj označevali. V tej maloštevilni skupini, ki pa je obvladovala velik del gospodarskega življenja na celotnem Kranjskem, so bili v 18. stoletju kar trije pomembni predstavniki italijanskega rodu: rodbina Lovrenca oziroma Petra Antona Codellija, Mihaelangela Zoisa (obe iz Bergama in sta obogateli zlasti v trgovini z železom) in Franca Riggionija, ki je bil tedaj največji bankir v Ljubljani.⁶⁹ Seveda srečujemo italijanske doseljence tudi v posameznih drugih mestih na Slovenskem še ves ta čas.

Drugi tok italijanskih doseljencev v slovenske dežele je začel nekako ob istem obdobju kakor opisani; sprožilo pa ga je rudarstvo s fužinarstvom, ki je tedaj prehajalo v enega svojih viškov. Italijansko poseganje v to področje in s tem zvezano naseljevanje se je v precejšnji meri omejilo na kranjsko in koroško rudarstvo in fužinarstvo, šele precej pozno je seglo tudi v štajersko; le-to je bilo nekoliko bolj oddaljeno, a tudi trgovina z njihovimi proizvodi ni šla v toliki meri v Italijo kakor iz prvih dveh dežel. Povezovati pa gre vse to z živahno trgovino s kovinami proti Italiji, s pomanjkanjem rudnega bogastva v italijanskih deželah, a tudi s prihodom italijanskih trgovcev iz območja Bergama in Brescie, kjer je bilo eno izmed najvažnejših središč italijanske železarske dejavnosti.

Že pred iztekom 15. stoletja se je začel ta proces z nastankom živorebrnega rudnika v Idriji, tedaj še na področju tolminske gastaldije. Od nastanka rudnika okoli 1490 so zgodnjo proizvodnjo obvladovali poleg leta 1493 ustanovljene nemške rudarske družbe posamezni čedadci (npr. Leonardo de Manzana, Federico Formentin) in čedadka rudarska družba. Ti so izgubili rudarske dežele leta 1509 v času beneško-habsburške vojne, ko so cesarske čete zasedle to ozemlje. Vendar so Benetke še privlačile del trgovine z živim srebrom, a leta 1533 sta beneška trgovca Nikolaj in Giovanni Francesco Venier sklenila z idrijsko rudarsko družbo za štiri leta pogodbo za odkup živega srebra v skupni vrednosti 80.000 dukatov. Po tem času so trgovino z živim srebrom dolga desetletja obvladovale augsburške trgovske hiše. Šele ko je leta 1575 idrijski rudnik prešel v deželno knežjo last, se je prodaja živega srebra in cinobra zopet prenesla v roke beneških trgovcev (npr. Martin Anton Maffet, Troilus Altano in Natalio Stella, pa

⁶⁷ H. Valentinitisch, Viehhandel, o. c., 235.

⁶⁸ H. Valentinitisch, Italienische Unternehmer im Wirtschaftsleben der innerösterreichischen Länder 1550—1650, Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege I: Mittelmeer und Kontinent, 1978, 703 in sl.

⁶⁹ Prim. A. Koblar, Ljubljancani 17. stoletja, IMK 10 (1900), 179—239; H. Valentinitisch Italienische Unternehmer, o. c., 704.

Bartolomej Bontempelli del Calice, Emilio Rappano in drugi) in apaltatorjev italijanskega izvora od začetka 17. stoletja (npr. Karel Albertinelli), a nato genovežanskih trgovcev (npr. hiša Balbi) od 1631 do leta 1670, ko je tudi prodajo živega srebra in cinobra prevzela država. Neko dobo sta beneškimi trgovcem živo srebro prek morja posredovali tržaški trgovski hiši Marenze in Maffet. Zavaljo te trgovine in prometa z živim srebrom, a tudi zaradi rudnika in njegove uprave so bili v Idriji vedno prisotni italijanski doseljenci. Bili so to zastopniki in faktorji trgovcev in apaltatorjev, ki so obvladovali trgovino z živim srebrom (npr. Bernhardin Brandi), pa razni obrtniki (npr. stavbenik Giovanni Jacomo Traverna), tehnični strokovnjaki (npr. Antonio de Gall, Alessandro de Pazzi), a bili so tudi upravitelji rudnika (Hanibal Bottoni in že znani Bernhardin Brandi). Z njimi pa so prihajali njihovi uslužbenci in služinčad, ki je bila vsaj deloma italijanskega izvora.⁷⁰

Od 20 let 16. stoletja je začel prodor italijanskih podjetnikov v železarstvo na Kranjskem in Koroškem. Prihajali so predvsem iz bergamskega rudarskega območja in postajali lastniki rudnikov in fužin. Leta 1526 je na Gorenjsko, kjer je že bila razvita fužinarska dejavnost, prišel Bernard Bucelleni, ki je pozneje (1538) dobil koncesijo za postavitev plavža in fužin italijanskega sistema na Šavi (Jesenice), pozneje pa še na Javorniku in Plavžu. Približno hkrati z njimi so prišli Locatelliji, druga pozneje zelo pomembna fužinarska družina, ki so postali lastniki fužin na Jesenicah in v Bohinju. Z investicijami, ki so jih vložili eni kot drugi, se je začelo pri nas uvajanje novega, brešijskega tehnološkega postopka v železarstvu. Po sredi 16. stoletja pa je število italijanskih fužinarjev naglo raslo; prišli so Franc Malvasia, Horacij Nani, Ludovik Bartholai, Krištof Casparin, člani rodbine Panizol, ki so imeli fužine v Bohinju, Gompa v Železnikih, Bugati, Marchesi, pozneje pa še Gneccchi, Possarelli in Garzoni. V letu 1569 je bilo na Kranjskem od 20 fužin šest že italijanskih, a deset let pozneje od 26 že devet. Po letu 1560 so prihajali tudi na Koroško — imenovati je zlasti rodbine Canal, della Grotta, ki so prišli iz Furlanije in so posedovali rudnik Rabelj in Bleiberg, dalje Azula, Venier, ki so po letu 1589 bili lastniki rabeljskega rudnika, Fillafero s fužino pri Šmohorju v Ziljski dolini in Cornion iz Brescie z mnogimi fužinami v Rožu — in se naseljevali zlasti v Beljaku, Trbižu in Naborjetu. Lastnik fužin v Spodnji Idriji je leta 1593 postal idrijski podjetnik Virgilij Formentin iz Čedad. V prvi polovici 17. stoletja so se italijanski podjetniki vrinili tudi v štajersko rudarstvo in fužinarstvo (npr. v železarstvo v Leobnu). Toda še v 18. stoletju so prihajali novi italijanski fužinarji v naše kraje (npr. Pittoni). Z njimi pa so prihajali tudi njihovi družabniki in mojstri (npr. Milano, Perkozin /Perchasin/, Sigmandi, Soldan, Dellagrotta, Coronini, Germani, Bernardin, Possarelli, Rossetti in dr.), morda tudi kakšni drugi fužinarski delavci.⁷¹

Poleg tega so posamezni italijanski doseljenci posegali še v druge pango neagrarne proizvodnje, med drugim tudi v tedaj nastajajočih steklarnah. Tako je Janez Franc Catanio (Cathani), ki je postal tudi ljubljanski meščan, s svojim družabnikom leta 1526 v Ljubljani postavil steklarno, ki je dobila monopolni privilegij za proizvodnjo stekla na beneški način. V njej so delali do 1541 številni steklarski mojstri iz Murana, a po-

⁷⁰ Prim. J. Strieder, Studien zur Geschichte kapitalistischer Organisationsformen, Monopole, Kartelle und Aktiengesellschaften in Mittelalter und zu Beginn der Neuzeit, München—Leipzig 1925, 292—359; M. Verbič, Idrijski rudnik do konca 16. stoletja, Ljubljana 1966 (tipkopis); H. Valentinitich, Das landesfürstliche Quecksilberbergwerk Idria 1575—1659, Graz 1981, 18 sl.

⁷¹ A. Müller, Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien, Wien—Leipzig 1909, 130 sl., 373—435; H. Wiessner, Geschichte des Kärntner Bergbaues 2, Klagenfurt 1951, 48 sl., 195 sl.; Id., 3, Klagenfurt 1953, 186, 261 sl.; I. Mohorič, Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem, Ljubljana 1969, 28—101; J. Sorn, Eisengewerbe in Jugoslawien von 1500—1650, in Kölner Kolloquien zur internationale Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 2 (hrsg. H. Kellenbenz), Wien 1974, 338 sl.; K. Dinklage, Technischer Fortschritt und wirtschaftlicher Aufschwung des Kärntner Eisenwesens namentlich in der frühen Neuzeit, ivi, 319 sl.

trebno pepeliko so uvažali tudi iz območja Urbina prek Pesara. Okoli leta 1570 je v Ljubljani delovala tudi steklarna, katere lastnika sta bila Adam Moscon in za njim Peter Andrian. V prvi polovici 17. stoletja pa je v istem mestu obstajala steklarna v letih 1626 do 1653, last italijanskega lekarnarja Pavla Cirlanija.⁷² Kolikšno je bilo število obrtnikov, ki so prišli iz italijanskih dežel v tem času in kakšnih poklicev so bili, žal, ne moremo reči, ker sistematične raziskave na to področje še niso segle.

Od okoli srede 16. stoletja dalje je začela prihajati v slovenske (kot sploh v habsburške dedne) dežele še tretja skupina italijanskih doseljencev; vezana je bila na graditev protiturških obrambnih postojank, a vedno bolj se je njen tok napajal tudi iz splošnih potreb profanega in cerkvenega stavbarstva ter kulturno-umetniških stremeljenj, ki so jih pospeševali deloma tudi italijanski doseljenci sami.

Ob turški nevarnosti v času Sulejmanovih osvajanj v Srednji Evropi in ko so Habsburžani postali še ogrski in hrvaški kralji, je bilo treba usodo meje in njeno obrambo pred Turki močnejše vezati na deželne in državne oblasti in jih ne več prepuščati iniciativi posameznih fevdalcev. Iz te nuje ni zrastle samo organizacija Vojne krajine, marveč tudi široka utrdbeno obrambna akcija. V zvezi z njo je v Gradcu, poznejšem sedežu notranjeavstrijskih dežel, nastala institucija glavnega gradbenega mojstra z superintendentom na čelu. Z njo se je začela načrtna gradnja grajskih in mestnih utrdb, ki je zajela habsburška mesta od Dunaja proti jugu, med njimi tudi spodnještajerska mesta, obrambno zelo pomembna zaradi bližine meje, čeprav tudi druga (npr. Ljubljana⁷³) iz tega niso bila povsem izločena. Ta dejavnost je trajala od prve polovice 16. stoletja vse do prvih desetletij naslednjega stoletja, do ukinitve posebne notranjeavstrijske skupine dežel oziroma njenega dvora v Gradcu in do zaustavitve neposredne turške nevarnosti po dolgi vojni.

Načrtovalci, izvajalci, torej nosilci teh obsežnih in dolgotrajnih utrdbenih gradbenih del so bili prvenstveno italijanski gradbeniki, zidarski in kamnoseški mojstri, drugi gradbeni delavci in tudi umetniki (grajska arhitektura), ki so prinesli s seboj najnovejšo utrdbeno tehniko in način gradnje, ki je nastal in se uveljavil v Italiji. Italijanska praksa in izkušnje v utrdbeni arhitekturi so prišle tudi na slovenskih tleh povsem do izraza. Delali so organizirano prek graškega superintendenta, kar so bili zaporedoma italijanski strokovnjaki, kakor npr. Dominik de Lelio, Franc Tebaldi, Salust Peruzzi, Franc Marmorio in dr.

Italijanski gradbeniki so prihajali v habsburške dežele že v prvih desetletjih 16. stoletja (npr. Simon iz Firenc na Dunaj, družina Walch iz Coma v Gradec). Jurij Dispatio iz Marana pri Roveretu, cesarski gradbenik, pa je že sodeloval pri utrdbenih načrtih za Brežice leta 1529, kjer so naslednje leto začeli graditi. Ko je leta 1545 zasedel mesto superintendenta Dominik de Lelio, so začeli z načrtnimi utrjevalnimi deli v mestih Ptuj, Maribor, Brežice, Radgona, manj Celje in še drugje.⁷⁴ Pri teh delih je poleg

⁷² ASP, I. n. M. Milioni f 50 — 1527 sept. 16; A. Gasparetto, *Il vetro di Murano dalle origini ad oggi*, Venezia 1958, 106 sl.; F. Gestrin, *Trgovina slovenskih dežel*, o. c., 105; V. Valenčič, *Še nekaj steklarn na Kranjskem*, *Kronika* 5 (1957), 61 in sl.

⁷³ V komisiji, ki naj bi popisala stanje trdnjav, ki jih je bila dolžna oskrbovati dežela Kranjska, sta bila leta 1550 tudi ljubljanski gradbenik Domenigo in gradbenik dežele Kranjske Anton de Fadoldi — Hofkammer Archiv (HKA), *Hoffinanz Ungarn*, Rote n° 3, fol. 10—1550 avg. 15. (Za podatek se zahvaljujem prof. dr. I. Vojetu.)

⁷⁴ V Brežicah so začeli graditi leta 1530 po načrtih Jurija Dispatio in so dela trajala še v 70 letih. Pri tem so poleg domačinov sodelovali še italijanski gradbeniki Martin iz Bellinzone, Benedikt de la Tore, ki je živel v Krškem, Andrej de Lelio, Dominik Wallich, ki je postal meščan v Krškem, dalje Bernard de la Porta de Riva, Janez Marija de Lelio, Janez Krstnik Walch, Jernej in Anton Abriesa ter Valentin Trevena.

V Ptuj, kjer so se dela začela leta 1548 po načrtih Dominika de Lelio in se zaključila v desetletju pred koncem 16. stoletja, pa so delali Janez Marija de Lelio, Janez Benedikt de la Porta, Antonij de Riva iz Lugana, Antonij Spaniol, Franc Tebaldi, Salust Peruzzi, Jeronim Arcanat (Arcanasa), Jožef Vintana, Franc Marmorio, Anton Cassin, Peter Carlone, Franc Vagat in Janez Krstnik Walch.

sorazmerno redkih domačih mojstrov sodelovalo veliko število italijanskih strokovnjakov, ki so se ali začasno, a nekateri tudi za stalno naselili v omejenjena in še druga mesta.⁷⁵ Mogli bi reči, da tedaj v notranjeavstrijskih deželah ni bilo važnejše utrjene postojanke, gradu ali mesta, kjer ne bi sodelovali italijanski arhitekt ali gradbenik. Ponekod so italijanski priseljenci zidarske in kamnoseške stroke začeli celo izpodrivati domačine in sprožili odpor proti sebi.⁷⁶

Poleg utrjevalnih del so italijanski gradbeniki in umetniki že v 16. stoletju ustvarjali ali sodelovali pri ustvarjanju tudi grajske in meščanske profane ter cerkvene arhitekturne objekte. Posegali so na druga področja umetniškega ustvarjanja in so vsaj v manjši meri uveljavljali elemente renesančne umetnosti in italijanskega okusa.⁷⁷ Še v večji meri pa se na tem področju uveljavljajo v 17. stoletju, ko se zaključí utrdvena arhitekturna dejavnost (čeprav še sredi tega stoletja v Ljubljani ustvarja obrambni sistem po italijanskem vzoru mojster Pieroni⁷⁸) in še bolj v 18. stoletju, ko se tudi v slovenskih deželah uveljavi baročna umetnost v veliki meri pod vplivom italijanskih ustvarjalcev na naših tleh. Najlepši umetniško kulturni spomeniki tega obdobja na Slovenskem so mojstrovine italijanskih umetnikov. Posebno mesto je pri tem dobila Ljubljana,⁷⁹ čeprav tudi Ptuj⁸⁰ ne gre pustiti ob strani. Ljubljana je tedaj postajala pod vplivom italijanskega okusa pomemben pobudnik baročne umetnosti in kulturnega življenja in prvič širše kulturno središče slovenskega ljudstva.⁸¹

Seveda so te tri pglavitne tokove italijanskega doseljevanja v slovenske dežele spremljali tudi ljudje drugih slojev in poklicev. Bili so to, kakor smo že rekli, obrtniki, zlasti tistih obrti, ki so doživljale konjunkturo ali so se na novo pojavljale pri nas. Prav tako ni manjkalo doseljencev nižjih poklicev, ki so službovali pri sorojakih. Med doseljenci so bili dovolj pogosto ljudje svobodnih poklicev: bili so lekarnarji in zdravniki, ki so dobivali tudi službe mestnih in deželnih fizikov, dalje pravniki, ki so polnili mestna, deželna stanovskozborna in dvorna, državna uradniška mesta, glasbeni učitelji in kapelniki, zlasti v cerkvah in škofijskih dvorcih in še kaj.

Doseljevanje italijanskega življa v slovenske dežele, ki nas je tu zanimalo, je doseglo višek do okoli srede 17. stoletja, nato pa je začelo upadati, čeprav mu moremo slediti — v drugačnih pogojih in tudi v drugačni družbeni strukturi — še v 18. stoletju. Hitrejši gospodarski razvoj, ki je bil povezan tudi s širjenjem habsburške oblasti proti vzhodu in ga je pospeševala državna markantilistična politika, je že proti koncu 17. stoletja ustvarjal vedno širše domače gospodarske in druge sile, ki so dajale vedno manj

⁷⁵ V Mariboru so po načrtih Dominika de Lallo delali v letih 1549 do 1562 naslednji italijanski gradbeniki: Andrej de Lallo, Valentin Trevena, Peter Anton Pigrato in Mark de Lallo.

⁷⁶ V Radgoni so delali de Lalloji, ki so gradili tudi v Celovcu, in Mark Antonij de Lanzio. V Ljubljani pa so v 16. stoletju gradili Jožef Vintana, Nikolaj Angelini in Franc de Lugano, ki je gradil tudi v Celju. Bistveno pa se poveča število italijanskih gradbenikov v Ljubljani v 17. stoletju.

⁷⁷ Npr. Dominik de Lallo je od leta 1540 prebival v Celovcu, od leta 1555 v Gradcu, a že leta 1558 je postal plemič; Franc de Lugano v Ljubljani, Anton Pigrato v Konjicah, Martin iz Bellinzine v Brežicah, Benedik de la Tore in Dominik Wallich v Krškem.

⁷⁸ Prim. J. Curk, *Delež italijanskih gradbenikov na štajerskem v 16. in 17. stoletju*, Zbornik za umetnostno zgodovino 7 (1965); Id., *O utrjevanju slovenještajerskih mest v 16. stoletju*, Kronika 30 (1982); Id., *O utrjevanju Ptuja v sredini 16. stoletja*, CZN 16 (1980), 109–130; Id., *Mariborsko mestno obzidje, posebno v 16. stoletju*, CZN 16 (1981), 90–108; N. Sumi, *Arhitektura XVI. stoletja na Slovenskem*, Ljubljana 1966, zlasti 90 sl. in tudi navedena literatura.

⁷⁹ Prim. F. Stele, *Slikarstvo v Sloveniji od 12. do 16. stoletja*, Ljubljana 1969; E. Cevc, *Kiparstvo na Slovenskem med gotiko in barokom*, Ljubljana 1981 z obsežno literaturo.

⁸⁰ N. Sumi, *Urbanizem in umetnost v Ljubljani*, Kronika 12 (1964), 9 sl.

⁸¹ V Ljubljani so v tem stoletju gradili npr. M. Valorsa, F. Rosina, F. Olivieri. S. Vrišer, *Baročno kiparstvo na slovenskem štajerskem, Maribor 1963*; Id., *Baročno kiparstvo v osrednji Sloveniji*, Ljubljana 1976, 46 in sl.

⁸² V Ptuj, kjer gradbena in kamnoseška dejavnost v 17. stoletju ni zamrla, sta delovali zlasti dve firmi gradbenikov in kamnosekov: de la Porta (de Riva) v času 1590–1640 in Marenze v času okoli 1570 do okoli 1670. V drugi polovici stoletja pa se javljajo še novi, čeprav ne več tako pomembni stavbeniki: H. M. Orsolini, P. Juliani, F. S. Terugi, J. M. Mangin in D. Merlino iz Lugana. Tu so tedaj delovali še štukaterji J. A. Sereni, J. A. Quadrio in P. Bettini. Čf. J. Curk, *O utrjevanju Ptuja*, o. c., 110 sl.

⁸³ Prim. N. Sumi, *Arhitektura XVII. stoletja na Slovenskem*, Ljubljana 1969; Id., *Ljubljanska baročna arhitektura*, 1961; S. Vrišer, o. c., n° 79.

možnosti za naseljevanje tujcem. Še posebej se je to pokazalo od začetka 18. stoletja dalje, s katerim pa seveda sežemo prek okvira te razprave.

III

Vse od konca 15. pa tja do 18. stoletja moremo torej slediti znotraj širšega dogajanja, ki je zajelo vse habsburške dedne dežele, proces naseljevanja italijanskega življa tudi v slovenske dežele. Doseljenci so prihajali prvenstveno iz beneškega ozemlja, Furlanije in območja okoli Bergama in Brescie, privabljal pa so jih najrazličnejše možnosti za življenje, za hitrejši poslovni uspeh in družbeno afirmacijo. Njihovo število v sorazmerju z domačim prebivalstvom nikakor ni bilo veliko, čeprav so mogli italijanski doseljenci občasno, npr. v Ptujju ali Ljubljani, ustvariti tudi opazne kolonije. Zavoljo tega so vsi, ki so se v slovenskih deželah za stalno naselili, le sorazmerno kratek čas, za par generacij, ohranjali svojo identiteto in se torej hitro zivali z novim okoljem. Del doseljencev italijanskega rodu, predvsem tisti, ki jih je šteti v vrhno plast meščanstva ali je prehajal v plemstvo, se je vključeval v krog tedaj nemškega etničnega elementa, ki je tvoril družbeni vrh na slovenskih tleh. Drug del se je zival s slovensko večino; najlepši primer za to bi morda bila rodbina Zols, ki je z žigom Zoisom v 18. stoletju dala vplivnega pobudnika slovenskega narodnega prebujenja. Ne glede na to se je z ustalitvijo italijanskih doseljencev v posameznih mestih in krajih na Slovenskem sporadično in v večji ali manjši meri uveljavljala tudi uporaba italijanščine. Že leta 1521 je bilo v Ljubljani toliko Italijanov, ki so mestnim samoupravnim organom pisali prošnje oziroma pošiljali dopise v svojem jeziku (ali latinščini), da je član notranjega sveta Peter Reicher, eden največjih trgovcev v mestu, zahteval, naj take spise umaknejo in jih prevedene v nemščino zopet izroče mestnemu pisarju.⁸² Zavoljo povečanih trgovskih povezav z italijanskim tržiščem je postajala italijanščina poleg latinščine vsaj v skopem obsegu znanja potrebna tudi domačim velikim trgovcem, ki so trgovali proti Italiji. Tako je dobro desetletje pozneje isti Reicher, ki je imel tedaj svoje trgovsko skladišče tudi v Pesaru, s še tremi ljubljanskimi trgovci podpisal v latinščini napisani mandat o prokuraturi v Italiji s posebno klavzulo v italijanščini.⁸³ Mogli bi trditi, da so vsaj največji trgovci, npr. v Ptujju in Ljubljani, znali nemško, latinsko, italijansko in slovensko. Tako so leta 1537 skrbniki mladoletnega Janeza Krstnika Polža, sina veletrgovca Volbenka Polža, ki je bil v živahnih trgovskih zvezah z mesti v Markah, dobili nasvet od mestnega sveta ljubljanskega, naj pošljejo svojega varovanca v Videm (Udine, »gen der Weyden) ali v kak drug (italijanski) kraj, da se nauči italijanskega jezika, vzgoje in časti.⁸⁴ V času, ko je protestantizem v Ljubljani dobil že precej trdna tla, je bilo med pristaši reformacije tudi toliko Italijanov, da so po nekem podatku leta 1547 brali protestantsko mašo tudi v italijanskem jeziku (»unnd allein teutsch und wellisch fürgenomen«).⁸⁵ Italijanska terminologija se je uveljavljala tudi v posameznih panogah proizvodnje in trgovine. Tako so v fužinarstvu za žeblje poleg slovenskega poimenovanja zaradi prodaje na italijanskem tržišču, lahko pa tudi zavoljo italijanskih fužinarjev, uporabljali tudi italijanske izraze.⁸⁶ Proti koncu svoje vlade je

⁸² V. Fabjančič, Nekaj ljubljanskih županov iz začetka 16. stoletja, Kronika 6 (1939), 195.

⁸³ ASP, I. n. B. Fattori 20/27 f 181' — 1536 avg. 26, uno de loro ha scritto: »Io Marco Stetner da Lubiana, sui parte a quanto di sopra se contiene or per fede de ei ho scritto questo di mia propria mano, anno giorno supradictoe«.

⁸⁴ »... damit er di wellisch sprech, auch Zucht vnnd Eer lerne — V. Fabjančič, Volbenk Polž, Kronika 6 (1939), 131.

⁸⁵ A. Svetina, Protestantizem v Ljubljani, II. Trubarjev zbornik, Ljubljana 1952, 161; G. Fabiani, Ascoli nel Cinquecento I—II, Ascoli Piceno 1957/9, I, 168 sl. in 179.

⁸⁶ Cf. A. Müllner, Die Nomenklatur bei den Hammerwerken, Argo 1899, 103/4, 118/20, 133/6; J. Zontar, O našem starem žebjarstvu, Loški razgledi (LR) 2 (1955), 85—86; P. Blaznik, Kolonizacija Selške doline, o. c., 74.

tudi nadvojvoda Karel leta 1590 izdal poseben lesni red za pristojbine lesnih izdelkov na Reki v italijanskem jeziku.⁸⁷ Tudi v 17. stoletju je bila uporaba italijanskega jezika v središčih kakor so bili Ljubljana, Ptuj in Gorica vsaj v domačem krogu, zlasti pa v plemiških družinah italijanskega izvora, kar vsakdanja. Vendar ko je tedaj dotok italijanskega življa v slovenske kraje naglo padal, se je ob njegovem majhnem številu proces asimilacije hitro zaključil. Danes na prikazani proces italijanskih migracij kažejo le med Slovenci ohranjeni italijanski prilimki oziroma njihove izpeljanke (npr. Baggia, Baggio, DelCott, Demonte, Skapin, Moškon, Kavalari, Kodela, Codelli, Zvan itd.).

Povsem drugačen pomen kakor po številu so imeli italijanski doseljenci v slovenskih deželah zlasti v gospodarstvu, kulturi in vsakdanjem življenju. Od konca 15. stoletja dalje so namreč bistveno pospešili razvoj gospodarstva na Slovenskem v smeri zgodnjega kapitalizma, saj so prinašali s seboj ne samo večje kapitale, marveč tudi boljše tehniko poslovanja in razvitejše oblike proizvodnje (npr. v fužinarstvu), tudi nove proizvodne panoge in odnose, novosti v bančnih poslih in tudi v knjigovodstvu. Sorazmerno hitro akumulirane kapitale so italijanski poslovneži vlagali v rudarstvo, fužine in razna podjetja, povečevali so svoje denarne operacije, proti koncu pa tudi v grosistične posle in v za naše razmere velika manufakturna podjetja.

Toda njihov poseg v gospodarstvo je imel tudi negativne posledice za slovenske dežele. Velik del kapitala, ki so ga nakopičili v gospodarstvo na Slovenskem, posegajoči italijanski trgovci in podjetniki, je namreč odtekal v tujino. Zlasti se je to pokazalo v času prevlade velikih trgovskih družb in apaltatorjev v najvažnejših vejah domače in prehodne trgovine, ki so imeli sedež oziroma so prebivali izven slovenskega ozemlja. Zavoljo tega je tudi — poleg drugih vzrokov — prišlo do zastoja naglo se razvijajočih tendenc zgodnjega kapitalizma v 70 letih 16. stoletja in dalje, ko so te družbe in apaltatorji prevzeli v trgovini najvažnejšo vlogo. To stanje se je začelo spreminjati zopet šele v drugi polovici 17. stoletja. Prav tako pa velja opozoriti, da je tudi kapital stalno naseljenih italijanskih trgovcev in podjetnikov ostajal v neagrarni gospodarski dejavnosti na Slovenskem le deloma. Ti so velike investicije vlagali v nepremičnine, kupovali zemljiška gospodarstva in mnogi so se, kakor že rečeno, povzpeli v plemiški stan ter deloma tudi opustili staro gospodarsko dejavnost. Toda, ker so se za stalno doseljeni Italijani na Slovenskem že v nekaj generacijah povsem stopili z domačim prebivalstvom, bodisi kot meščani bodisi kot plemiči, je vendar njihova dejavnost v gospodarstvu vsaj v obravnavanem obdobju imela velik vpliv, če ne tudi trajnejše sledi v gospodarskem razvoju naših dežel.

V kulturi in umetnostnem okusu je v slovenskih deželah še globoko v 16. stoletju prevladovala gotika, čeprav je od prehoda v to stoletje in dalje opaziti — v kolikšni meri pod vplivom italijanskih doseljencev, je še vedno odprto vprašanje — širjenje humanističnih misli v duhovnem življenju in uveljavljanje elementov renesančne umetnosti.⁸⁸ V Primorju se to kaže v mnogo bolj čisti italijanski obliki; a čim bolj gremo v notranjost slovenskega ozemlja, bolj se kažejo znaki renesančne umetnosti pod vplivi severne, nemške renesanse. Vendar si upamo trditi, da so italijanski sorazmerno bogati ali naglo obogateli doseljenci vsaj v prvem času svojega bivanja v novem okolju živeli po okusu in načinu sredine, iz katere so prišli. S tem pa so odpirali line tudi svojemu mišljenju in renesančni umetnosti na Slovenskem. Posamezni spomeniki, tudi arhitekturni spomeniki profanega značaja, ki jih viri omenjajo, a se večinoma niso ohranili, in pa številni

⁸⁷ AS, Vic. a. F I/74 — 1590 april 28; F. Gestrin, Mitninske knjige o. c., 66 sl.

⁸⁸ P. Simoniti, Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja, Ljubljana 1979; E. Cevc, Kiparstvo na Slovenskem, o. c., 8 sl.

italijanski gradbeniki in umetniki, ki so od okoli srede 16. stoletja dalje te spomenike ustvarjali na slovenskih tleh, to trditev potrjujejo.

Po zmagi protireformacije v slovenskih deželah, s širjenjem rekatolizacijskega duha iz Italije, ki ga uveljavljajo jezuiti in njihovo šolstvo in podpirajo italijanski duhovni pastirji na čelu ljubljanske škofije (v tem času sta to bila Rinaldo Scarlicchio in Giuseppe Rabatta iz furlansko-goriške plemiške družine), so se po prvih desetletjih 17. stoletja začenjale tudi pod vplivom doseljene italijanske inteligence (zdravniki, lekarnarji, pravniki, tudi umetniki, razni mestni in deželni uslužbenci, pisarji), pa tudi ljudi iz slovenskih dežel, ki so študirali na italijanskih univerzah, in zavoljo gospodarskih povezav razširjati osnove za uveljavljanje novih oblik kulturnega življenja in umetnosti pod vplivom Italije. Prilicna razširjenost znanja italijanskega jezika, zlasti v posameznih središčih in družbenih krogih, je razvoj v to smer vsekakor še pospeševala. Leta 1631 je npr. ljubljanski škof Scarlicchio pisal, da izobraženi ljudje v mestu po večini govore italijansko. Nekaj desetletij pozneje je kranjski polihistor italijanskega porekla Vajkard Valvasor trdil, da znajo plemiči na Kranjskem tudi italijansko,⁸⁹ a leta 1675 so kranjski deželni stanovi izjavljali, da se doma vsakdo izmed njih more naučiti treh jezikov, poleg nemščine in latinščine še italijanščino.⁹⁰ Čim bolj gremo h koncu 17. stoletja tem bolj se kažejo znaki, da v duhovnem življenju na Slovenskem prodirajo kulturni vplivi in umetnostni okus tedanje Italije, ki so v baročni umetnosti še tja v 18. stoletje dosegli višek.

Že leta 1660 je bila v Ljubljani prva italijanska operna predstava. Te so bile pozneje sprva še zelo redke, a se pomnože od začetka naslednjega stoletja dalje, ko postanejo taka gostovanja sezonska in igrajo v javnih prostorih, med drugim je bila leta 1709 taka predstava v ljubljanski mestni hiši (rotovžu). Verjetno je bilo tedaj tudi muziciranje v Ljubljani močno pod italijanskim vplivom, vendar skladbe domačinov, ki bi to mogle potrditi, niso ohranjene.⁹⁰ Leta 1693 je bilo po vzoru italijanskih akademij, zlasti po *Academia degli Arcadi*, v Ljubljani ustanovljeno prvo znanstveno društvo: *Academia operosorum Labacensium*. Prva leta svojega obstoja je delovala še neopazno, leta 1701 pa je s slovesnim zborom stopila v javnost; tedaj je imela že 23 članov, med katerimi je bilo 12 pravnikov, 6 teologov in 5 zdravnikov. V času pred razpustom leta 1725 je imela 42, deloma tudi zunanjih članov. Akademija je dvignila znanstveno delovanje na Slovenskem na višjo raven, z njo je bila povezana tudi ustanovitev prve javne znanstvene knjižnice. Iz nje so izšla oziroma so na njeno pobudo zaživela še druga društva: leta 1698 *Collegium Juridicum Labacense*, leta 1700 *Academia Philharmonicorum* in leta 1702 še *Academia Incultorum*. Ni sicer znano, da bi kateri izmed zgodnjih članov akademije kaj objavljaj v italijanskem jeziku, toda italijanščino so mnogi izmed njih znali, so deloma tudi študirali na italijanskih univerzah in so bili povezani s kulturnim življenjem v Italiji.⁹¹

Vsekakor tudi pod vplivom članov akademije in njihove zavzetosti za umetniško ustvarjanje, ki se je tudi iz Ljubljane širilo v širše okolje še čez kranjskih deželnih meja, se je tedaj baročna umetnost, ki se je od okoli 1670 povsem uveljavila na slovenskih tleh, v celoti preusmerila proti Italiji, oziroma bolje; je sprejela italijanski umetnostni okus. S tem je povezana tudi velika ustvarjalnost italijanskih umetnikov po skoraj vsem slovenskem ozemlju, ki so jih privabljali domači naročniki umetnin. Že od prve polo-

⁸⁹ Prim. S. Škerlj, *Italijansko gledališče v Ljubljani v preteklih stoletjih*, Ljubljana 1973, 54 sl. V času od protireformacije dalje imamo na Slovenskem mnoge po izvoru italijanske plemiške rodbine: Attens, Buccellini, Corraduzzi, Coronini, Lantieri, Lazarini, Locatelli, Moscon, Porcia, Rostti, Strassoldo, Torra-Valsassina, Valvasor itd.

⁹⁰ J. Höfler, *Glasbena umetnost pozne renesanse in baroka na Slovenskem*, Ljubljana 1978.

⁹¹ Prim. *Zgodovina slovenskega slovstva I*, Ljubljana 1956, 298 sl.

vice 17. stoletja dalje se srečujemo na slovenskih tleh z vse bolj številnimi italijanskimi umetniki in z njimi se vse močnejše uveljavljajo v umetnosti tudi italijanski infiltrati, ki so v času zrelega baroka povsem prevladali. V tem obdobju so italijanski umetniki: arhitekti (Carlo Martinuzzi, Merlin iz Lugana, Domenico Torre, Andrea Pozzo, Dominico Rossi), kiparji (Giovanni Battista Costa, Marco Clivador, Michaeke Cussa, Angelo Pozzo (de Puteis), Lodovico Bombasi, Jacobo Cantieri, Francesco Robba) in slikarji (Giulio Quaglio) ustvarili številne umetnine, ki jih štejemo med najpomembnejše umetniške spomenike tega časa, v katerem je bil vpliv italijan-skega duha v slovenskih deželah dosegel višek, a za njim nagel padec.⁹²

Riassunto

GLI ITALIANI NELLE REGIONI SLOVENE DAL DUECENTO AL SEICENTO

Ferdo Gestrin

Il collegamento tra le regioni slovene e italiane condusse tra l'altro ai reciproci flussi migratori. D'una parte gli Sloveni apparvero ben presto nelle regioni italiane e d'altra parte le nostre regioni attirarono gli uomini d'affari italiani ed altri che ci si stabilivano di passaggio o per sempre. L'autore distingue due periodi degli avvenimenti riguardo alle caratteristiche del processo dello stabilimento. Il primo periodo durò quasi alla fine del Medioevo. In questo periodo gli Italiani venivano nelle regioni slovene soprattutto per affari o per il commercio di transito a grandi distanze. Ci si stabilivano soprattutto sporadicamente, più di passaggio che per sempre. Secondo l'autore detto vale soltanto, se lasciamo da parte le città del littorale. Nel secondo periodo, dalla fine del Quattrocento in poi gli immigrati italiani ci si stabilivano in maggior numero. Il loro flusso, forte soprattutto dalla prima metà del Cinquecento alla metà del Seicento, si manteneva durante un lungo periodo. Gli Italiani si stabilivano soprattutto nelle città, il flusso migratorio non giunse la campagna, tranne i lavoranti di ferriera.

Il questo periodo gli uomini d'affari furono attratti dal commercio di transito che si svolgeva tra le regioni italiane ed ungariche attraverso le regioni slovene. I luoghi principali di questo commercio furono: Ptuj/Pettau, Ljubljana/Lubiana, Gorica/Gorizia, un po' di meno Beljak/Villaco. Anche il flusso dello stabilimento si diresse principalmente in suddetti luoghi, lì furono create le maggiori agglomerazioni degli Italiani. Ormai giungeva nelle regioni slovene anche il secondo flusso degli immigrati italiani, attratto dalle miniere, ferriere ed altre attività non agrarie. Nella metà del Cinquecento stava iniziando l'arrivo del terzo gruppo degli Italiani nelle regioni slovene, il quale fu legato alla costruzione delle fortificazioni contro i Turchi, di seguito serviva sempre di più all'edilizia profana ed ecclesiastica nonché ad adempimento delle esigenze culturali ed artistiche delle regioni slovene. Lo stabilimento dell'elemento italiano nelle regioni slovene, di cui s'interessa l'autore, giunse il colmo verso la metà del Seicento, poi cominciò a diminuirsi benchè possiamo seguirne le tracce anche più tardi.

Gli immigrati italiani non furono numerosi, ben presto vennero assimilati in parte con l'ambiente tedesco in parte con quello sloveno. Malgrado tutto questo il loro influsso sull'economia, cultura e vita quotidiana delle regioni slovene, fu importante. Le opere artistiche degli artisti italiani operanti sul suolo slovene come anche i cognomi nelle forme italiane o derivanti, testimoniano oggi di quel processo migratorio italiano nelle regioni slovene.

⁹² Prim. N. Sumi, o. c.; S. Vrišer, o. c.; S. Skerlj, o. c., 111 sl.

Na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, v Ljubljani, Aškerčeva 12/I, lahko še vedno dobite več letnikov predvojnega »Glasnika Muzejskega društva za Slovenijo«, kazali publikacij Muzejskega društva in prvih petindvajsetih letnikov »Zgodovinskega časopisa«, nekatere druge starejše historične publikacije, še skoraj vse letnike »Kronike, časopisa za slovensko krajevno zgodovino«, še zlasti pa naslednje zvezke glasila Zveze zgodovinskih društev Slovenije — »Zgodovinskega časopisa« (ZČ):

ZČ 1/1947 (ponatis 1977) — 160 din	ZČ 25/1971, št. 1-2 — razprodan
ZČ 2-3/1948-49 — razprodan	ZČ 25/1971, št. 3-4 — razprodan
ZČ 4/1950 — razprodan	ZČ 26/1972, št. 1-2 (ponatis 1980) — 240 din
ZČ 5/1951 — pred ponatisom	ZČ 26/1972, št. 3-4 — pred ponatisom
ZČ 6-7/1952-53 — razprodan	ZČ 27/1973, št. 1-2 — razprodan
ZČ 8/1954 — 320 din (kmalu razprodan)	ZČ 27/1973, št. 3-4 — razprodan
ZČ 9/1955 — razprodan	ZČ 28/1974, št. 1-2 — razprodan
ZČ 10-11/1956-57 — 360 din (kmalu razprodan)	ZČ 28/1974, št. 3-4 — 160 din
ZČ 12-13/1958-59 — 280 din	ZČ 29/1975, št. 1-2 — 120 din
ZČ 14/1960 — 200 din	ZČ 29/1975, št. 3-4 — 120 din
ZČ 15/1961 — razprodan	ZČ 30/1976, št. 1-2 — 120 din
ZČ 16/1962 — 200 din	ZČ 30/1976, št. 3-4 — 120 din
ZČ 17/1963 (ponatis 1978) — 200 din	ZČ 31/1977, št. 1-2 — 160 din
ZČ 18/1964 (ponatis 1980) — 200 din	ZČ 31/1977, št. 3 — 120 din
ZČ 19-20/1965-66 — 360 din (kmalu razprodan)	ZČ 31/1977, št. 4 — 100 din
ZČ 21/1967 — 200 din	ZČ 32/1978, št. 1-2 — 120 din
ZČ 22/1968, št. 1-2 — razprodan	ZČ 32/1978, št. 3 — 100 din
ZČ 22/1968, št. 3-4 — 120 din	ZČ 32/1978, št. 4 — 100 din
ZČ 23/1969, št. 1-2 — razprodan	ZČ 33/1979, št. 1 — 150 din
ZČ 23/1969, št. 3-4 — razprodan	ZČ 33/1979, št. 2 — 130 din
ZČ 24/1970, št. 1-2 (ponatis 1981) — 280 din	ZČ 33/1979, št. 3 — 130 din
ZČ 24/1970, št. 3-4 — razprodan,	ZČ 33/1979, št. 4 — 120 din
	ZČ 34/1980, št. 1-2 — 240 din
	ZČ 34/1980, št. 3 — 160 din
	ZČ 34/1980, št. 4 — 160 din
	ZČ 35/1981, št. 1-2 — 320 din
	ZČ 35/1981, št. 3 — 200 din,

Za nakup kompleta ZČ odobravamo poseben popust. Za naročila, večja od 200 dinarjev, je možno obročno odplačevanje. Člani zgodovinskih in muzejskih društev s poravnanimi tekočimi društvenimi obveznostmi imajo 25-odstotni popust, študentje 50-odstotni popust. Za naročila iz tujine velja 40-odstotni pribitek na cene knjižne zaloge.

Publikacije lahko naročite in prejmete osebno na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, prav tako pa tudi po pošti.

Ponatise zvezkov ZČ, ki so že razprodani, lahko naročite v prednaročilu.

Vlado Valenčič

TOVORNIŠTVO NA KRANJSKEM

1. Tovorništvo v zgodovinoписju in njegova problematika

V srednjem veku je bilo tovorjenje z živino splošni način blagovnega prometa na kopnem. Vozove so za transport blaga tedaj uporabljali le izjemoma. Tovorjenje se je ohranilo zlasti na hribovitih območjih skozi dobo zgodnjega kapitalizma v evropskih državah še v 17. in 18. stoletju.¹

Po trgovskih poteh čez Kranjsko, ki so vodila od obmorskih mest ob Jadranu v notranjost države, je potekal konec srednjega veka živahen blagovni promet. V območju teh poti so kmetje in drugi podeželski prebivalci z živino posredovali pri transportu trgovskega blaga iz morskih pristanišč v zaledje in obratno. Zato je tovarništvo zlasti tam, kjer so vodila trgovska pota, zavzelo znatnejši obseg. Tovorništvo in z njim združeno trgovanje je prinašalo podeželskemu prebivalstvu precejšen zaslužek.²

Tovorjenje trgovskega blaga na Kranjskem je bilo toliko značilno, da ni ostalo neopaženo v starejšem zgodovinoписju. Müllner, pisec zgodovine železarstva na Kranjskem, je opisal tovarniško pot od Bohinja čez Bačo v Podbrdo, po kateri so tovorili železo iz tamkajšnjih fužin v Italijo, Srbik pa je v razpravi, kjer je obravnaval Idrijski rudnik, navedel, da so živo srebro tovorili iz Idrije ali v Trst, od koder so ga z ladjami vozili v Benetke, ali pa v Beljak in od tod naprej v Nemčijo. Na oba avtorja se je skliceval Sombart v svojem delu o modernem kapitalizmu pri obravnavanju tovarništva v 17. in 18. stoletju.³ Zanimivo je, da je za avstrijsko državo navedel le omenjena dva primera iz Kranjske.

SEZNAM OKRAJŠAV

- AS, Stan I — Arhiv Slovenije, Stanovski arhiv
 AS, RK — Arhiv Slovenije, Reprezentanca in komora
 AS, BT — Arhiv Slovenije, Terezijanski kataster, Bekanntnus Tabellen
 AS, RDA — Arhiv Slovenije, Terezijanski kataster, Rektifikacijski dominikalni akti
 AS, Gub — Arhiv Slovenije, Gubernijski arhiv
 ZAL LJ — Zgodovinski arhiv Ljubljana
 GZL — Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku I—XII, Ljubljana 1956—1966, 1968. Izdal Mestni arhiv ljubljanski. Razmnoženo kot rokopis.
 Blaznik, Urbarji — Pavle Blaznik, Urbarji freisinske škofije, SAZU, Viri za zgodovino Slovencev 4, Srednjeveški urbarji za Slovenijo 4, Ljubljana 1963.
 Gestrin, Trgovina — Ferdo Gestrin, Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja, Ljubljana 1965.
 Valenčič, Žitna trgovina — Vlado Valenčič, Žitna trgovina na Kranjskem in ljubljanske žitne cene od srede 17. stoletja do prve svetovne vojne, SAZU, Razprave, Ljubljana 1977.
 Valvasor — Johann Weichard Valvasor, Die Ehre des Hertzogthums Crain, Laybach 1689.
 Verbič, Idrijski rudnik — Marija Verbič, Idrijski rudnik do konca 16. stoletja. Ljubljana 1966, tipkana disertacija.
 Vilfan, Kupčevanje s soljo — Sergij Vilfan, K zgodovini kmečkega kupčevanja s soljo, Kronika X/1962, str. 129 sl. in XI/1963, str. 1 sl.
 Zontar, Policijski redi — Josip Zontar, Nastanek, gospodarska in družbena problematika policijskih redov prve polovice 16. stoletja za dolnjeavstrijske dežele s posebnim ozirom za slovenske dežele, Zgodovinski časopis X—XI/1956—1957, str. 32 sl.

¹ W. Sombart, Der moderne Kapitalismus. Vierte, unveränderte Auflage. Zweiter Band. Erster Halbband. München und Leipzig 1921, str. 326 sl.

² M. Kos, Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja. Ljubljana 1955, str. 335 sl.

³ A. Müllner, Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien. Wien und Leipzig 1909, str. 328 sl. — H. Srbik, Der staatliche Exporthandel Österreichs von Leopold I. bis Maria Theresia. Wien und Leipzig 1907, str. 128 sl. — Sombart, o. d., str. 327.

V zadnjih desetletjih je zgodovinopisje pogosteje obravnavalo tovarništvo, posebno v zvezi s kmečkim trgovanjem. Tako je *Žontar* v razpravi o policijskih redih 16. stoletja opozoril med drugim, kolik pomen je imelo tvorjenje skupaj s trgovanjem za kranjskega kmeta. Vlogo tovarnikov je poudaril tudi pri obravnavanju trgovskega prometa med Kranjsko in Koroško v začetku 18. stoletja.⁴ S tovarništvom se je v več razpravah ukvarjal *Gestrin*. V knjigi o trgovini med primorskimi mesti in njihovim zaledjem je pokazal, kako velik delež so imeli kranjski tovarniki v tej trgovski menjavi. V primorska mesta so tovorili domače kmetijske pridelke, zlasti žito, vračali pa so se predvsem s soljo in vinom. To je bilo blago, ki je bilo tedaj povečini v rokah kmečke trgovine. Ravno tako je *Gestrin* obravnaval vlogo tovarnikov v trgovskem prometu v zvezi z objavo mitninskih knjig. Razpravljal je tudi o odnosih med zemljiškimi gospodi in podložniki glede na tovarništvo in kmečko trgovino, kakor so se izražali ob kmečkih uporih, in glede tvorjenja kot podložniške tlaške obveznosti.⁵ Tovorniki se mnogokrat omenjajo v zvezi s tvorjenjem in razpečevanjem soli. O problematiki tega področja je *Vilfan* napisal posebno razpravo. Kmečko tovarništvo in kupčevanje s soljo, zlasti pa zamenjavo soli za žito, je označil kot eno izmed najbolj bistvenih potez slovenskega gospodarstva v dobi pred nastankom velikih komercialnih cest in razširitvijo voznega prometa. V posebni študiji pa je razpravljal o vprašanju, kakšno razmerje je bilo med stroški tvorjenja in ceno nekaterih vrst blaga.⁶ V razpravi o idrijskem rudniku je *Verbičeva* obravnavala tvorjenje za njegove potrebe. Tovorniki so oskrbovali transport živega srebra in cinobra iz Idrije v Trst in Beljak, donášali pa so v Idrijo žito in druge potrebščine.⁷ Razen navedenih so tovarnike in tovarništvo omenjali še drugi avtorji. Največkrat je to bilo pri obravnavanju podložniških obveznosti, ko je šlo za opravljanje tovorjenja kot tlaške. Na nekatere izmed njih se bom še skliceval ter jih omenjal v opombah.

Več področij tovarništva je bilo že obravnavanih, vendar se mi ne zdi odveč, obdelati to nekdanjo gospodarsko dejavnost v širšem okviru. V zvezi s tovarništvom se nam postavljajo razna vprašanja, ki še niso dovolj pojasnjena. Ta razprava bo poskusila odgovoriti na nekatera izmed njih. Naše zgodovinopisje je na splošno opozarjalo na precejšen obseg tovarništva, njegovo povezavo s kmečkim trgovanjem in gospodarski pomen tovarništva kot postranske dejavnosti za kranjskega kmeta. Za pravilnejšo sodbo o obsegu je potrebno raziskati razširjenost tovarnikov po posameznih območjih dežele in okolnosti, v katerih so se kmečki podložniki ukvarjali s tvorjenjem. Nekateri urbarji omenjajo tvorjenje kot tlako, ki so jo podložniki morali opravljati zemljiškemu gospodu. Ponekod so bili obremenjeni s tako obveznostjo v korist deželnokežje komore. Pogosto se omenjajo tovarniki, ki so tovorili blago za trgovce ali fužinarje. V takih primerih so tovarniške posle prevzemali prostovoljno zaradi zaslužka in so jih opravljali za dogovorjeno plačilo. Tvorjenje podložnikov je bilo dostikrat združeno s kmečko trgovino. Kranjski kmetje so tovorili deželne pridelke, največ žito, na prodaj ali za zamenjavo v obmorska mesta in se povečini vračali s tamkajš-

⁴ J. Žontar, Nastanek, gospodarska in družbena problematika policijskih redov prve polovice 16. stoletja za dolnjeavstrijske dežele s posebnim oziranjem na slovenske pokrajine. ZC X—XI/1956—1957, str. 53, 75 sl., 85 sl., 106 sl., 114; Zapora proti kugi v Karavankah v letih 1713—1716. Knjižnica Muzejskega društva v Trzinu. Priloga »Tržiškega vestnika« VI/1957, št. 11.

⁵ F. Gestrin, Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja. Ljubljana 1965; Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem. Ljubljana 1972; Trgovina in kmečki upori na Slovenskem in Hrvaškem v XVI. stoletju. ZC XXVII/1973, str. 210 sl.; Kmečka trgovina kot ozadje kmečkih uporov. Kmečki puniti na Slovenskem. Situla. Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani 13, Ljubljana 1973, str. 45 sl.; Gospodarska in socialna struktura gornjegrajske posesti po urbarju leta 1426. ZC VI—VII/1952—1953, str. 505 sl.; Obdobje fevdalizma na ozemlju domžalske občine v luči zemljiškega gospodarstva. Zbornik občine Domžale. Domžale 1979, str. 31 sl.

⁶ S. Vilfan, K zgodovini kmečkega kupčevanja s soljo. Kronika X/1962, str. 129 sl. in XI/1963, str. 1 sl.; Transportni stroški okoli leta 1600. Acta historico-oconomica Iugoslaviae V/1978, Zagreb, str. 79 sl.

⁷ M. Verbič, Idrijski rudnik do konca 16. stoletja. Inauguralna disertacija. Tipkopis v knjižnici oddelka za zgodovino filozofske fakultete v Ljubljani.

njnimi pridelki, zlasti soljo in vinom, kar so prodajali ali zamenjavali na domačem tržišču. Te posle so opravljali na svoj račun in si tako pridobili poleg kmetije dodaten vir dohodkov. Tovorniki v bližini primorskih mest pa so si nabavljali sol, da so jo potem v zaledju zamenjavali za žito, ki ga sami niso pridelovali dovolj za svoje potrebe. Dogajalo se je tudi, da so pogoji in okoliščine tvorjenja za tovarnika bile drugačne ob povratku iz obmorskih mest kot na poti tja. Tisti, ki so tvorili blago v pristaniška mesta v izvrševanju svojih obveznosti kot podložniki ali pa najeti proti plačilu od trgovcev oziroma fužinarjev, so se mogli vračati z nakupljeno soljo, vinom ali drugim blagom, kar so potem prodali ali zamenjali v domačih krajih.

Razvoj tovarništva od srednjega veka pa do 18. stoletja, ko so ga začeli opuščati in prehajati k transportu blaga z vozovi, je doživljal razne spremembe. Trgovina z žitom in soljo, ki sta bila glavna predmeta kranjskega tovarništva, je bila v marsičem spremenjena in preusmerjena. Splošni gospodarski razvoj je prinesel tudi še druge spremembe, ki niso ostale brez vpliva na tovarništvo. Zato bo naloga te razprave, da tudi poskusi ugotoviti, kaj vse je vplivalo na razvoj tovarništva, bodisi da ga je oviralo ali pospeševalo.

2. Ob koncu srednjega veka

Med najstarejšimi viri z omembo tovarnikov oziroma tvorjenja so razni ohranjeni registri zemljiških gospodstev, zlasti urbarji, ki so ga navajali med podložniško tlako. Med temi so na prvem mestu urbarji freisinske škofije, ki se nanašajo na loško gospodstvo. Že po urbarjih iz let 1291 in 1318 so morali podložniki nekaterih vasi tvoriti vino iz freisinske posesti na Dolenjskem v Loko. Računske knjige loškega gospodstva za leta 1396—1397 in 1437—1438 pa kažejo še druge tovarniške obveznosti podložnikov: Tvorili so tudi vina iz Primorske (največkrat je omenjena rebula) v Oberwelz pri Judenburgu, kjer je bil sedež freisinskega gospodstva, ali na Dunaj. Enkrat je bilo omenjeno skupaj z rebulo tudi tvorjenje platna. Rebule niso tvorili pogosto, v obeh omenjenih računskih knjigah, ki obsegata štiri leta, je zabeleženih le pet tvorov. Število tvorov, ki je šlo vsakokrat na pot, ni bilo veliko, kot najmanjša količina je navedena 10, kot najvišja 12 tvorov. Tovorniki so prejeli od loškega gospodstva za opravljena pota odškodnino v denarju in naturalijah kot siru, kruhu, rži in ovsu.⁸ Loška urbarja za leti 1500 in 1501 navajata obveznike oziroma število tovarnih poti, ki so jih morali opraviti podložniki posameznih županij. Teda je obveznost tvorjenja vina z dolenske posesti v Loko imelo v osmih županijah 187 od skupno okoli 600 podložnikov. Za tvorjenje jim je pripadala določena pristojbina. Kolikor tvorjenje ni prišlo v poštev, je bilo treba plačati določen znesek kot odkupnino, tovarščino. Vino so morali iz Dolenske v Loko tvoriti za določeno odškodnino tudi podložniki bitenjske županije s 26 in godeške z 12 konji. Obveznost bitenjske županije je bila poleg tega še tvorjenje rebule iz Loke v Mauterndorf na Salzburškem. Dolžnost podložnikov v Stražišču in na Gorenji Savi pa je bila prenesti v Loko za potrebe gospodstva v Kranju nakupljene tovore blaga.⁹ V klevevškem gospodstvu na Dolenjskem, ki je bilo freisinska posest, je morala vsaka huba (konec 14. stol. jih je bilo 240) letno enkrat tvoriti vino v Ljubljano, zato

⁸ P. Blaznik, Urbarji freisinske škofije. Srednjeveški urbarji za Slovenijo, zvezek četrti. Ljubljana 1963, str. 114, 153, 161, 202, 207, 272 sl., 281 sl., 284.

⁹ P. Blaznik, Urbarji . . . , str. 114, 337, 343 sl., 351 sl., 354 sl.; Kolonizacija Selške doline, Ljubljana 1928, str. 65 sl.; Kolonizacija Poljanske doline, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo XIX/1938, str. 34 sl.

ji je gospostvo odračunalo 14 dni tlake. Možen pa je bil odkup tovarniške tlake proti plačilu tovorščine.¹⁰

Na območju premskega gospostva so po urbarju iz leta 1498 kmetje morali vse do morja nositi žito, ki ga je gospostvo hotelo prodati. Tudi donajanje vina in desetinskega žita v grad je bila njihova dolžnost. Iz vasi Topolec so morali hoditi po olje, kolikor ga je grad potreboval. Po postojnskem urbarju istega leta je bila obveznost podložnikov v več vaseh okoli Postojne, da so enkrat letno spravljali žitno desetino iz Cerknice v Postojno, kamor so morali žito donašati tudi podložniki iz Begunj pri Cerknici. Vendar dejansko kmetje niso več splošno opravljali tovarniške tlake, temveč so plačevali tovorščino. To kaže, da so se tedaj med zemljiškimi gospodi in podložniki namesto naturalnih uveljavljali že v večjem obsegu denarni odnosi. Devinski podložniki so po urbarju iz leta 1524 bili dolžni tovoriti vino in žito. Vsaka kmetija iz vasi Veliki Repen, Voglje, Zgonik in Salež je morala, če je bilo potrebno, dvakrat tovoriti žito v Senožeče. V župniji štorje so morali tovoriti vino do Tomaja in oves proti Pivki ali Gotniku. Obveznost transporta vina se omenja še v drugih vaseh.¹¹ Na območju gospostva Jablje so, kot kaže urbar iz leta 1493, podložniki plačevali tovorščino namesto dejanskega opravljanja tlake s tovorjenjem. Da pa so podložniki tovorili in kupčevali, dokazuje obveznost podložnika, ki je moral dati zemljiškemu gospodu polovnjak soli.¹² Tovorjenje se kot tlaka omenja v starejših urbarjih skoraj pri vseh zemljiških gospostvih v Ljubljani in njeni okolici. Podložniki deželnega glavarja so morali oskrbovati z enim konjem transport soli; komendski podložniki iz Dragomerja in Brezij so tovorili vino z Vipavskega. Pri nekaterih gospostvih so se podložniki odkupili te obveznosti s plačilom tovorščine, katere višina je bila različna.¹³ Za kartuzijanski samostan v Bistri so na uporabo podatki šele iz leta 1659, vendar ni dvoma, da je šlo za stare podložniške obveznosti. Dolžnost podložnikov je bila oskrbovati transport vina, olja in soli za samostan, na Primorsko pa so morali nositi sodčke, putrhe in drugo lešeno pšodo. Za opravljanje te dolžnosti so prejemale le kruh in viño. V rektificiranih dominikalnih aktih sredi 18. stoletja so obveznosti za opravljanje tovarniške tlake točneje opisani. Skupno je bilo treba prenesti okoli 250 tovorov. Županije Verd, Laze, Borovnica in Kot so morale opraviti mala in velika tovarna pota. Županija Podlipa je morala spraviti 17 1/2 tovorov vina iz Erzelja, Gabrij ali Planine na Vipavskem v Bistvo. Za to pot je bilo potrebnih 8 oseb skozi 4 dni. Iz županije Begunje in Bezuljak je moralo poleg transportov sena, skodel in desak 24 oseb tovoriti vino in olje iz Kopra ter sol iz Trsta. Pri malem in velikem tovorjenju zaposleni so dobivali za nagrado le vino, tlisti, ki so tovorili vino, olje in sol pa še kruh in kašo.¹⁴

Čeprav se omejuje ta razprava na kranjsko tovarništvo, naj bo omejena tudi tovarniška tlaka za benediktinski samostan v Gornjem gradu, saj so gornjegrajski tovarniki hodili po istih poteh kot kranjski. V urbarju iz leta 1426 so bile naknadno vpisane obveznosti za opravljanje tovarniške tlake. Pet podložnikov, vsak iz drugega kraja, je moralo opraviti tovarniško pot po olje in specerijsko blago na Laško ali pa plačati določen znesek. Dolžnost oskrbnikov in pobiralcev desetine, 15 po številu, pa je bila, da so

¹⁰ P. Blaznik, Zemljiška gospostva v območju freisinskih dolenjskih posesti. Ljubljana 1958, str. 83 sl.

¹¹ M. Kos, Urbarji Slovenskega Primorja. Srednjeveški urbarji za Slovenijo, zvezek tretji, Devinsko gospostvo, str. 210, 212, 217 sl., Postojnsko gospostvo, str. 227, 229, 231, 233, 238, Premsko gospostvo, str. 240 sl., 248 sl.

¹² F. Gestrin, Obdobje fevdalizma na ozemlju domžalske občine v luči zemljiškega gospostva Jablje. Zbornik občine Domžale, Domžale 1979, str. 31.

¹³ P. Blaznik, Zemljiška gospostva v Ljubljani in njeni okolici. Publikacije Mestnega arhiva Ljubljanskega. Razprave zv. 2. Ljubljana 1971, str. 73.

¹⁴ J. Wallner, Wirtschaftliche Verhältnisse und Hausordnung der Karthause Freudenthal im Jahre 1649. Mitteilungen des Musealvereines für Krain V/1892, str. 97; AS RDA, Postojnsko okrožje št. 2, Samostan Bistra.

šli enkrat po sol oziroma dati tovor soli. Za Pilštajn, Dednjo vas pri Pišecah, Šentjurij ob Taboru in Vransko je moralo tovoriti sol po deset podložnikov iz urada Luče in Ljubenska gora in štirje, iz urada Solčava. Od tlake so se mogli odkupiti s plačilom v denarju.¹⁵

V večini starih urbarjev je obveznost opravljanja tovarniške tlake opisana kot opravljanje »voznje«, v nemških tekstih »franphardt«, tlaška voznja, največkrat pa le kot »fahrt«. Vendar ni dvoma, da gre v vseh takih primerih za tovarniško tlako, tako kažejo vse druge okolnosti v zvezi s to podložniško obveznostjo. Nemška beseda »fahrt« ni pomenila le voznje, temveč tudi transport s prenašanjem bодisi na hrbtu človeka ali živine.¹⁶ Ker so pri tlaki z »voznjami« mogoči nesporazumi, bi bilo priporočljivo, da bi se v naši zgodovinski literaturi v takih primerih tlaka s tovorjenjem tudi tako označila.

Že samo za nekaj zemljiških gospostev navedeni podatki, ki so povzeti iz objavljenih urbarjev in drugih virov, kažejo, kakšen je bil značaj tovarniške tlake in kakšno podložniško obremenitev je pomenila. Odkrivajo pa tudi, kateri pridelki oziroma kakšno blago je prihajalo pri tem največkrat v poštev. Obenem moremo ugotoviti, da je bila, kot posledica širjenja denarnih odnosov med zemljiškim gospodom in podložniki, ponekod obveznost tovorjenja spremenjena v obveznost plačevanja tovarščine. Tovorjenje je bilo verjetno prva vrsta tlake, ki jo je nadomestila denarna dajatev. Terezijanski kataster, ki daje splošen pregled gléde tlačanskih del, priča, da je bila tovarščina zelo razširjena po vsej deželi. Najbrž ni bilo pomembnejšega gospostva, ki ne bi izkazalo tovarščine med dominikalnimi dohodki. Seveda ni bila to splošna obveznost podložnikov, tovarniška tlaka je bremenila le določene kmetije, ki so po spremembi tlake v denarno obveznost plačevale tovarščino. Na osnovi podatkov o tovarščini moremo sklepati na nekdanji obseg tovarniške tlake po zemljiških gospostvih, za katere starejši viri niso ohranjeni.

Iz 15. stoletja je nekaj listin, ki so tovarnikom predpisovale plačilo mitnine ali mostnine od natovorjenih konj. Leta 1453 je bilo uvedeno začasno pobiranje mitnine v Planini, da bi s tem dohodkom popravili tamkajšnjo cesto in most. Vsak tovarnik je moral plačati en denarič od natovorjenega konja.¹⁷ Leta 1477 je vladar dovolil Ljubljani do nove odredbe uvedbo mostnine za vzdrževanje in popraviljanje mostov. Znašala je normalno en denarič od tovarnega konja; ob letnih sejmih so morali plačevati dva denariča.¹⁸ Cesar Maksimilijan I. je leta 1496 naročil kranjskemu deželnemu glavarju in vicedomu, naj se pobira za popravilo ceste Ljubljana—Vrhnika cestnina enega denarica od konja, bodisi natovorjenega ali brez tovara, dokler cesta ne bo popravljena. Cesta je bila od deževja popolnoma uničena, trgovci in drugi, ki so jo uporabljali, so zato trpeli znatno škodo pri konjih.¹⁹

Dve od navedenih listin se nanašata na najprometnejšo trgovsko pot na kranjskem ozemlju, to je od obmorskih mest v Ljubljano. V obeh listinah kot tudi v tretji o ljubljanski mostnini se omenjajo le tovarni konji, od katerih je bilo treba plačati predpisano pristojbino. Tako te listine pričajo, da je bilo tedaj tovorjenje splošen način transporta v blagovnem

¹⁵ I. Orožen, Das Bisthum und die Diözese Lavant II, Das Benediktiner-Stift Oberburg, Maribor 1876, str. 320 sl.; F. Gestrin, Gospodarska in socialna struktura gornjegrajske posesti po urbarju leta 1426. ZC VI—VII/1952—1953, str. 505 sl.

¹⁶ I. Schmeller, Bayerisches Wörterbuch I. München 1872, 736 sl., faren: in der allgemeinen Bedeutung des sich begeben; 759, die Fahrt: was auf einmal geführt wird, auch eine Ladung die ein Mann auf seinem Rücken heimträgt. Izraz »furne« v pomenu tovorjenja je tudi v listini 1475, februar 21, Andernach (GZL IV/3), s katero je vladar naročil deželnemu glavarju in vicedomu, naj prepovesta čolnarjem in brodnikom pobirati prevoznino od tistih, ki ob nizki vodi blago sami prenesejo ali pretovorijo na konjih (tragen oder auf rossen furrn).

¹⁷ GZL III/62 — 1453, avgust 5, Gradec.

¹⁸ GZL IV/8 — 1477, maj 8, Dunaj.

¹⁹ GZL IX/98 — 1496, oktober 20.

prometu. Toda iz srednjega veka je znanih le malo virov, ki govorijo o tovorjenju trgovskega blaga. Zato si moremo o obsegu tovorjenja, razširjenosti, gospodarskem pomenu in različnih okolnostih napraviti le približno sliko.

Trgovci so gotovo v precejšnji meri uporabljali tovarnike, da so tovorili zanje razno blago, ki so ga prodali v tuja mesta oziroma so ga od tam dobivali. Ohranjena je listina iz leta 1498, ki nam razkriva, na kakšen način se je odvijal trgovski promet s posredovanjem tovarništva. Ljubljanski trgovec je vodil 7 tovorov kož in 3 tovore žebeljev v Trst, da bi od tržaškega trgovca v zameno prevzel blago, ki naj bi prispelo iz Benetk. Verjetno je šlo predvsem za kolonialno in špacerijsko blago. Tržaški trgovec je od tovarnikov prineseno blago prevzel brez vednosti in pristanka ljubljanskega trgovca, dasi še ni imel beneškega blaga za zameno. Na prošnjo Ljubljanačana, ki je zahteval izvršitev posla po dogovoru in je tudi želel najete tovarnike čimprej odpraviti z blagom domov, da ne bi trošil denarja za njihovo bivanje v Trstu, je magistrat posredoval pri Tržačanih v korist svojega someščana.²⁰ Ta zaplet je bil vzrok, da nam je ostalo v spisih pričevanje o trgovskem poslu in njegovih okolnostih.

Tako, kot je omenjeno v listini iz leta 1498, je tedaj potekal navadno promet blaga, ki je iz viškov proizvodnje v deželi šlo v tujino, oziroma tuje blaga, ki je od tam prihajalo v našo deželo. Med trgovskim blagom, ki je šlo iz dežele, so bili konec 15. stoletja najpomembnejši žito, železo in železni izdelki, platno in kože, v deželo pa je prihajala sol, olje, vino in špacerijsko blago. Ta trgovski promet se je razvijal v glavnem med primorskimi mesti in zaledjem. Obravnaval ga je izčrpno Gestrin, ki ga je za nekatere vrste blaga tudi količinsko ocenil. Po njegovi sodbi je trgovina zaledja s primorskimi mesti že v drugi polovici 15. stoletja in dalje ob viških dosegla in celo preseгла število 200.000 tovorov skupnega prometa tja in nazaj. Letno količino žita, ki so jo nakupila primorska mesta od Trsta do Pirana in Reka za svoje potrebe, je Gestrin cenil na 30.000 starjev. Dobavljalo jim ga je ob koncu srednjega veka predvsem zaledje, to je Kranjska, Spodnja Štajerska, Koroška, v manjši meri sta bili pri tem udeleženi Hrvatska in Ogrska. Poleg žita za lastne potrebe so skozi omenjena obmorska mesta izvozili precejšnje množine žita tudi dalje, tako da je bila njihova trgovina z žitom vsaj za 25 do 50 % višja. Računati je torej treba s količino do okoli 45.000 starjev ali okoli 22.500 tovorov žita v letih, ko trgovina ni bila omejena zaradi slabih letin, prepovedi izvoza ali drugih vzrokov. Druga velika postavka v prometu s primorskimi mesti je bilo železo in železni izdelki. Poleg kranjskega železa je šel tja znaten del koroškega železa s posredovanjem trgovcev iz Ljubljane in Kranja. Promet v primorska mesta in dalje v Italijo je po približni oceni dosegal okoli 25.000 tovorov.²¹

Ostale vrste blaga so bile, kot kažejo ohranjeni bolj ali manj fragmentarni podatki, v trgovskem prometu s primorskimi mesti zastopane v manjših količinah. V začetku 18. stoletja (še le za ta čas so znani podatki za večino blagovnega prometa) je šlo iz dežele okoli 1200 tovorov platna in 170 tovorov medu, ki pa je bil usmerjen v glavnem čez Beljako v Nemčijo.²² Za les in lesne izdelke ni podatkov o izvoženih količinah, dasi je izvoz lesnih izdelkov v nekaterih delih dežele dosegal precejšen obseg. Vir iz leta 1520 omenja, da so Kočevarji tovorili lesne izdelke na prodaj.²³ V trgovini s ko-

²⁰ GZL X/98 — 1498, april 16, Ljubljana.

²¹ Gestrin, *Trgovina* . . . , str. 45 sl., 165 sl. in 179 sl.

²² AS Rkp I/77 r, S. Raigersfeld, *Kurze gründliche Beschreibung der Interessen zwischen Steyer, Kärnten und Crain, dann zwischen den Grafschaften Görz und Gradisca und den Hauptmannschaften Triest und Fiume*. 31. 12. 1728. Pag. 34 in 39.

²³ P. Wolsegger, *Das Urbarium der Herrschaft Gottschee vom Jahre 1574. Mittheilungen des Musealvereines für Krain III/1890*, str. 143.

žami in kožuho vino pa je le deloma šlo za domače blago, večji del je prihajal iz Hrvatske in Ogrske ter so trgovci na Kranjskem posredovali nadaljnjo prodajo.²⁴

Glavno blago, ki je iz primorskih mest šlo v zaledje, je bila sol. Dobavljala so jo predvsem beneška mesta v Istri, Piran, Koper in Milje, prihajala pa je tudi iz drugih obmorskih mest. Letna količina je znašala po Gestrinovi cenitvi 50.000 in tudi več tovorov.²⁵

Ta cenitev se nanaša na drugo polovico 16. stoletja. Večji postavki sta bili še vino in olje, količinsko manj pomembno je bilo kolonialno blago in tkanine. Tudi za vino in olje so podatki šele iz začetka 18. stoletja. Tedaj so uvozili letno okoli 11.000 tovorov primorskega in goriškega vina in 2500 tovorov olja.²⁶

Navedeni podatki o količinah blaga se ne nanašajo na isto dobo; najstarejši so za konec 15. stoletja, nekateri pa iz začetka 18. stoletja. Zato ne kažejo tovarniškega prometa v določenem času, temveč le približno sliko o njegovem gibanju v posameznih obdobjih. Po teh podatkih je ocenjen izvoz v obmorska mesta nekaj nad 50.000 tovorov žita, železa in platna. Količina drugih vrst blaga ni znana, bila pa je nepomembna v primeri z žitom in železom. Uvoz v obratni smeri je ocenjen na okoli 63.000 tovorov soli, vina in olja, drugo blago je količinsko pomenilo malo. Poleg legalnega trgovskega prometa, ki je bolj ali manj popolno zajet v navedenih številkah, je treba upoštevati tudi tihotapsko tvorjenje, ki se je izmikalo mitnicam in obveznim potem. Največ so tihotapili žito, sol in vino, torej blago, ki je prevladovalo v kmečki trgovini.²⁷ Čeprav je tihotapska trgovina zavzemala precejšen obseg, je le malo verjetno, da se je količinsko približala obsegu legalnega prometa. Zato se mi zdi pretirana Gestrinova cenitev, da je promet z obmorskimi mesti znašal 100.000 tovorov v vsako smer. V obmorska mesta je gotovo šlo največ žita. Toda količinsko je bila ta postavka nezanesljiva, bila je odvisna od letin; količine, ki jih je bilo mogoče izvoziti iz dežele, so se letno spreminjale, pogosto so bile omejene.²⁸

Blagovni promet med obmorskimi mesti in zaledjem je ob koncu srednjega veka tvoril pretežni del vsega trgovskega prometa v deželi, ki so ga opravljali tovarniki. Razčlenitev po vrstah blaga omogoča, da dobimo nekaj vpogleda v vlogo tovarnikov v trgovskem prometu in njihovem odnosu do pretovorjenega blaga. Prodaja železa in železnih izdelkov zunaj dežele je bila največ v rokah trgovcev, manj pa v rokah fužinarjev ali pa kmečkih tovarnikov, ki so morda to blago dobili v zameno za vino, pritorjeno iz Primorja. Zato so železo in železne izdelke tovorili predvsem najeti tovarniki, ki so bili iz fužinskih okolišev.^{28a} Pri žitu je bilo drugače. Meščanski trgovci so bili pri žitni trgovini udeleženi le v manjši meri, žito so prodajali zemljiški gospodje in kmetje. V večjih količinah so žito imeli na prodaj le zemljiški gospodje, ki so razen z lastnim pridelkom razpolagali tudi z žitom, pridobljenim s podložniškimi dajatvami. Na trg v obmorska mesta so tovorili kmetje lastno in tuje žito. Pod nekaterimi zemljiškimi gospodstvi so bili podložniki dolžni nositi na trg gospodov pridelček. Zemljiški gospodje so jih najemali tudi kot tovarnike ali pa so jim prepuščali prodajo in celo izdajali spremna pisma za svoje pridelke, da kmetom ni bilo treba plačevati mitnin.²⁹ Omeniti je treba še drugo kategorijo kmečkih tovarnikov

²⁴ Gestrin, *Trgovina* . . . , str. 174 sl.

²⁵ Gestrin, *Trgovina* . . . , str. 153 sl. Na drugem mestu (*Trgovina in kmečki upori na Slovenskem in Hrvatskem v XVI. stoletju*, ZC XVII/1973, str. 211) navaja Gestrin, da so kmečki kupčevalci v posameznih letih pripeljali iz mest slovenske Istre v zaledje, deloma tudi na hrvatsko ozemlje, do 90.000 tovorov soli, razen tega še vino, olje in drugo blago.

²⁶ AS Rkp I/77 r, S. Raigersfeld, pag. 15 in 34 sl. Podatki so povprečje v letih 1712—1721 v deželo uvoženih količin.

²⁷ Gestrin, *Trgovina* . . . , str. 46 sl.

²⁸ Valenčič, *Žitna trgovina* . . . , str. 20 sl.

^{28a} Müllner, *Geschichte des Eisens* . . . , str. 709, 736.

žita, ki niso tovorili lastnega pridelka, temveč so žito kupovali na trgih kranjskih mest. Na ljubljanskem trgu so kupovali žito Vrhničani in Vipavci, tovarniki in kmetje iz senožeškega okoliša, s Krasa in Pivke, Goriškega in Trsta. Prinašali so v Ljubljano na prodaj sol, olje in vino, v zameno pa kupovali žito bodisi za lastne potrebe, bodisi za ponovno zamenjavo za sol in druge proizvode obmorskih mest. Prodajo tem kupcem je ljubljanski mestni svet dopuščal tudi takrat, ko je sicer zaradi slabih letin in draginje omejeval nakupovanje žita po nemeščanih.²⁹

Pri tovorjenju železa in železnih izdelkov, kjer je običajno šlo za večje pošiljke, so prevladovali najeti tovarniki. Glede tovorjenja žita je, težko oceniti, koliko tovarnikov ga je tovorilo za svoj račun ter koliko jih je tovorilo tuje žito proti plačilu tovarnine. Pri majhnih kmetijah, ki so prevladovale na Kranjskem, in pri obveznih dajatvah dela žitnega pridelka zemljiškemu gospodu, kmetje na splošno niso imeli mnogo odvišnega žita za prodajo. Tudi so bila v deželi obširna območja, kjer je pridelek žita komaj zadostoval za lastne potrebe, npr. na Notranjskem, v kočevskem in ribniškem okolišu. Del žitnega pridelka pa je že tako imel kupce v deželi, kupovali so ga potrošniki v mestih in v fužinarskih ter rudarskih krajih. Zato se mi zdi verjetno, da kmetje, ki so tovorili v obmorska mesta lastni pridelek, niso bili številni. Pač pa je bilo verjetno več tistih, ki so se razen s kmetijstvom stalno ukvarjali s tovarništvom, obenem pa so tudi prekupčevali s pridelki, ki so jih tovorili. Ti so bili glavni zastopniki kmečke trgovine, ki je, kot kaže sporazum med plemstvom in mesti ter trgi iz leta 1492, imela znaten delež zlasti pri treh najvažnejših predmetih tedanje trgovine na Kranjskem, to je žitu, vinu in soli. Po tem sporazumu so kmetje smeli uvažati morsko sol, jo neovirano prodajati v deželi in zunaj dežele, ali pa jo zamenjavati za žito in vino ter žito ponovno izvažati na Laško, vino pa prodajati predvsem v deželi, izvažati so smeli le kislá vina.³¹ Trgovina je tedaj potekala deloma še v obliki neposredne zamenjave brez posredovanja denarja. Način trgovanja pa kaže, kako je bil izvoz blaga iz dežele povezan z uvozom drugega blaga, da bi mogli tovarniki kar največ izkoristiti obe smeri transporta in ne bi potovali brez tovora.

Po podatkih o prometu med obmorskimi mesti in zaledjem količine blaga v obeh smereh niso bile v ravnotežju. V deželo ga je prihajalo več, kot pa odhajalo. Samo uvoz soli je presegal izvoz žita in železa, ki sta bila količinsko glavna izvozna predmeta. V trgovskem prometu je torej sol močno prevladovala, zato je bilo tovorjenje soli značilno za kranjsko tovarništvo in je tudi odločilno usmerjalo njegov razvoj. Značilna je bila tudi teritorialna razširjenost tovarnikov; številni so bili v območjih, kjer so se ukvarjali s solno trgovino. To je bilo na Krasu in na Notranjskem ter v dobropoljski dolini in sosednih krajih ter tudi na goratem območju nad Vranskem, v okolišu Gornjega grada in Luč do kranjske meje.³² Tovarniki iz teh območij so bili obenem kupci žita, ki ga sami niso pridelali dovolj. Kupovali ali zamenjavali ga niso le za svoje potrebe, temveč tudi za ponovno zamenjavo za sol, ki so z njo prekupčevali.

3. Kmečka trgovina in tovarništvo

Podatki o trgovini s primorskimi mesti so pokazali, kako pomembno vlogo so pri tem imeli kmečki tovarniki, sporazum med plemstvom in mesti ter trgi iz leta 1492 pa je potrdil, kako močno so bili konec srednjega veka

²⁹ Gestrin, Trgovina . . . , str. 41 sl.

³⁰ Valencič, Žitna trgovina . . . , str. 8.

³¹ GZL IV/27 — 1492, marec 23, Ljubljana; F. Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, Ljubljana 1929, str. 50 sl.; J. Zontar, Zgodovina mesta Kranja, Ljubljana 1939, str. 101 sl.

³² Gestrin, Trgovina . . . , str. 153.

kmetje vključeni v trgovski promet. Že nekaj desetletij pozneje sporazum ni več ustrezal kmečki trgovini, omejeval jo je pri poseganju na nova področja. Sporna vprašanja, ki so se pri tem pojavljala med zemljiškimi gospodi in njihovimi podložniki ter mesti in trgi, so skušali rešiti z novimi policijskimi redi. O razmejitvi področja kmečke in meščanske trgovine so potekale dolgotrajne razprave. Gradivo, ki se je o tem ohranilo, vsebuje marsikaj o obsegu in vlogi tedanjega tovarništva v prvi polovici 16. stoletja.³³

Glavni predmeti kmečke trgovine so bili žito, živina, sol in vino, razen trgovine z živino je bilo to trgovanje združeno s tovarništvom. Pri trgovanju z žitom se kmetje niso omejevali na lastni pridelek. Zamenjavali so sol za žito na Kranjskem, štajerskem, v Slovenski Marki, Slavoniji in drugod. Od Slavoncev so prevzemali žito navadno v Brežicah, Kostanjevici in Krškem. Veliko kmetov je tvorilo žito na Vipavsko, Goriško in v Furlanijo. Tam so žito zamenjali za vino, ga prinesli v deželo in ga prodajali, kjer in kakor so ga pač mogli.³⁴ Po trditvi kranjskih deželnih stanov so se kmečki podložniki s takim trgovanjem, brez katerega ne bi mogli vzdržati na kmetijah, ukvarjali že vsaj 100 let. Pri tovorjenju je bilo stalno zaposlenih 4000 do 6000 konj.³⁵

Ocena števila tovarnih konj je prvi podatek, ki odkriva obseg tovarništva v času, ko je bilo že močno razširjeno. Samo število tovarnih konj ne zadostuje, da bi si mogli napraviti sodbo o pomenu tovarništva v gospodarstvu dežele. Ni znano število kmetov na Kranjskem v tistem času in tudi ne število konj. Te podatke imamo šele iz prve polovice 19. stoletja. Da moremo pravilneje vrednotiti pomen sporočenega števila konj v začetku 16. stoletja, mu hočemo za primerjavo postaviti nasproti četudi 300 let mlajše podatke o številu kmetov in konj. Na Kranjskem je bilo leta 1837 46.959 rustikalistov, to je zemljakov, polzemljakov in maseljčarjev, in 23.965 kajžarjev ter manjših zemljiških posestnikov, od katerih so se mnogi ukvarjali tudi s kakšno obrtno ali drugo dejavnostjo.³⁶ Navedene številke veljajo seveda za deželo v tedanjem obsegu, torej brez severne Istre, ki je bila prej združena s Kranjsko. V začetku 16. stoletja je bilo kmetov manj, saj so vmes stoletja drobljenja kmetij in naraščanje kajžarstva. Četudi vzamemo, da je bilo kmečkih posestnikov polovica manj, kar bi nekako ustrezalo številu kmetov, če bi vsi imeli cele kmetije, se je le manjši del ukvarjal s tovarništvom. Tovornikov ni moglo biti več kot stalno s tovorjenjem zaposlenih konj. Morebitna misel, da so se vsi kmetje, ki so imeli konje, občasno ukvarjali s tovorjenjem, se mi ne zdi sprejemljiva. Tovorjenje se gotovo ni razširilo v območjih, ki so bila oddaljena od poti, po katerih je potekal tedanji blagovni promet. Razen tega je zahtevalo poslovne izkušnje in spretnosti, ki jim vsak kmet ni mogel biti kos. Tudi stanje kmetijstva v deželi ni bilo tako, da bi si kmečko prebivalstvo moralo na splošno iskati zaslužka in kruha v drugih gospodarskih panogah. Bila so le nekatera območja, kjer kmetje niso imeli dovolj obdelovalne zemlje za preživljanje ali pa je bila premalo rodovitna. Deželni stanovi so močno pretiravali, ko so trdili, da »večji del podložnikov ne bi mogel vzdržati na hubah, odrajtovati dajatve zemljiškemu gospodu in davke, čeprav živijo zelo skromno ob prosenem in ajdovem kruhu, ako se ne bi ukvarjali zlasti s tovorjenjem na Goriško, Vipavsko, v Trst in na Laško ter tam prodajali in barantali ter vozili odtod vino in sol. Zlasti na Dolenjskem in na Krasu, kjer so daleč od letnih in tedenskih sejmov, bi brez tovorjenja ne mogli ostati na svojih

³³ Zontar, Policijski redi, str. 32 sl.

³⁴ Zontar, Policijski redi, str. 31 sl.

³⁵ Zontar, Policijski redi, str. 53.

³⁶ F. Hlubek, Die Bewohner von Crain. Carniolia 1842/43, str. 334 sl.; Zur Statistik von Krain und Kärnten. Carniolia 1840/41, str. 202 sl.

skromnih posestvih.³⁷ Glede Krasa so imeli deželni stanovi prav, na Dolenjskem pa bi morali svojo trditev omejiti na posamezna območja. Močno se je razvilo tovarništvo tudi v zapadnem delu Gorenjske, na loškem in radovljiškem območju. Toda to tovarništvo je imelo drugačen značaj, služilo je predvsem prodaji izdelkov tamkajšnjega železarstva in platnarstva. Deloma je bilo tudi v zvezi s kmečko trgovino. Tovorniki železnih izdelkov v Trst in Italijo so se vračali s tovari vina, gotovo ne le za lastne potrebe, temveč za prodajo.³⁸

Bili so še drugi primeri kmečkega trgovanja, ki jih niso vzpodbudile male kmetije in potreba po dodatnih zaslužkih, temveč trgovska podjetnost in želja po pridobivanju denarja. Kot so navajala mesta v obravnava policijskega reda, so bili na Kranjskem kmetje, ki so pretovorili 150 do 200 tovorov žebeljev, poleg železa, platna, olja in drugega blaga, ali pa celo 400 do 500 tovorov sladkega in drugega vina na leto.³⁹ Sicer ne dvomim o trgovanju kmetov z žebli in vinom, moram pa izključiti, da je šlo pri posameznikih za količine, kot so jih navajali pri razpravah o policijskem redu. Treba si je navedene številke le поблиže ogledati, pa takoj spoznamo, da so bile zelo pretirane. V železnikih, Kropi in Kamni gorici so proti koncu 17. stoletja izdelali letno okrog 2100 tovorov žebeljev.^{39a} Uvoz vina iz Primorja in iz Goriške je znašal, kot je bilo omenjeno že v prejšnjem poglavju, okoli 11.000 tovorov na leto. Ni verjetno, da bi 11 do 14 kmetov obvladalo trgovino z vso količino žebeljev, izdelano v treh glavnih središčih kranjskega žebjarstva, ali pa, da bi 22 do 28 kmetov uvozilo vse vino, ki je prišlo iz Primorja in Goriške. Če bi bilo res tako, sploh ne bi mogli govoriti o kmečkem trgovanju z žebli oziroma vinom, dejansko bi bilo v rokah posameznikov. Tovorniki z nadpovprečnim prometom so bili le redke izjeme v kmečkem tovarništvu; šlo je za posamezne podeželske trgovce, ki so imeli dovolj kapitala za trgovanje v večjem obsegu.

Tudi primerjava števila s tvorjenjem zaposlenih konj, 4000—6000, s številom konj v deželi kaže, da so tovarni konji tvorili le manjši del. Leta 1846 je bilo na Kranjskem 20.536 konj, ob štetju leta 1857 so jih našeli 20.753.⁴⁰ Naslednji podatki terezijanskega katastra iz srede 18. stoletja za nekaj gospostev naj pokažejo, kako so bili konji razširjeni po posameznih območjih, zlasti tistih, kjer se omenja tudi razširjenost tovarništva.

V območju logaškega gospodstva so podložniki tvorili za Idrijski rudnik, obenem pa so bili udeleženi pri trgovskem blagovnem prometu. V tabelah rustikalnih zemljišč sem mogel ugotoviti 449 podložnikov, ki so imeli živino, od teh jih je 36 imelo 78 konj. Po 12 konj sta imela dva, Anton Garzarolli, poštni mojster na Vrhniki, in Jurij Turk, kmet v Čevici pri Dolenjem Logatecu, ostali so imeli povečini enega ali dva.⁴¹ Število konj je bilo, sodeč po teh podatkih, več kot skromno. Ne da se izključiti, da ne bi bilo dvesto let prej v logaškem gospodstvu večje število tovarnih konj. Teda je bilo tovarništvo v polnem razmahu, sredi 18. stoletja ga je deloma že zamenjalo prevoznništvo, ki je isto delo opravilo z manj konji. V času zbiranja podatkov za terezijanski kataster so še vedno tovarniki morali opravljati blagovni promet iz Idrije v Logatec in na Vrhniko, kajti pot, ki so jo uporabljali, so šele leta 1762 toliko popravili, da je postala prehodna tudi za vozove.⁴² Ni bilo torej vzroka, da bi se število konj od 16. stoletja naprej znat-

³⁷ Zontar, Policijski redi, str. 114.

³⁸ F. Gestrin, Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem. Ljubljana 1977, str. 101 sl., mitniška protiknjiga iz Bače za leto 1536.

³⁹ Zontar, Policijski redi, str. 85.

^{39a} Müllner, Geschichte des Eisens, str. 730.

⁴⁰ Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie für die Jahre 1845 und 1846; Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der Zählung vom 31. October 1857.

⁴¹ AS, BT, Notranjsko št. 121, gospodstvo Logatec.

⁴² Verbič, Idrijski rudnik, str. 145.

neje skrčilo. Zato ni mogoče verjeti podatkom, da je takrat vsaka kmetija logaškega gospostva imela najmanj štiri ali pet in celo po osem tovornih konj. Če je bilo res toliko konj, potem je nerazumljivo, zakaj je kranjski vicedom odredil, da mora vsaka huba na logaškem ozemlju vzdrževati dva konja za prenašanje žita iz Vrhnike v Idrijo.⁴³

Gračina Ravne pri Pivki je imela podložnike v več vaseh okoli Pivke, v Brkinih ter med Hrpeljami ter Obrovom, torej v krajih ob tedanjih prometnih poteh ali vsaj blizu njih. V terezijanskem katastru je za podložnike v vaseh okoli Pivke in v Brkinih navedeno, da nimajo vprežnih konj, ker v teh krajih niso sposobni za poljska dela. V nekaterih vaseh so zaradi kraških tal obdelovali zemljo z govejo živino. Tudi v vaseh med Hrpeljami in Obrovom niso imeli vprežnih konj, ponekod so imeli le nekaj malih kraških konj za nošenje žita v mline. Pri Rožicah, majhnem naselju nedaleč od Hrpelj, je pripomba, da nimajo ne vprežnih in ne tovornih konj.⁴⁴ Podatki za vasi v neposrednem zaledju obmorskih mest presenečajo, ko vemo, da je bilo v bližnjih vaseh pod socerbskim gospostvom precejšnje število konj in tovarnikov.

Količinsko največji del blagovnega prometa je zavzemala sol, trgovina s soljo je bila, preden je začela država posegati z apaltom ali državnimi skladišči v promet s soljo, skoraj izključno v rokah kmečkih tovarnikov. Bila je deloma povezana z žitno trgovino, pogostokrat so jo opravljali z zamenjavo, brez denarja. Toda v deželo je prihajalo mnogo več soli, kot je znašal izvoz žita. Znatna količina soli, do 25.000 tovorov letno, je šla na Spodnje štajersko, pogosto v zameno za žito.⁴⁵ Vse to kaže, da so velik delež pri uvozu soli na Kranjsko imeli tovarniki v neposrednem zaledju obmorskih mest, ki jim je bilo tovorjenje več ali manj stalno opravilo.

Bilo je že omenjeno, da so se s solno trgovino ukvarjali zlasti na Krasu in na Notranjskem. Veliko tovarnikov je bilo v nekaterih krajih severne Istre. To so bile predvsem vasi v Čičariji, takrat še pod kranjsko upravo, danes zunaj slovenskega ozemlja. Po terezijanskem katastru je imenje Mune imelo v vaseh Velike Mune, Male Mune in Žejane 122 podložnikov. Med njimi so bili 104 lastniki živine, 96 od njih je imelo 110 konj. Torej so skoraj vsi, ki so imeli kaj zemlje, imeli tudi konja, nekateri celo več. Razen tega so imeli 81 volov, ki so jih uporabljali za poljska dela. V terezijanskem katastru je za omenjene vasi še pripomba, da med podložniki ni obrtnikov, ker se vsi preživljajo s tihotapstvom soli. Ti kraji so bili ob beneški meji, vse pašnike so imeli na benečanskem ozemlju. Ne daleč sta bili vasi Veli Brgud in Brgudac, v katerih je 29 graščini Kalec podložnih kmetov imelo 32 konj ter 25 volov. Skoraj gotovo so se tudi tod ukvarjali s tovorjenjem soli, sicer ne bi imeli tolikega števila konj.⁴⁶ Tudi za nekatere vasi pod socerbskim gospostvom v Čičariji izkazuje terezijanski kataster večje število konj. V vaseh Podgorje, Vodice in Jelovice je 52 podložnikov imelo 71 konj. Na kmetijah kamnitega, nerodovitnega sveta, kjer ležijo te vasi, so se vzdrževali razen z rejo drobnice tudi s tovorjenjem soli. Na splošno je v vaseh Čičarije bilo mnogo tovarnikov s soljo, ki so jo nosili od morja do Senožeč in Cerknice, pa tudi naprej v notranjost dežele. Razen za kmetijstvo neugodnih razmer je bližina tako Reke kot Kopra, Pirana in drugih obmorskih mest navajala podložnike h kupčevanju s soljo.⁴⁷

⁴³ Verbič, Idrijski rudnik, str. 148 sl., 159 sl. — Po Verbičevi navaja iste podatke F. Gestrin, Kmečka trgovina kot ozadje kmečkih uporov. Kmečki puniti na Slovenskem. Situla 13. Ljubljana 1973, str. 56.

⁴⁴ AS, BT, Notranjsko št. 143, graščina Ravne.

⁴⁵ Gestrin, Trgovina . . . , str. 153 sl., prim. tudi Vilfan, Kupčevanje s soljo, Kronika X/1962, str. 129 sl., 140.

⁴⁶ AS, BT, Notranjska št. 121, imenje Mune ženskega benediktinskega samostana na Reki; št. 149, graščina Kalec (Steinberg).

⁴⁷ AS, BT, Notranjsko št. 150, gospostvo Socerb; Valvasor II, str. 256 in 265; prim. S. Vilfan, Podoče iz nekdanje živinoreje med Trstom in Slavnikom, Kronika V/1957, str. 69 sl.

V zalédju Trsta ob poti v notranjost dežele je bilo, sodeč po številu konj, tovarništvo manj razširjeno. Od 409 kmečkih podložnikov senožeškega gospodarstva jih je 41 imelo 46 konj. V območju tega gospodarstva so na splošno imeli malo delovne živine, saj je bilo izkazanih le 388 volov, torej manj kot kmetij.⁴⁸

Nekaj več konj so imeli v nekaterih vaseh snežniškega gospodarstva v Loški dolini. Splošne gospodarske razmere v svojem območju je gospodarstvo opisalo takole: »Na vse strani je daleč od vsake deželne ceste in nobeden nima od nje koristi. Podložniki živijo v veliki stiski in pomanjkanju, nikoli ne pridelajo toliko, kot je potrebno za bedno preživljanje. Eden ali drugi se ukvarja s tovorjenjem, da kaj zasluži, nekateri pa hodijo poleti kosit, pozimi pa mlatit na Hrvaško, da dobijo denar za plačilo davkov in dajatev gospodarstvu.« V terezijanskem katastru ni povedano, kaj so tvorili, najbrž pa so prekupčevali s soljo, kot je bilo to razširjeno v tistem delu dežele.⁴⁹ V naseljih na Blokah, kjer je bilo 58 kmečkih podložnikov turjaškega gospodarstva, je bilo izkazanih 39 konj. Te tovarne konjiče (Sām Rössl) so kupovali po 5, 8 in do 10 goldinarjev. Število konj na Blokah samo zase ne pomeni dosti, toda je vredno upoštevanja, ker so na vsem ostalem obširnem območju turjaškega gospodarstva imeli podložniki samo 43 konj, od teh več kot polovico v okolišju Velikih Lašč.⁵⁰

V srednji Kranjski so bili tovarniki razširjeni v okolišjih Cerknice, Velikih Lašč, Dobropolja in v Suhi Krajini. Po sol so hodili k morju ali so jo kupovali v Cerknici in potem prodajali ne le v deželi, temveč tudi na Štajerskem. Čiči in Kraševci so od morja redno prinašali sol v Cerknico, kjer je bil tedensko pravi solni trg, na katerem so kupovali sol drugi kranjski tovarniki. Za Dobropoljce pravi Valvasor, da so bili povečini tovarniki, ki so z malimi konji tvorili sol po vsej deželi in jo prodajali za denar ali jo dajali v zameno za žito. Dajali so toliko soli, kolikor so dobili dobrega žita. Če je bilo žito slabo, jim je bilo treba dati polovico več žita, kot je bilo soli. K temu pripominja, da so bili ti solni tovarniki redko doma in skoraj, da jim v domovini ni bilo tako domače kot v tujini.⁵¹ Pripomniti pa je treba, da podatki terezijanskega katastra, kolikor so mi znani, ne kažejo tolikšne razširjenosti tovarnikov v območjih Dobropolja, Velikih Lašč ter Suhe Krajine, kot jo slika Valvasor. Čušperško gospodarstvo je imelo v Dobropolju, Suhi Krajini in v tamkajšnjem območju reke Krke 310 kmečkih podložnikov, toda nobeden ni imel konja. Nekaj nad 100 podložnikov je bilo v okolišju Turjaka, št. Jurija, šmarja in Grosuplja, tudi tod ni bilo konj.⁵² Med kmečkimi podložniki drugih dominijev na istem območju so bili redki tisti, ki so imeli kakšnega konja. Župnija Dobropolje je imela 23 podložnikov, štirje od njih so imeli 5 konj. Od trinajstih podložnikov beneficija sv. Andreja v Dobropolju so trije imeli po enega konja. V Suhi Krajini je imelo podložnike tudi žužemberško gospodarstvo, toda niso imeli konj.⁵³

Pri podatkih o številu živine je seveda treba upoštevati, da terezijanski kataster ne daje zanesljive slike o tedanjem stanju živine. Podatke so dajala zemljiška gospodarstva za svoje podložnike. Ker je bil zelo razširjen raztreseni podložniški sistem, to je, kmetje v eni vasi so bili podložni različnim gospodarstvom, je treba iskati podatke za vsako naselje v toliko napovednih tabelah, kolikor gospodarstev je imelo podložnike v tistem naselju. Podatki o stanju živine so deloma pomanjkljivi, za nekatera gospodarstva pa

⁴⁸ AS, BT, Notranjsko št. 148, gospodarstvo Senožeče.

⁴⁹ AS, BT, Notranjsko št. 119, gospodarstvo Snežnik.

⁵⁰ AS, BT, Dolenjsko št. 121, II. del, grofija Turjak.

⁵¹ Valvasor II., str. 211, 214, 217 sl.; XI., str. 55.

⁵² AS, RDA, BT, Dolenjsko št. 212, gospodarstvo Čušperk.

⁵³ AS, BT, Dolenjsko št. 17, Beneficij sv. Andreja v Dobropolju: št. 43, Župnija Dobropolje; št. 183, gospodarstvo Žužemberk. Obsežno gospodarstvo s 721 kmečkimi podložniki, kajzarji niso upoštevani, je izkazovalo 10 konj.

jih sploh ni. Zato je skoraj nemogoče dobiti podatke za večja območja, ne glede na trud in čas, ki bi bil potreben za tako delo. Kljub nepolnosti pa ugotovljeni podatki niso brez koristi. Omogočajo nam, da si napravimo vsaj približno sodbo o tedanjem stanju živine, toda za posamezne kraje so številčni podatki taki, da gotovo pravilno prikazujejo dejansko stanje.

Razen v Cerknici je bilo tržišče za sol tudi v Senožečah. Valvasor poroča, da je bila v tem trgu zaloga (Niederlage) soli, ki so jo tedensko prinašali iz Trsta in jo prodajali. Verjetno ni bila s tem mišljena zaloga v kakšnem skladišču, temveč količine soli, ki so jih tovarniki prinesli za prodajo ob tržnih dneh. Kmečki tovarniki iz tržaške okolice so v Senožeče pritorvorjeno sol zamenjavali za žito.⁵⁴

S soljo so trgovali tudi na ljubljanskem trgu. Prvotno je bilo to v zvezi z žitno trgovino. V Ljubljano so prihajali nakupovat žito med drugimi tovarniki in kmetje iz senožeškega okoliša, s Krasa in Pivke, ki so prinašali na prodaj sol, olje in vino. Kupci soli so bili ljubljanski potrošniki in kmetje, ki so prinesli v Ljubljano na prodaj žito. V 17. stoletju, ko je v Ljubljani nazadovalo trgovanje z žitom in je bila ovirana prosta solna trgovina, se je zmanjšal obisk tovarnikov s soljo na ljubljanskem trgu. Preskrbo mesta s soljo so tedaj prevzeli solni zakupniki, ki so jo dovažali iz Vrhnike po Ljubljani.^{54a} Na podlagi znanih virov pa se ne da presoditi, kolik delež so pozneje še imeli tovarniki na ljubljanskem trgu v trgovini s soljo.

Omenjena so bila vsa območja, kjer je bilo močnejše razširjeno tovorjenje in prekupčevanje s soljo in je bilo značilno za tamkajšnje gospodarstvo. Bil je to le manjši del dežele. Sodeč po številu konj je bilo največ tovarnikov s soljo iz tržaškega zaledja in severne Istre, zlasti iz Čičarije. Ti so tvorili največ na trga v Senožečah in Cerknici, ki sta jim bila blizu in so ju mogli obiskovati pogosteje, najbrž sta bila tudi primernejša za tihotapske posle. Istrski tovarniki, ki so se redno ukvarjali s tovorjenjem soli, so mogli v istem času opraviti večji promet s soljo kot kranjski, zato so imeli v solni trgovini večji delež, kot je sicer ustrezal njihovemu številu.

Kmečki podložniki v drugih delih dežele so se mogli le občasno ukvarjati s tovorjenjem in prodajo soli. Na Kranjskem so ponekod podložniki morali dajati svojemu zemljiškemu gospodu tudi sol. Da so izpolnili to obveznost, so nesli v Trst tovor pšenice in ga zamenjali za sol. Proti koncu 16. stoletja so dobili za tovor pšenice dva ali pa celo tri tovore soli. En tovor je bil za dajatev zemljiškemu gospodu, drugo pa je imel za svoje potrebe ali pa je prodal.⁵⁵ Številnejši so bili v deželi podložniki, ki jim male kmetije niso zadoščale za preživljanje in so si iskali v tovarništvu dodatni vir za svoj obstanek. Tvorili so trgovcem trgovsko blago v Trst, za prejeti za služek pa so kupili tovor ali dva soli, da so jo prodali ali zamenjali za pšenico ali drugo blago v Ljubljani, na Dolenjskem, včasih pa tudi na Koroskem, Štajerskem in celo na Hrvaškem. Blago, ki so ga prejeli za sol, so potem nosili v Gorico, Trst in druge kraje, kjer bi ga najbolje prodali in dobili povratni tovor.⁵⁶

Pogosto je bilo tovarništvo združeno s kmečko trgovino v ribniškem območju. To nam kaže veliko število tovarnih konj. Ribniško gospostvo je v terezijanskem katastru izkazalo okoli 500 kmečkih podložnikov, 277 od njih je imelo 321 konj. V nekaterih vaseh so skoraj vsi kmetje imeli konja, nekateri celo po dva. V Dolenji vasi je bilo 65 kmetov, konj so imeli 76,

⁵⁴ Valvasor XI, str. 523; Vilfan, Kupčevanje s soljo, Kronika XI/1963, str. 7.

^{54a} V. Valenčič, Ljubljanska trgovina v 16. in 17. stoletju, Publikacija Mestnega arhiva ljubljanskega. Razprave zv. 2, Ljubljana 1971, str. 124; Valenčič, Žitna trgovina . . . , str. 9, 21, 31; ZAL Lj. Cod. I/24 — 1616, fol. 72. Kot sem mogel ugotoviti, se solni zakupniki (Salzbestandinhaber) prvič omenjajo l. 1616, ko so se pritožili zoper neupravičeno prodajo soli po prodajalcih sira in masla.

⁵⁵ AS, Stan I, zap. št. 306, str. 444 sl.; zap. št. 309, str. 1033 sl. Tako so navajali deželni stanovi v pritožbah zoper uvedbo apalta v začetku 17. stoletja.

⁵⁶ AS, Stan I, zap. št. 309, str. 929 sl. Prim. Vilfan, Kupčevanje s soljo, Kronika XI/1963, str. 1.

⁵⁷ AS, BT, Dolenjsko št. 169, gospostvo Ribnica, tabela E.

v Prigorici 34 kmetov z 38 konji, v Rakitnici 32 kmetov s 30 konji in v Goriči vasi 12 kmetov s 14 konji. Konji, ki so bili majhni in majhne vrednosti, so opravljali poljska dela in tlako zemljiškemu gospodu, toda uporabljali so jih tudi za prenašanje domačih lesnih izdelkov. Po izjavi zemljiškega gospoda je bilo tovorjenje in trgovanje ribniškim podložnikom potrebno, da so se mogli preživljati na slabih in malo rodovitnih majhnih zemljiščih. Mali kmetje in kajžarji, ki niso mogli imeti konj, pa so morali lesne izdelke za prodajo prenašati na hrbtu.⁵⁷

V območju ortneškega gospostva so bile podobne razmere. Pod tem gospostvom je bilo 210 kmečkih podložnikov, 80 izmed njih je imelo 84 konj. Uporabljali so jih za tovorjenje, bili so izrecno označeni kot tovarni konji. V večji meri kot druga gospostva je ortneško navedlo, s kakšnimi dejavnostmi so se razen s kmetovanjem ukvarjali podložniki. Pri mnogih je navedeno, da so izdelovali lesene žlice, rete in drugo suho robo, 68 je bilo tovarnikov. Torej se je tretjina podložnikov ukvarjala s tovarništvom. Kot ribniški je tudi ortneški zemljiški gospod v poročilu pripomnil, da je tovarništvo podložnikom potrebno za preživljanje, ker jim kmetije niso dajale dovolj kruha.⁵⁸

Tudi na Kočevskem je bila razširjena lesna domača obrt. Valvasor je navedel 17 kočevskih vasi, kjer so izdelovali suho robo. Lesne izdelke so nosili prodajat na hrbtu in na konjičkih po domači deželi, pa tudi daleč po sosednih deželah. Zato je na Kočevskem bilo precejšnje število konj, vendar v razmerju do števila kmečkih podložnikov manj kot na ribniškem območju. Kočevsko gospostvo je izkazovalo 2235 kmečkih podložnikov, ki so imeli 498 konj. Največ konj je bilo na ozemlju kočevske župnije, kjer je bila po Valvasorjevih podatkih domača lesna obrt najbolj razširjena, sorazmerno veliko konj so imeli tudi kmetje v mozeljski župniji.⁵⁹

Verjetno bi se dalo v terezijanskem katastru tudi za nekatere druge okoliše ugotoviti razširjenost tovarništva. Vendar že navedeni primeri kažejo, kako so bili tovarniki povečini zbrani na ožjih območjih in v posameznih krajih, kjer so bile večje možnosti za povezavo z drugimi gospodarskimi dejavnostmi, npr. s solno trgovino ali z domačo obrtjo in prodajo njenih izdelkov.

4. Tovorjenje trgovskega blaga

Kmečko tovarništvo je imelo velik delež pri prometu blaga, ki je bilo v rokah poklicne trgovine. Tovarniki so najeti od trgovcev opravljali transport blaga. Valvasor poroča, da je bilo na Gorenjskem mnogo takih tovarnikov. Tovorili so vino, olje, sol, žito, platno, živo srebro, železo, jeklo in drugo trgovsko blago v Gradec, na Dunaj, v Salzburg, Trst, Gorico in druga mesta. Kot kraje, kjer je bilo veliko tovarnikov, Valvasor naveda Vodmat (tu je bilo tudi več izposojevalcev konj), Dragomelj, Nadgorico, Trzin, Domžale, Goričico, Vrbo, Kompolje, Krašnjo in Blagovico. Večina teh vasi leži ob poti proti Gradcu in Dunaju. Posebej omenja Valvasor še Moravče z okolico, kjer da je bilo več tovarnikov kot konj in so pogosto štirje poganjali enega konja. Večje število tovarnikov je bilo tudi v okolici Smednika in v Poljanski dolini, kjer je bilo mnogo trgovcev.⁶⁰ Gorenjski tovarniki so se izoblikovali kot poseben stan, enaka dejavnost jih je dovedla do skupne stanovske zavesti, ki se je izrazila v posebni noši.⁶¹ Notranjski tovarniki trgovskega blaga so bili predvsem na Vrhniki, v Logatcu in Planini ter v okolici teh krajev. Tovorili so zlasti vino z Vipavskega, Trsta, Krasa in Go-

⁵⁷ AS, BT, Dolenjsko št. 159, gospostvo Ortnek.

⁵⁸ Valvasor II, str. 210, 214 sl., 218; AS, BT, Dolenjsko št. 135, gospostvo Kočevje IV. del.

⁵⁹ Valvasor II, str. 111 sl., 117 sl., 137 sl.

⁶¹ Valvasor VI, str. 278.

rice ter blago, ki je prihajalo iz Benetk ter je bilo namenjeno v Ljubljano, pa tudi v Gradec, na Dunaj in druga mesta.⁶² Tovorniki na Dolenjskem so imeli zaslužek največ pri tvorjenju vina v Ljubljano. V Istro in na Beneško so tvorili platno, med in polšje kožice pa celo v bolj oddaljene dežele.⁶³

Podatki terezijanskega katastra za kraje na Gorenjskem, kjer je v Valvasorjevem času bilo mnogo tovornikov, so preveč pomanjkljivi, da bi mogli po številu konj sklepati na razširjenost tovorništva. Zaradi raztresenega podložniškega sistema so bili v vsaki vasi podložniki večjega števila dominijev. Ker pa ni podatkov o stanju živine za vse dominije, ni mogoče za posamezen kraj ugotoviti kolikor toliko točno število konj. Toda že podatki, ki so na razpolago, kažejo, da so imeli kmetje v nekaterih vaseh ob cesti iz Ljubljane proti štajerski precejšnje število konj. Tako jih je bilo v Stožicah 12, Črnučah 21, Trzinu 45, Domžalah 21, Dobu 29, Vrbi 16, št. Vidu 12, Imovici 10, Lukovici 8 in Krašnji 16.⁶⁴ V času, za katerega veljajo ti podatki (sreda 18. stoletja), se je na cesti proti Dunaju razširil že blagovni promet z vozovi. Pri tem so kmalu dobili svoj delež kmetje, ko so tujim voznikom dajali konje za pripravo na težje prevoznih odsekih ceste. V navedenih obcestnih vaseh je bilo več konj kot volov, torej so uporabljali konje tudi za kmetijska dela. Zato se verjetno lastniki konj niso ukvarjali pretežno s tovorjenjem, kot je to bilo v nekaterih krajih, kjer je bilo razširjeno trgovanje s soljo.

Po cesti od Ljubljane do Vranskega je šla večina blagovnega prometa, ki je bil namenjen v notranjost države, po njej je prihajal velik del blaga, ki ga je Kranjska uvažala iz štajerske. O obsegu blagovnega prometa v začetku 18. stoletja ter o njegovi strukturi je ohranjenih več podatkov, iz katerih je mogoče sklepati, kakšna in kolikšna je mogla biti dejavnost tovornikov v tem območju.

S. Raigersfeld poroča, da je v razdobju 1712 do 1721 iz štajerske prišlo skozi sredstveniški urad na Vranskem letno povprečno 8820 mernikov žita in 65.550 bokalov vina, kar je bilo okoli 1100 tovorov žita in 720 tovorov vina. Kož je bilo uvoženih iz štajerske povprečno 128 tovorov, železa, bakra in črne pločevine 40 tovorov. Skozi urade v Gornjem gradu, na Čemšeniku in v Zagorju je bilo uvoženih okoli 110 tovorov žita in okoli 170 tovorov vina, te količine so ravno tako prišle v območje tovornikov ob cesti Ljubljana—Vransko. Čez Vransko je prišlo v deželo letno tudi 1000 volov poleg tistih, ki so jih uvozili apaltatorji, ter okoli 5000 plemenskih svinj, kar pa ni bila tovarniška dejavnost. V obratni smeri kot navedeno blago sta šla skozi Vransko na štajersko olje in sol. Na Kranjsko so v istem razdobju uvozili iz Trsta in Reke letno povprečno 2536 tovorov olja, skozi Vransko ga je šlo iz dežele okoli 1060 tovorov. Olje ni bilo namenjeno le na štajersko, precej so ga tvorili na Dunaj. Na štajersko so šle večje količine soli, ki so jo istrski in notranjski tovorniki prinesli v deželo. Raigersfeld sicer navaja, da je bilo uvoženo iz skladišč v Trstu in na Reki letno do 24.000 starjev (okoli 12.000 tovorov) soli, ne pove pa, koliko je bilo izvožene.⁶⁵ Gestrin cenil, da je šlo po poteh čez Vransko, Gornji grad in Luče v drugi polovici 16. stoletja tudi do 25.000 tovorov soli na leto.⁶⁶ Pri teh podatkih o prometu s soljo je treba imeti pred očmi, da je Raigersfeld upošteval le v Trstu in Reki kupljeno sol, ne pa uvožene soli iz beneških mest, zlasti pa ne utihotapljene soli, pri kateri ni šlo za majhne količine. Sicer pa je bilo tihotapstvo po Vilfanovem mnenju tako povezano s solno trgovino, da ostre meje med

⁶² Valvasor II, str. 256.

⁶³ Valvasor II, str. 211.

⁶⁴ AS, BT, Gorenjsko št. 6, Stolni kapiteli, Ljubljana; št. 7, Komenda, Ljubljana; št. 13, samostan Velesovo; št. 14, samostan Mekinje; št. 37, beneficij sv. Ane, Menges; št. 237, gospostvo Brdo pri Podpečih; št. 240, gospostvo Smladnik; št. 255, graščina Krumperk; št. 264, graščina Dol; št. 285, graščina Crnelo.

⁶⁵ AS, Rkp 1/77 r, str. 1 sl., 40, gl. op. 22. Prim. J. Zontar, Zapora proti kugi v Karavankah v letih 1713—1716. Knjižnica Muzejskega društva v Trzinu. Priloga »Tržiškega vestnika« VI, 1957, št. 11.

tovorništvom in tihotapstvom najbrž ni bilo nikdar.⁶⁷ Pa tudi obseg tovarniškega prometa s soljo je doživljal velike spremembe. V začetku drugega desetletja 17. stoletja je znašal letni promet s soljo pri nabitniških uradih na Kranjskem celo do 45.000 tovorov.⁶⁸ Te spremembe so gotovo v veliki meri povzročali ukrepi deželnega kneza, ki je večkrat spreminjal način prometa s soljo in njeno obremenitev z dajatvami, da bi dosegel višje dohodka.⁶⁹ Zaradi ukrepov, ki so ovirali prosti promet s soljo in imeli za posledico naraščanje cene, je nazadoval obseg tovarniškega trgovanja. Tako je S. Raigersfeld ugotovil, da bi kmečka trgovina z laškimi deželami, združena z znamenjavo za sol in olje, lahko dajala večje koristi, če je ne bi ovirala dvornikomorna trgovina z morsko soljo. Pri tem sta bili prizadeti štajerska in Kranjska; deloma tudi Koroška; kerar pa ni imel nikakih koristi, temveč škodo, ki je ne bi bilo pri prosti solni trgovini. Vzrok, da se to ni spremenilo, pa je bil pri inšpektorjih, upravniki, prodajalcih in drugih uradnikih, ki niso hoteli izgubiti svojih plač in drugih koristi.⁷⁰

Razen navedenih glavnih predmetov tržovskega blagovnega prometa je tovarnikom prinašal zaslužek tudi transport drugega blaga, ki pa je bilo v trgovini zastopano le z manjšimi količinami. Kot tako blago se omenjajo špicerijsko blago, soljene in sušene ribe, bombaž, volna, usnje, krzneni izdelki, majolike, smodnik, steklene šipe in razno kramarsko blago.⁷¹

Druga pot, ki je po njej prihajalo blago iz štajerske, je šla skozi sredstveninske urade ob Savi. Skozi Radeče, Kompolje, Sevnico, Brestanico, Krško in Brežice je bilo v razdobju 1712—1721 uvoženih letno povprečno 2573 mernikov (okoli 320 tovorov) žita ter 332.672 bokalov (okoli 3660 tovorov) vina. Polovica vsega vina je prispela skozi urad v Krškem.⁷² Verjetno so te količine žita in vina pot v deželo nadaljevale največ po Savi ter so bili tovarniki pri nadaljnjem transportu udeleženi le v manjši meri.

Iz Koroške je bilo uvoženega največ železa in železnih izdelkov. Povprečni letni uvoz v razdobju 1712—1721 skozi urade na Jesenicah, v Tržiču in Kokri je znašal 18.500 stotov (6167 tovorov). Svinca, medenine in kositra so uvozili 60 stotov (20 tovorov), lanenega prediva pa 1778 stotov (593 tovorov).⁷³ V prometu z železom in železnimi izdelki, ki je prvotno bil v rokah tovarnikov, so v drugi polovici 17. stoletja bili udeleženi na Gorenjskem tudi vozniki. V vsej deželi takrat sicer, kot pravi Valvasor, ni bilo pravih voznikov, ki bi kakor v Nemčiji prevažali težke tovore, vendar so precej jekla in železa transportirali z malimi vozmi. Zlasti v okolici Tržiča je bilo mnogo voznikov, ki so prevažali železo čez Ljubelj in po drugih poteh. Tudi na poti v dolini Kokre so uporabljali vozove.⁷⁴

V uvozu iz Goriške je prevladovalo vino. Skozi urade v Podkrajju, na Razdrtem in na Bači je bilo na Kranjsko uvoženih letno 5565 tovorov vina, 150 tovorov žganja ter raznega sadja v vrednosti 2400 goldinarjev. Približno enaka količina vina, letno 5314 tovorov, je bila uvožena skozi urade v Trstu, Zabrežcu, Klancu, štivanu ter Starodu. Uvoz raznih morskih in drugih proizvodov je bil cenjen na 2400 goldinarjev letno. Količinsko je bila sol glavni predmet uvoza tako iz Trsta kot z Reke. Raigersfeld navaja, da je bilo uvoženih 24.000 starjev (12.000 tovorov) soli, vendar, kot je bilo že omenjeno, v tej količini ni mogla biti zajeta vsa uvožena sol. Sol so notranjski kupci

⁶⁶ Gestrin, *Trgovina* . . . , str. 153.

⁶⁷ Vilfan, *Kupčevanje s soljo*, *Kronika XI/1963*, str. 10.

⁶⁸ Vilfan, *Kupčevanje s soljo*, *Kronika XI/1963*, str. 6.

⁶⁹ O državni politiki glede prometa s soljo gl. Vilfan, *Kupčevanje s soljo*.

⁷⁰ AS, Rkp I/77 r, str. 28, gl. op. 22.

⁷¹ AS, Rkp I/77 r, str. 41, gl. op. 22.

⁷² AS, Rkp I/77 r, str. 1 sl., gl. op. 22.

⁷³ AS, Rkp I/77 r, str. 8, 11 sl., 33 sl., gl. op. 22. Podatke o uvozu iz Koroške v letih 1712—1721 prim. tudi Zontar, *Zapora proti kugi* . . . , gl. op. 65.

⁷⁴ Valvasor II, str. 111 sl., 136, 139.

iz Trsta v času, na katerega se nanašajo gornji podatki, deloma že odvažali z vozmi.⁷⁵

O izvozu iz dežele ima Raigersfeld skromnejše podatke, ki ne dajejo popolnega pregleda o obsegu. Po njegovi cenitvi so v Železnikih, Kropi, Kamni gorici in v Tržiču izdelali letno 2000 tovorov raznih žebeljev, izvozili pa so jih 1500 tovorov v Italijo. Drugi izdelki železarn razen žebeljev niso bili upoštevani, dasi so jih presegali po količini. Proizvodnja železa, jekla in žice je bila leta 1723 ocenjena na 4646 tovorov, proizvodnja žebeljev na 1270 tovorov. Pri teh količinah je bil izvoz železa in železnih izdelkov verjetno večji, kot je navedel Raigersfeld. Platna so letno izvozili 1199 tovorov, od tega je bilo okoli 100 tovorov tranzitnega šlezjskega in graškega platna. Loški trgovci so ga pošiljali na Laško, precej so ga prodali s posredovanjem reških trgovcev. Okoli 40 % v deželi izdelanega platna je bilo izvoženo skozi urada v Poljanah in v Železnikih, torej iz škofjeloškega območja; 29 % skozi Ljubljano, verjetno je bila pri tem udeležena ljubljanska trgovina, 17 % skozi urada v Postojni in Ložu ter 14 % skozi urad v Dragi na Kočevskem. Med izvoznimi predmeti so bila omenjena še sita in med. Medu so prodali zunaj dežele 510 stotov (170 tovorov), sit pa 10 tovorov.⁷⁶

Pri prometu z železom in platnom so imeli znaten delež tovarniki škofjeloškega območja. Na vsem tem območju je bilo razširjeno platnarstvo kot domača obrt, v Železnikih so bile fužine in razvito žebeljarstvo. Skozenj je vodila pot, po kateri so šli v Trst in laške dežele tudi železni izdelki drugih gorenjskih fužin, zlasti Kroke in Kamne gorice. V selški dolini so se v večji meri ukvarjali z lesno obrtjo. Blagovni promet je presegal obseg, ki je bil običajen za podeželski okoliš. O tem priča tudi Valvasorjeva ugotovitev, da je bilo v Poljanski dolini veliko trgovcev in tovarnikov.⁷⁷ Tudi mitninske knjige iz Bače za leto 1536 dokazujejo, da so bili zlasti tovarniki iz loškega območja udeleženi pri tovorjenju iz dežele izvoženih žebeljev in platna. Pri povratku so tovorili največ goriška vina, katerih uvoz skozi mitninski urad na Bači je v drugem desetletju 18. stoletja znašal letno povprečno 2365 tovorov.⁷⁸ Glede izvoza platna pa je bilo že povedano, da ga je šlo v istem razdobju največ skozi urada v Železnikih in Poljanah.

Loški tovarniki so tovorili za Idrijski rudnik, zlasti tisti v njegovi bližini ali ob poteh, po katerih je šel promet z živim srebrom in cinobrom. Tovorili so v Idrijo glinaste vrče za žganje živega srebra in cinobra, ki so jih izdelovali starološki lončarji. Vsako leto jih je rudnik potreboval 200 do 600 tovorov.⁷⁹

Tudi število konj priča, da so bili na škofjeloškem območju številni tovarniki. Urbar loškega gospostva za leto 1630 vsebuje poleg drugih podatkov tudi število živine, ki so jo imeli kmečki podložniki. Urbar ne zajema vsega gospostva, v njem ni podatkov za gadmarsko županijo in za Bitenj ter Godešče. Za županijo Poljsica, ki je sicer vsebovana v urbarju, pa manjkajo podatki o številu živine. V petnajstih županijah, za katere je bilo ugotovljeno stanje živine, je 1380 podložnikov imelo živino, od teh je 301 podložnik imel 397 konj. V nekaj primerih so konji bili označeni kot tovarni. Največ je bilo podložnikov, ki so imeli po enega konja, le sedem jih je bilo s tremi ali štirimi. Večina konj je bila v županijah Rudno, Selca, Žiri, Strmica in Poljane, v županijah Oselica in Davča pa jih sploh ni bilo. Urbar omenja pri več kmetih, največkrat v strmiški županiji, da so žgali oglje, najbrž so konje uporabljali tudi za prenašanje oglja v bližnje fužine. Verjetno so

⁷⁵ AS, Rkp I/77 r, str. 16 sl., 40 sl., gl. op. 22.

⁷⁶ AS, Rkp I/77 r, str. 39, gl. op. 22; Stan I, zap. št. 618, Entwurf wieviel nachstehende capi di mercanzia beyläuffig in capitali betragen. Proizvodnja platna je v tem spisu ocenjena na 657 tovorov, kar je dosti manj kot izvoz po Raigersfeldu.

⁷⁷ Valvasor II, str. 139 sl.

⁷⁸ Gestrin, Mitninske knjige ..., str. 101 sl., gl. op. 38.

⁷⁹ M. Verbič, Gospodarski stiki Loke z Idrijo v 16. in 17. stoletju. Loški razgledi 10/1963, str. 101.

loški podložniki imeli konje zlasti za tvorjenje ter so kot delovno živino uporabljali vole. Čez zimo, torej v času, ko je bilo treba živino krmiti v hlevu in je bilo stanje nižje kot v poletju, so imeli v urbarju izkazani loški podložniki 10.917 glav goveje živine, na vsakega je prišlo 8 glav.⁸⁰ V tem povprečju so upoštevani tudi kajžarji, ki so imeli eno ali dve kravi; če bi računali povprečje le za kmete, bi bilo precej višje. Večina kmetov je imela tudi po kakšno desetino drobnice, ovac in koz. Na območju kočevskega gospostva niso prišle po terezijanskem katastru na enega kmeta niti tri glave goveje živine ter komaj štiri glave drobnice. Po istem viru so kmetje v vaseh pod Kamniškimi Alpami, ki so pasli živino na Veliki planini, imeli povprečno 4 do 5 glav govedi ter nekaj glav drobnice. Ponekod je bilo še manj živine. Sorazmerno veliko število živine pri kmetih loškega območja kaže, da so bile kmetije gospodarsko trdne in so brez dvoma mogle preživljati lastnike in njihove družine. K tvorjenju jih ni naganjala toliko gospodarska nuja in borba za življenjski obstanek, kolikor tamkajšnje gospodarske razmere, razširjeno platnarstvo in fužinarstvo ter prodaja izdelkov teh dejavnosti. Nekaterim je bilo tvorjenje pot do trgovanja, ki se ni omejevalo na lastne pridelke in na blago, ki so ga dobili v zameno, kot je to bilo na splošno pri kmečkih tovarnikih, temveč so nakupovali pridelke in izdelke, kjer so jih mogli dobiti, in so z raznim blagom posegali v večjem obsegu v izvozno in uvozno trgovino dežele. Na Gorenjskem je bilo precejšnje število takih podeželskih trgovcev in na te je mislil Valvasor, ko je zapisal, da jih je mnogo v Poljanski dolini. Prizadevanja meščanskega trgovstva za omejitev kmečke trgovine so bila naperjena predvsem zoper to vrsto podeželskih trgovcev, ki so bili njihovi konkurenti. V poročilu iz časa okoli 1700 glede kmečke trgovine je ljubljanski magistrat razlikoval med občasnim trgovanjem kmetov z lastnimi pridelki in med tistimi premožnimi kmeti, ki so na podeželju vse pokupili ter stalno trgovali zunaj dežele. Za občasno trgovanje kmetov so mesta imela razumevanje, nasprotovala pa so podeželskim trgovcem, ki so se stalno ukvarjali s trgovino. Leta 1698 je notranjeavstrijska vlada prepovedala trgovanje večjemu številu trgovcev na Gorenjskem. Sodeč po priimkih v seznamu, ki je vseboval 160 nepravilčenih trgovcev, jih je bilo znatno število iz škofjeloškega območja.⁸¹ Tovorniški promet na tem območju je torej v veliki meri imel osnovo v tamkajšnjem gospodarstvu.

Promet v času tovarništva je obsegal še druge količine blaga poleg tistih, ki so bile že navedene. Predvsem je treba omeniti promet z žitom, ki so ga izvažali iz dežele. Sicer je bil že govor o kmečkih tovarnikih, ki so se ukvarjali s prodajo oziroma zamenjavo žita za sol ali vino v obmorskih mestih. Izvoz žita v obmorska mesta in laške dežele je bil v 16. stoletju pretežno področje kmečkih tovarnikov, deloma pa so ga izvažali tuji kupci, ki so ga nakupili v deželi, tovarniki so zanje opravljali le transport. Ob prehodu v 17. stoletje so bila za izvoz žita uvedena posebna vladna dovoljenja; posledica je bila, da je velik del žitnega izvoza prešel v roke velikih žitnih izvoznikov. Ti so bili največ višji državni ali deželni funkcionarji ali pa italijanski veliki trgovci, ki so dobili dovoljenja proti plačilu določenih delek, ob slabih letinah vlada ni dovoljevala izvoza. Včasih pa so najbrž pristojbin. Količine žita, ki so jih izvažali, so se spreminjale glede na priizvozili precejšnje količine; tako je mogoče soditi po izdanih izvoznih dovoljenjih. V letih 1621 do 1623 je bil dovoljen izvoz za več kot 40.000 starjev.

⁸⁰ AS, Grašičinski arhiv Škofja Loka, knjiga 18, urbar iz leta 1630. Urbar je bil v izvlečku objavljen

⁸⁰ AS, Grašičinski arhiv Škofja Loka, knjiga 18, urbar iz leta 1630. Urbar je bil v izvlečku objavljen, in sicer za Poljansko dolino: Fr. Kos, Loško gospostvo leta 1630, Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko VII/1897, in za Selško dolino: M(ilk) K(os), Zemljiške razmere po Selški dolini leta 1630, Carniola N. V. II/1911.

⁸¹ AS, Vic zap. št. 170, Lit. G, Gayhandel IV/2 in IV/3.

čez Kranjsko je šel tudi izvoz štajerskega žita.⁸² Naloga tovarnikov je bila, da so za izvoz namenjeno žito spravili v Trst. Ker je pri tem šlo za enkratne večje količine, je njihov transport presegal običajne tovarniške zmožnosti. Deželni stanoví so se leta 1612 pritoževali, da je bilo izdanih preveč izvoznih dovoljenj. Izvozniki so silili tovarnike, da so prevzemali tovorjenje njihovega žita, zastajali in propadali pa so vsi drugi trgovski posli, ki bi prinašali koristi deželi.⁸³

Kranjski tovarniki so bili zaposleni s tovorjenjem žita za Vojno krajino in za idrijski rudnik. Od prve polovice 17. stoletja naprej so kranjski deželni stanoví dobavljali Vojni krajini letno okoli 3000 starjev pšenice, ki jo je bilo treba dostaviti na Reko, od koder so jo po morju prepeljali v Senj. Potrebno žito so kupovali od zemljiških gospodov, običajno največ v krajih na Dolenjskem in Notranjskem, ki so bili bližji Reki. Dobava žita Vojni krajini je trajala v istem obsegu skoraj do konca 18. stoletja. Naloga tovarnikov je bila, da pretovorijo žito zemljiških gospodov v skladišče na Reki.⁸⁴ Pogoji, po katerih so ta posel opravljali, niso bili za vse enaki. Pri nekaterih zemljiških gospodstvih so kmečki podložniki opravljali tovarno tlako, ki je obsegala tudi tovorjenje žita. Ribniški podložniki so morali poleg drugih tovarniških obveznosti tudi tovoriti žito, ki ga je gospostvo prodalo deželnim stanovom za Vojno krajino, za rudnike (verjetno je bil mišljen idrijski rudnik), in za cesarsko žrebčarno v Lipici.⁸⁵ Večino podložnikov kočevskega gospostva je bremenila tlaška obveznost, da pretovorijo letno 400 starjev pšenice iz Kočevja na Reko, kar pa menda ni veljalo le za dobavo žita Vojni krajini, temveč tudi za druge kupce.⁸⁶ Mnoga zemljiška gospostva, najbrž celo večina, od podložnikov niso več zahtevala opravljanje tovarne tlake, pač pa v denarju določeno odkupnino. Podložniki gospostev, ki so jim plačevali odkupnino, so za tovorjenje žita na Reko gotovo prejemale kakšno plačilo. Dvomiti pa smemo, da so zemljiški gospodje plačevali podložnikom za tovorjenje v trgovskem prometu običajno tovarnino.

Večji odjemalec žita kot Vojna krajina je bil idrijski rudnik. Deželni stanoví, ki so sprva le občasno dobavljali kakšne količine žita, so sredi 17. stoletja začeli sklepati pogodbe za redno oskrbo rudnika z žitom. Potrebne količine so kupovali od zemljiških gospodov. V začetku 18. stoletja je idrijski rudnik kupoval letno okoli 5000 starjev raznih vrst žita, proti koncu stoletja se je nakup povečal celo do 10.000 starjev (5000 tovorov). Nakupljeno žito se je zbiralo v Ljubljani, kjer je bilo skladišče; do Vrhniko so ga vozili po Ljubljanci, naprej so ga podložniki logaškega gospostva tovorili v Idrijo. Tovorjenje za potrebe rudnika je bilo za logaške podložnike tlaška obveznost, so pa za opravljanje te tlake prejemale denarno odškodnino. Tlaka je znašala prvotno 6, pozneje 12 dni na hubo, za vsak dan tlake je podložnik moral prenesti en tovor iz Vrhniko oziroma Logatca v Idrijo. Leta 1668 je cesarska resolucija odpravila tovarno tlako logaških podložnikov, toda ti so kot najeti in plačani tovarniki še naprej tovorili za rudnik.⁸⁷ Odprava tlake za Idrijo pa ni bila brezplačna, podložniki so morali plačevati odkupnino glede na obseg kmetij, znašala je 1 goldinar, 42 krajcarjev na celo kmetijo. Po terezijanskem katastru je 264 logaških podložnikov zemljiškemu gospodu plačevalo na ta račun 221 goldinarjev, 14 krajcarjev, 3 denariče.⁸⁸

V Idrijo so prinašali tovarniki večje količine še drugih potrebščin. Vino za rudnik in za idrijske gostilničarje so tovorili zlasti postojnski tovarniki;

⁸² Valenčič, Žitna trgovina . . . , str. 10 sl.

⁸³ AS, Stan I, zap. št. 306, str. 732.

⁸⁴ Valenčič, Žitna trgovina . . . , str. 21 sl.

⁸⁵ AS, RDA, Dolenjsko št. 169, gospostvo Ribnica, No. 2 Nachtragstabelle D.

⁸⁶ AS, BT, Dolenjsko št. 125, gospostvo Kočevje, IV. del.

⁸⁷ Valenčič, Žitna trgovina . . . , str. 24 sl., 35 sl., 56 sl.; Verbič, Idrijski rudnik, str. 157.

⁸⁸ AS, RDA, BT, Notranjsko št. 121, gospostvo Logatec.

sredi 18. stoletja je potrošnja vina v Idriji znašala letno nekaj tisoč tovorov vipavskega in štajerskega vina. Soli so potrebovali okoli 700 dunajskih stotov (233 tovorov), ne všteveši beneško sol, ki so jo pritihotapili Čiči. Za razsvetljavo jam so na leto porabili 60 do 80 tovorov olja in loja, pri proizvodnji cinobra pa 20 do 30 tovorov žvepla. Železo in železne izdelke, največ železne retorte za žganje živega srebra, je rudnik dobival iz št. Vidā na Koroškem. Občasno so te dobave imele velik obseg. Leta 1681 je rudnik sklenil v št. Vidu pogodbo za letno dobavo 3000 do 4000 retort in 10 milenijev (33 tovorov) železa in jekla.⁸⁹

Pomembna postavka v tovarniškem prometu so bili proizvodi idrijskega rudnika, živo srebro in cinober. Proizvodnja se je količinsko zelo spreminjala v teku časa. V prvi polovici 17. stoletja je znašala 2000 do 3000 stotov (666 do 1000 tovorov) letno, v letih 1731—1740 je bila okoli 1000 sodčkov (500 tovorov). Količine cinobra so bile znatno manjše. Dokler je bil rudnik v rokah beneških podjetnikov pa tudi pozneje, ko je prišel v last avstrijske države, so ga vse do srede 17. stoletja na zapad izvažali skozi Benetke. Od 1659 dalje pa so živo srebro transportirali po kopnem v Amsterdam, kjer je bilo svetovno tržišče za to kovino. V 18. stoletju so ga začeli izvažati po morju, Trst je postal glavna izvozna luka in poleg Amsterdama najvažnejše tržišče. Glede na spreminjanje izvoznih poti so se spreminjala tudi tovarniška pota, po katerih so živo srebro odpravljali iz Idrije. Ko je Idrija bila še pod Benetkami, so ga tolminski podložniki tovorili skozi Furlanijo v Benetke. Po vzpostavitvi avstrijske oblasti je bila pot preusmerjena v Trst, kamor je vodilo več poti. Po teh poteh so ga tovorili idrijski in logaški podložniki na osnovi tlačkih obveznosti. Sicer so za opravljeno delo prejeli plačilo, ki pa ni dosegalo običajnih tovarnin. Za transport živega srebra skozi Nemčijo v Amsterdam po kopnem so uporabljali pot preko Žirovskega vrha in Škofje Loke na Kranj ter preko Korenskega sedla v Beljak. Na tej poti so ga tovorili tudi loški podložniki. Prisilno tovorjenje idrijskih in logaških podložnikov je prenehalo, ko je spedijska družba leta 1668 prevzela transport idrijskega blaga. Tlačka obveznost je bila odpravljena, za idrijski rudnik so nadalje veljali enaki pogoji kot za druge tovarniške posle.⁹⁰

Z navedenimi podatki sicer ni zajet ves blagovni promet, ki so ga opravljali tovarniki. Manjka zlasti promet meščanskih trgovcev, npr. s tekstilnim in kolonialnim blagom. Vendar je bilo blago, za katerega ni podatkov, količinsko le majhen del v vsem blagovnem prometu, čeprav je po vrednosti prekašalo marsikatero vrsto blaga, ki je bila upoštevana v prikazanem pregledu.

5. Spremembe v prometu s soljo in tovarništvo

Obseg blagovnega prometa se je v teku časa seveda spreminjal. Na njegovo spreminjanje so vplivali razni vzroki. Naj bo omenjeno le spreminjanje prometa z žitom in s soljo, ki sta bili količinsko najpomembnejši postavki. Obseg izvoza žita iz dežele je bil odvisen od letine, gibanja žitnih cen in morebitnih izvoznih omejitev, na obseg uvoza soli pa je v veliki meri vplivala fiskalna politika države, ki je povečevala njeno davčno obremenitev in spreminjala način prometa s soljo.

Sprva je bil promet s soljo prost proti plačilu nabitka in trgovina je bila pretežno v rokah kmečkih tovarnikov. Leta 1534 je država ustanovila

⁸⁹ Verbič, Idrijski rudnik, str. 153 sl.

⁹⁰ Verbič, Idrijski rudnik, str. 137 sl., 147 sl., 162 sl.; H. Srbik, Der staatliche Exporthandel Österreichs von Leopold II. bis Maria Theresia. Wien und Leipzig 1907, str. 128 sl.

v obmorskih mestih monopolna skladišča soli, v katerih bi jo morali kranjski tovarniki kupovati po večkratni dotedanji ceni. Vendar ni bilo mogoče izvesti novega načina prodaje, po dveh letih so bila monopolna skladišča ukinjena, zvišan pa je bil nabitek na sol. Pozneje je bila davčna obremenitev večkrat povečana, do leta 1609 je nabitek porasel na 34 krajcarjev od starja. Tedaj je deželni knez poskusil ponovno monopolizirati promet s soljo v obliki apalta. S tem je bil prepovedan prost nakup v beneških mestih, uvoz inozemske soli je bil dan v zakup, zato se je sol znatno podražila. Deželni stanovi, ki so se pritoževali zoper povečano davčno obremenitev in podražitev, so trdili, da kmetje zaradi tega opuščajo kupčevanje z žitom in soljo.⁹¹ Tedaj so tudi navajali, da se je dobil star soli v Miljah, Kopru in drugih beneških krajih skupaj z mitnino za 22 soldov (14 ²/₃ krajcarja), v Trstu je bila pred podražitvijo nekaž višja cena, po novem pa morajo plačevati 7 libernikov, kar je bilo skoraj sedemkrat toliko. Kmetje so zaradi tega prišli v velike težave, kajti na Kranjskem so bili podložniki, ki so morali zemljiškemu gospodu dajati sol. Če so včasih šli s tovorom žita v Trst in ga tam zamenjali ter dobili tudi do treh tovorov soli; potem ko so opravili dolžno dajatev, jim je ostalo še za lastne potrebe.⁹² Najbrž je bilo v trditvah deželnih stanov nekaž pretiravanja. Dajatev soli je zadevala le manjše število podložnikov. Postavlja se tudi vprašanje, kako je mogel kmet, ki je pritorvil en tovor pšenice, odgovoriti nazaj kar tri tovore soli. Res pa je, da so bili tovarniki zaradi visokih cen soli gospodarsko prizadeti, zato so nasprotovali spremembam in vztrajali pri starem načinu kupčevanja s soljo. Verjetno je bilo na eni strani več tihotapstva kot poprej, na drugi strani pa strožje nadzorstvo, kar je pripeljalo do krvavih spopadov med tovarniki in finančnimi nadzorniki.⁹³

Leta 1625 so deželni stanovi opozarjali vladarja na težave, ki so nastale v gospodarstvu zaradi nazadovanja tovarništva. Pomanjkanje povratnih tovorov s soljo so občutili trgovci pri transportu trgovskega blaga. Ker tovarniki niso več računali s povratnim tovorom, so jim trgovci morali plačati dvojni znesek tovarnine ali pa so morali transport usmeriti na druga pota. Poleg visoke cene je kmete odvrčal od tovorjenja z apaltom uvedeni način pri nakupovanju soli. Deželni stanovi so v poročilu leta 1626 pokazali na ovire pri nakupu soli. Kmečki tovarniki, ki niso imeli denarja ali običajnih beneških novcev, so v Kopru ali Miljah zamenjali svoje pridelke in izdelke ter si potem s soljo pridobili kakšen novčič za svoje potrebe. Z apaltom je prodaja soli prišla v roke enega samega. Apaltator in njegovi uslužbenci so po svoje ocenjevali blago, ki so ga prinesli kranjski tovarniki za sol. Težave so imeli podložniki tudi pri plačevanju s cesarskimi kovanci; tem je apaltator svojevoljno določal vrednost.⁹⁴

Solni apalt je bil nato nekaž desetletij v rokah deželnih stanov. Ker z njim ni uspelo monopolizirati trgovine s soljo, je bil leta 1661 odpravljen. Valvasorjeva poročila o tovarništvu pričajo, da so v njegovem času kmečki tovarniki še vedno imeli veliko vlogo v prometu s soljo. Ko je država nekaž desetletij pozneje zopet poskušala spremeniti ta promet in so se deželni stanovi zavzemali, da bi se ohranil tedanji način, so bila tudi mesta vprašana za mnenje. Ljubljanski magistrat je bil leta 1701 pozvan, da se izjavi glede zahtev deželnih stanov. Ti so predlagali, naj ostane pri privilegiju Ferdinanda I. in naj se kmečkim podložnikom dovoljuje prosto trgovanje v deželi ter svobodno tovorjenje in trgovanje na Laško proti plačilu mitnin in nabitkov, ne da bi morali s svojim blagom hoditi skozi Trst in ga

⁹¹ Vilfan, Kupčevanje s soljo, Kronika X/1962, str. 139 sl., XI/1963, str. 1 sl.

⁹² AS, Stan I, zap. št. 309, str. 1033 sl.

⁹³ Vilfan, Kupčevanje s soljo, Kronika XI/1963, str. 2 sl.; J. Korošec, Slovenski puntarji med 1573 in 1635. Casopis za zgodovino narodopisja 46 (11)/1975, str. 17 sl.

⁹⁴ AS, Stan I, zap. št. 310, str. 2272 in 2546.

tam ponuditi na prodaj. Tudi trgovina s soljo oziroma menjalna trgovina naj se jim pusti prosta, kot je bilo oddavnej, in sicer do starih mej po albertinskem privilegiju, to je do železne Kaple in Slovenske Bistrice.⁹⁵ Magistrat je v svojem poročilu orisal stanje kmečke trgovine v posameznih delih dežele in pokazal na nekatere okolnosti, ki so pozitivno oziroma negativno vplivale na njen razvoj; v zvezi s tem je omenjal tudi vlogo tovarnikov. Po njegovi ugotovitvi so glavni predmeti trgovine na Dolenjskem bili žito, vino in med. Toda kmečka trgovina je popolnoma prenehala v tem delu dežele. Izjema so bili le tovarniki, ki so tja hodili po žito in vino. Nihče ni tam trgoval, vse pridelke so pokupili zemljiški gospodje in njihovi oskrbniki, ki so jih skupaj z lastnimi pridelki spravljali v Ljubljano kot blago deželanov prosto vsakih pristojbin. Žito so prodajali tudi Idriji, fužinam ter podobnim kupcem. Vino so v mestu točili na drobno v svojih vinotočih. Le med so prodajali zunaj dežele. Na Notranjskem so kmetje mogli glede na svoje razmere lastne pridelke kot žito, stročnice, maslo, slanino, prekajeno meso in druga živila neovirano spravljati na Laško in jih zamenjavati za vino, olje, razne morske proizvode in podobno blago, zlasti pa za sol, ki so jo tovorili in prodajali po vsej deželi, tudi v mestih in trgih. S solno trgovino so se ukvarjali le kmetje. Ti so tudi vino pritorovali ali prinesli na hrbtu v Ljubljano; morske proizvode, pomaranče, limone in drugo južno sadje so nosili in prodajali po trgih in ulicah. Najugodnejše in glavno področje kmečkega trgovanja v deželi je bila Gorenjska. Tam so kmečki tovarniki v največjo škodo meščanske trgovine prekupčevali z raznim platnom, mezlanom, z železom in železnimi izdelki, jeklom, voskom in siti iz žime. Ljubljanski magistrat je menil, da so bili premožni kmečki podložniki na Gorenjskem pri trgovanju predrznejši kot drugje v deželi.⁹⁶

Opis ljubljanskega magistrata o kmečki trgovini ni bil popoln. O vlogi kmetov v trgovini z živino ne govori, dasi jo omenjajo razni viri, med njimi Valvasor. Zlasti na Dolenjskem so se mnogi kmetje ukvarjali s prekupčevanjem živine, na ribniškem in kočevskem območju pa je bila razširjena domača lesna obrt, njene izdelke so tovarniki nosili na prodaj tudi v druge dežele. Dve ugotovitvi v magistratnem poročilu zaslužita posebno pozornost. Le na Notranjskem je bila sol navedena kot najvažnejši predmet oziroma menjalno blago kmečkega trgovanja, medtem ko so ji deželni stanoviti v svojih poročilih pripisovali tak pomen za vso deželo. Druga zanimiva ugotovitev pa je, da je bila Gorenjska, kjer so kmetje trgovali največ s platnom in železnimi izdelki, glavno področje kmečke trgovine. Meščansko trgovstvo je nasprotovalo predvsem temu kmečkemu trgovanju, ki je bilo njegova konkurenca. Saj je v resnici presegalo okvire običajne kmečke trgovine kot postranskega opravila podložnikov. Precejšnje število premožnejših kmetov se je stalno ukvarjalo s trgovanjem, ki je potekalo v večjem obsegu.

Kmalu zatem, ko je nastalo navedeno poročilo o stanju kmečke trgovine, je bil v prometu s soljo uveden državni monopol in so se za tovarnike razmere poslabšale. Drastično so jih prikazali deželni stanoviti cesarju v vlogi od 10. junija 1707: Ne bi mogli zagovarjati zanamcem, če ne bi, ko je morda še čas, opozorili vladarja, kako je zaradi apalta, ki ga je v preteklih letih v tej deželi uvedla notranjeavstrijska vlada, ubogi podložnik potisnjen na rob propada. Podložniki se niso preživljali le s kmetijami, temveč tudi s tovarništvom, menjalno trgovino in povratnimi tovari, to je, tovorili so žito in platno na Laško, v zamenjavo in za povratni tovor pa so dobivali olje, sol, vino. S tem so zaslužili kakšen denarič za preživljanje in plačilo dajatev. Če pa bo menjalna trgovina prenehala, bo najmanj tri četrt de-

⁹⁵ ZAL Lj, Varia mag. I, Mag. acta fasc. 7, fol. 216 sl.

⁹⁶ AS, Víc zap. št. 170, str. 945 sl.

žele propadlo, podložniki bodo prišli na beraško palico. To se dogaja, sedaj po uvedbi apalta soli, ko dvorna komora pokupi vso sol in jo pusti prodajati v svojih skladiščih le proti gotovini. Podložniku je odrezana menjalna trgovina. Prej je dobil sol brez gotovine v zamenjavo za drugo blago, žito, usnje, platno, loden, slanino, razne lesne izdelke, sedaj pa je tisti, ki so brez denarja, ne morejo dobiti in tako izgubijo povratni tovor. Po mnenju deželnih stanov koristi apalta niso odtehtale zmanjšanih dohodkov na mitnini in nabitkih. Predlagali so, naj bi se raje povišala solna mitnina ali nabitek, trgovina s soljo pa naj bi ostala prosta.⁹⁷

Solni monopol pa ni bil edini vzrok, da so kmečki tovarniki postopoma izgubljali dotedanje mesto v trgovini s soljo. V to trgovino so začeli sredi 18. stoletja močneje posegati trgovci in spediterji trgovskega blaga, potem ko so trgovski posli med Trstom in Ljubljano postali intenzivnejši. V začetku druge polovice stoletja je bila solna trgovina v Ljubljani povečini v rokah spediterjev iz Postojne, Planine, Logatca in Vrhnike. V Ljubljano je sol prihajala v vrečah ali sodih predvsem po Ljubljani. Sol, ki je na ta način prišla v Ljubljano, je šla deloma naprej v Kranj, Loko, Radovljico in Kamnik, torej so notranjski spediterji zalagali tudi Gorenjsko. Transport soli od Trsta ali Reke do Vrhnike pa so po zgraditvi ceste prevzeli prevozniki, tako so prišli tovarniki ob ta posel.⁹⁸

Deželni stanovi so se še nadalje prizadevali za odpravo kameralnega solnega monopola in za ponovno uvedbo menjalne trgovine na Kranjskem.⁹⁹ Državni monopol, ki je dovoljeval nakupovanje soli le v solnih skladiščih v Trstu in na Reki, se ni dal uveljaviti v celoti. Vkljub prepovedi uvoza tuje beneške soli in zagroženim strogim kaznim je bilo razširjeno tihotapstvo ne le z uvoženo soljo, temveč tudi tisti, ki so jo kupili v bančnih skladiščih, so se izmikali plačilu mitnin. Solni monopol v takih razmerah ni prinašal pričakovanih dohodkov. Da bi se ti izboljšali, je bil napravljen poskus z novo ureditvijo prometa s soljo na Kranjskem. Cesarski patent z dne 17. maja 1771 je predvidel 40 solnih skladišč in sicer v 37 krajih na Kranjskem ter v Lokvah, Ajdovščini in Štanjelu. Tako bi bil potrošnikom olajšan nakup soli po ceni, ki se je pri posameznih skladiščih razlikovala za transportne stroške glede na oddaljenost od obmorskih skladišč. S patentom je bilo trgovanje s soljo prepovedano, tudi zamenjava soli za drugo blago ni bila dovoljena. Potrošniki bi jo kupovali le v skladiščih po deželi ali pa v glavnih obmorskih skladiščih. Podložniki, ki so zaradi preživljanja do tedaj trgovali s soljo, so jo smeli tudi še naprej kupovati v glavnih skladiščih in jo prinašati na Kranjsko ter jo, kolikor je niso potrebovali zase, morali oddati v eno ali drugo skladišče v deželi. Skladišča bi jim povrnila ceno, ki so jo plačali, ter izplačala še zmerno tovarnino. Kranjski podložniki so smeli še nadalje trgovati s soljo v koroških in štajerskih okoliših, kjer je bila dovoljena uporaba morske soli.¹⁰⁰

Ljubljanski magistrat, ki je bil leta 1779 pozvan, naj poroča o morebitnih pomanjkljivostih, ki so se pojavile v teku osemletnega trajanja zakupa soli v zvezi z njeno podražitvijo, je izčrpno orisal posledice izvajanja navedenega patenta za tovarniško trgovino s soljo. Njegovo poročilo govori o zakupu soli, kajti soli niso prodajala od finančne uprave organizirana solna skladišča, kot je predvideval patent, ampak je bila prodaja soli dana v zakup. V poročilu je magistrat navajal: Preden je bil uveden zakup, je bilo vsakemu na prosto, da iz avstrijskega Primorja uvaža sol v Ljubljano in v vso deželo ter še naprej do Vojnika na Štajerskem in jo

⁹⁷ AS, Stan I, zap. št. 311, str. 45 sl.

⁹⁸ ZAL Lj, Reg. I fasc. 44, fol. 137 sl.

⁹⁹ AS, Stan I, zap. št. 312, št. 1201 sl., gravamen provinciae 12. 7. 1744.

¹⁰⁰ ZAL Lj, Reg. I fasc. 44, fol. 118 sl., patent Ljubljana, 17. 5. 1771.

za svoj račun prodaja po določeni ceni. S to trgovino so se ukvarjali največ taki podložniki na Notranjskem, ki ne morejo živeti od svojih zemljišč, ter so s prodajo soli toliko zaslužili, da so mogli preživljati sebe in svoje ter plačevati dajatve. Ker je trgovina s soljo ustavljena, živijo v revščini. Sicer je tudi sedaj dovoljeno donašati sol v Ljubljano, toda morajo jo brez najmanjšega dobička oddati v skladišče zakupnika, ki jim poleg cene soli povrne le, tovrnino. Včasih gre s plačilom soli trdo. Dogaja se namreč, da tisti, ki se ne morejo iz Trsta vračati prazni, natovorijo sol in jo oddajo v Ljubljani, od zakupnika pa ne dobijo takoj v gotovini denarja in morajo na plačilo čakati dalj časa. Zaradi tega in ker je sol postala dražja, je manj uvažajo, posledica pa so manjši dohodki od mitnine. Zaradi podražitve soli je ne pokladajo več živini. Magistrat je poročilo zaključil z ugotovitvijo, da zakup pomeni breme za deželo, in je predlagal, naj se ukine in uvede prejšnji način solne trgovine.¹⁰¹

Zdi se, da tudi država ni bila zadovoljna z rezultati izvajanja solnega monopola. Leta 1780 je bilo sklenjeno, da bo po preteku zakupne dobe zakup odpravljen za vselej. Finančna uprava naj bi uredila po možnosti več solnih skladišč, katera bodo čim ceneje prodajala sol na debelo in drobno. Razen v teh skladiščih bo vsakemu dovoljeno kupovati sol kot prej, to je v Trstu in na Reki, proti takojšnjemu plačilu solne mitnine in jo prosto prodajati povsod v deželi.¹⁰²

Omejevanje svobodnega trgovanja s soljo in podražitev sta se pokazala v zmanjšanju prometa. V začetku 17. stoletja so pretovorili na Kranjskem do 45.000 tovorov soli, v začetku 18. stoletja pa se navaja okoli 12.000 tovorov kot količina, ki so jo Notranjci kupili letno v tržaškem in reškem skladišču. Po podatkih iz druge polovice 18. stoletja so tedaj uvozili na Kranjsko letno soli v vrednosti 132.000 goldinarjev, kar je ustrezalo okoli 14.500 tovorom.¹⁰³ Številke so bile ugotovljene na podlagi podatkov mitninskih in drugih uradov, zajele so torej le promet, ki je bil pod finančnim nadzorstvom. Zaradi razširjenega tihotapstva je bil skupni promet gotovo večji. Izven dvoma pa je, da je promet s soljo nazadoval, razen številke nam o tem pričajo vsi drugi viri. Omenjena so bila poročila deželnih stanov o opuščanju tovarništva zaradi uvajanja apalta in monopola v trgovini s soljo. Tudi Raigersfeld je ugotovil, da je kameralna trgovina z morskimi soljo ovirala kmečko trgovino. Toda niti zmanjšani promet s soljo ni ostal ves v rokah tovarnikov. V prvih desetletjih 18. stoletja so začeli iz Trsta v zaledje sol odvažati z vozovi. Na voz so naložili 4 tržaške starje ali 12 kranjskih mernikov drobne ali 3 1/2 starja barletske soli, dvakrat toliko, kot so mogli natovoriti na konja. V spisih ljubljanskega magistrata iz zadnjih desetletij 18. stoletja se omenjajo poklicni trgovci in spediterji, ki so trgovali s soljo, prodajali so jo tudi štajercem, ki so prihajali v Ljubljano z žitom.¹⁰⁴

Čeprav je solni monopol pri trgovini na debelo oviral nadrobno trgovino kranjskih tovarnikov, so ti konec 18. stoletja še vedno prodajali sol štajercem in Koroščem. Pri tem niso vedno upoštevali meje, do katere je segalo območje morske soli in onstran katere je bila dovoljena le prodaja soli iz štajerskega Ausseja, prinašali so sol do Drave, češ da jo smejo pro-

¹⁰¹ ZAL Lj, Reg. I fasc. 44, fol. 131 sl.

¹⁰² ZAL Lj, Reg. I fasc. 44, fol. 139 sl.

¹⁰³ A. J. Dambeck, Beschreibung deren drey Provinzen Steyermark, Kärnten und Krain. Brez datuma. Po prepisu iz rokopisa v Österr. Nationalbibliothek Wien, Hss-Sammlung Hs. Cod. series nova 12.229, ki mi ga je dal na razpolago B. Otorepec, za kar se mu tudi na tem mestu zahvaljujem. Pripominjam, da je iste podatke o uvozu in izvozu na Kranjskem, kot jih ima Dambeck, objavil tudi A. Müllner, Die Zukunft der Stadt Laibach, Argo VII/1899, 37, z navedbo, da so vzeti iz manuskripta I. v. B. (Breckerfeld?). Kurz gefasste Beschreibung der zum innerösterreichischen Gouvernement gehörigen Länder Steiermark, Kärnten und Krain. Vrednost uvoza soli 132.000 goldinarjev je preračunana v tovore na osnovi cene 2 goldinarjev 16 krajcarjev za «kanc», ki je držal približno 40 litrov. Cena soli je vzeta iz ZAL Lj, Reg. I fasc. 44, fol. 130, nanaša se na leto 1770. Štiri kanci so računani na en tovor.

¹⁰⁴ ZAL Lj, Reg. I fasc. 44, fol. 155 sl., 168.

dajati do te meje. V juniju 1791 so zalotili več čičev (v tistem času so bili še kranjski podložniki) s šestimi otovorjenimi konji v vaseh na Dravskem polju, kjer so prodajali sol tamkajšnjemu prebivalstvu.¹⁰⁵

Nekaj soli je iz Kranjske šlo tudi na Koroško in sicer največ po dolni Kokre. Cesto skozi Kokro je vzdrževal državni erar, največjo korist pa so od nje imeli kranjski in koroški tovarniki, ki so kupčevali med obema deželama z morskó soljo. Sol je šla v železno Kaplo, povratni tovor je bilo železo in jeklo, ki so ga proizvajali v Kapli in v Kokri. Od soli je bilo treba v Kokri plačati mitnino, ki pa, kot je menil bankalni inspektorat v Celovcu, ni prinašala erarju toliko koristi, kot bi je imel, če bi bil uvoz morske soli prepovedan in bi se v okoliše, kamor je prihajala, razširila sol iz Ausseja. Sodeč po dohodkih od solne mitnine v Kokri v letih 1790—1799 je prišlo po tej poti na Koroško letno okoli 160 tovorov soli, kar pač ni bila pomembnejša količina.¹⁰⁶

Tudi pri žitu, ki je bilo v tovarniškem prometu količinsko na drugem mestu, so nastale spremembe. V deželi pridelano žito ni več zadostovalo za kritje domačih potreb, za izvoz ga je bilo vedno manj, pričeli so ga celo uvažati. Najprej so kupovali žito zunaj dežele le ob slabih letinah, od srede 17. stoletja naprej pa vedno pogosteje, dokler ni postalo redna postavka v žitni bilanci dežele. V začetku 18. stoletja je stalno prihajalo žito iz Spodnje štajerske, donašali so ga največ tovarniki, v naslednjih desetletjih so večje količine uvažali iz Hrvatske in Ogrske, to žito je prihajalo po Savi. Tedaj so, posebno ob slabih letinah, pričeli uvažati preko Trsta in Reke iz Italije in drugih dežel koruzo, ki so jo kupovali zlasti na Krasu in na Pivki pa tudi v ribniškem območju, torej tam, kjer na splošno niso pridelali dovolj žita za svoje potrebe.¹⁰⁷ Te spremembe so vplivale tudi na tovarništvo. Tovarniški žitni promet s primorskimi mesti se je skrčil, s tem so se skrčile tudi priložnosti za tovorjenje s soljo kot povratnim tovorom. Pri uvozu žita iz štajerske so bili tovarniki še udeleženi, dokler prometa niso prevzeli vozniki. Pri transportu hrvaškega in ogrskega žita, ki je v deželo prihajalo po Savi, so imeli manjši delež le pri količinah, ki so bile izvožene preko Trsta. Ljubljanski žitni trgovci so ga odpravljali do Vrhnike po Ljubljani, naprej pa s tovarniki, dokler ni na novo urejeni cesti prevladal vozni promet.

6. Pristojbina na tovarne konje in tovarniška pota

V času, ko je bilo tovarništvo že prizadeto zaradi nazadovanja prometa s soljo, so deželni stanovi obremenili tovarnike s posebnim davkom. Po sklepu iz leta 1640 je moral vsak tovarnik, ki je proti plačilu tovoril v Gorico, Trst, Reko, Volosko, štván pri Devinu in druga morská pristanišča, na Vipavsko ali v sosedne kraje, v Celje in na Koroško, plačati od konja 9 krajcarjev, tovarniki za Gradec so morali od konja plačati 21, za Dunaj pa 42 krajcarjev. Za tovarnike, ki so pritovorili v deželo vino in žito, je znašala pristojbina 15 krajcarjev od tovara. Za železo, jeklo in železne izdelke so bile določene posebne pristojbine, plačevati so jih morali fužinarji in trgovci z železom. Za drugo blago, ki so ga tovorili iz dežele, so morali trgovci oziroma tovarniki plačevati 3 krajcarje od goldinarja vrednosti. Sol je bila izvzeta od te obremenitve. Iste pristojbine so veljale za voznike, ki

¹⁰⁵ ZAL Lj, Reg. I fasc. 140, fol. 5.

¹⁰⁶ AS, Gub A Reg. III fasc. 54 (1799), konv. 4302. Ker so povprečni letni dohodki solne mitnine v letih 1790—1799 znašali 122 goldinarjev 57 krajcarjev, mitnina od kobala (okoli 61,5 litra) pa 18 krajcarjev 2 denarica, je bil povprečni letni uvoz okoli 400 kobalov oziroma 160 tovorov.

¹⁰⁷ Valenčič, Žitna trgovina . . . , str. 31 sl., 43 sl., 48 sl.

so blago prevažali s konji ali volmi. Pristojbine je bilo treba plačevati pri sredstveninskih uradih, ki so pobirali deželne posredne davke.¹⁰⁸

Uvedba pristojbin na tovarne konje je naletela na odpor kmečkih tovarnikov. Prejemniku sredstvenine na Vranskem so deželni stanovi poslali vojake, da bi mu bili v pomoč pri izterjevanju. Vendar tovarniki sprva niso odnehali. Na binkoštno nedeljo leta 1640, nekaj tednov po uvedbi pristojbine, je prišlo na Vransko 50 ali 60 kranjskih tovarnikov z žitom. Prejemnik jih je pozval, da plačajo 15 krajcarjev od tovara oziroma navedejo svoje ime in gospostvo, kateremu so bili podložni, če ne bi hoteli plačati. V tem primeru bi mogli prositi deželne stanove, da jih oprostitjo pristojbine. To pojasnilo kmetov ni pomirilo. Kot je prejemnik sredstvenine poročal deželnim stanovom, so kmetje začeli razsajati in obmetavati s kamenjem hišo, v kateri je bil z vojaki. Ker so grozili tudi z ognjem, so vojaki streljali; eden od tovarnikov je bil ubit, dva ali trije pa težko poškodovani.¹⁰⁹ Ni izključeno, da je spopad delno zakrivil prejemnik s svojim postopkom, ki najbrž ni bil tako brezhiben, kot ga je prikazal v poročilu stanovskemu odboru. Baron Schrottenbach, lastnik gradu Ojstrica, se je pritožil deželnim stanovom zoper njega, češ da je od podložnikov, ki so šli z žitom na Kranjsko po neogibno potrebno sol, zahteval od pol tovara pristojbino za cel tovor. Razen tega so vojaki uboge ljudi žalili z grobimi besedami in jih tudi hudo nadlegovali.¹¹⁰

Prejemnik iz Zagorja je poročal deželnim stanovom, da se upirajo plačevanju pristojbine v Moravčah, kjer je devet najpomembnejših tovarnikov dajalo drugim slab vzgled. Napravil je vse, da bi izterjeval pristojbino od trgovcev in tovarnikov, ni pa uspel ne zlepa ne zgrda, sam se jim ne more zoperstavljati, zato naj bi mu poslali 8 ali 12 vojakov. Poročilu je prejemnik dodal nasvet, naj tovarnikom, ki niso hoteli plačevati pristojbine, ob prihodu v Ljubljano pri mestnih vratih vzamejo konja in žito. Tako bi jim porezali peruti, da se ne bi več ustili, postali bi ponižnejši in bi raje ubogali svojo gosposko.¹¹¹ Deželni stanovi najbrž niso uvaževali takih nasvetov, od tovarništva so imeli korist, zato so se izogibali zaostrovanju odnosov do tovarnikov. Prejemniku sredstvenine na Vranskem so glede vojaškega posredovanja naročili, naj se vojaki ne obnašajo preoblastno in naj ne nastopajo nasilno proti tovarnikom na cesti, temveč naj se ravnajo po danih navodilih.¹¹²

Tudi potem ko so pristojbino za tovorjenje že dalj časa pobirali, so sredstveninski uradi večkrat neupravičeno zahtevali od tovarnikov plačilo. Uprava idrijskega rudnika se je pritožila, da ne more dobiti tovarnikov za transport živega srebra v Gradec, ker pobira prejemnik sredstvenine na Vranskem tovarniško pristojbino. Od tovarnikov, ki so se vračali, jo je zahteval z grožnjo udarcev in odvzema konj. V drugem primeru je zahteval plačilo od blaga, čeprav so imeli zanj rudniški potni list. Opozorjen na to nepravilnost se je izgovarjal, da pristojbina ne bremeni gospodarja blaga, temveč tovarnike. Enake pritožbe je imel tudi tovarnik, ki je tovoril vino za cesarski dvor, tudi od njega je prejemnik pobiral tovarniško pristojbino. Zadevo je leta 1668 obravnavala notranjeavstrijska dvorna komora. Zavrnila je ugovor, češ da pristojbina zadeva tovarnika, ne pa lastnika tovara; čeprav ne neposredno je pa posredno vendarle v škodo vladarja, zaradi pristojbine se tovarniki ne zadovoljijo z običajno tovarnino, ampak jo zvišajo za toliko ali še več, sicer ne marajo tovoriti. Da ne bo ovir pri transportih, je bilo deželnim stanovom naročeno, naj sredstveninski urad ne pobira

¹⁰⁸ AS, Stan I, zap. št. 492, str. 239 sl., 247 sl.

¹⁰⁹ AS, Stan I, zap. št. 492, št. 395 sl., 411 sl.

¹¹⁰ AS, Stan I, zap. št. 492, str. 451 sl.

¹¹¹ AS, Stan I, zap. št. 492, str. 261 sl.

¹¹² AS, Stan I, zap. št. 492, str. 393 sl.

pristojbin od blaga, za katerega je izstavljen potni list, tovornikom pa naj povrne, kar jim je tako rekoč odvzel nasilno.¹¹³

Ko je država v prvih desetletjih 18. stoletja začela odločneje izvajati merkantilistično politiko, se je zaradi pospeševanja trgovine prizadevala za zmanjšanje fiskalnih bremen v trgovskem blagovnem prometu. Zato je želela tudi zmernejšo deželno sredstveninsko tarifo in je predlagala znižanje pristojbine na tovarne konje v tranzitnem prometu. Deželni stanovci s tem niso soglašali, po njihovem mnenju pristojbina ni pomenila velike obremenitve. Transportni stroški trgovskega blaga iz Trsta v Ljubljano in od tod na štajersko in Koroško so se zmanjšali. Prej so plačevali trgovci za tovor do Gradca 8, sedaj 6 ali največ 6 1/2 goldinarja. Ker so bile medtem popravljene ceste, štirje konji prenesejo toliko kot jih je prej šest. Za trgovce je to velik prihranek, dežela pa je zaradi zmanjšanja števila konj v primerjavi s prejšnjimi dohodki občutno prizadeta. Zato znižanje pristojbin ne pride v poštev, pač pa bi bilo treba misliti, kako naj bi se deželi nadoknadila nastala izguba. Vprašanje tovarniške pristojbine je leta 1723 obravnavala glavna komerčna deputacija v Gradcu. Sprejet je bil sklep, da znižanje pristojbin ni potrebno. Plačevati so jo morali tovorniki, ki so tvorili za plačilo, ne pa zase, bremenila ni trgovcev, ampak lastnike konj. Največ te pristojbine je bilo plačane pri uradih na Vranskem in v Senožčah, manj pa v Postojni in Podkraju; ob poteh na Koroško je niso pobirali. Tovorniki, ki so jo plačevali za Gorico, Trst, Reko in Volosko, so tvorili predvsem sol, vino in žito, le redko pa meščanski trgovini pridržano blago.¹¹⁴

Kot je videti iz navedenega opisa, so v začetku 18. stoletja pri tvorjenju glavnih predmetov tovarniškega prometa, to je soli, vina in žita, prevladovali za plačilo najeti tovorniki. Kmečki tovorniki, ki so tvorili lastne pridelke na prouad ali za zamenjavo, so bili potisnjeni na drugo mesto. Nekatere vpogleda v strukturo tovarniškega prometa dajejo tudi redki izpiski iz registrov za leto 1640 o pobrani tovarni pristojbini pri posameznih sredstveninskih uradih. V času od maja do konca julija je urad v Landolu pri Postojni pobral pristojbino za 469 konj. Večina tovarnikov je prihajala v skupinah z večjim številom konj, le dva tovarnika sta plačala pristojbino za enega konja. Skupin je bilo 26, od vsake skupine je bil eden imenoma vpisan, bil je torej nekak vodja; pri večjih skupinah je bilo skoraj vedno navedeno še število tovarišev (Gesellen, Gspan). Večje skupine so bile npr. s petimi tovariši in 19 konji, z dvema tovarišema in 22 konji, s petimi tovariši in 55 konji, s tremi tovariši in 43 konji, le en vodja je bil sam vpisan s 33 konji.¹¹⁵ Iz registrskih izpiskov se ne vidi, kakšna je bila v tovarniških skupinah vloga tovarišev oziroma v kakšnih odnosih so bili do vodje. Mogoče se je več posameznikov združilo v skupino le za skupno potovanje, sicer pa je vsak tvoril za svoj račun, mogoče pa so šli vsi v skupnem poslu kot nekakšni družabniki.

Velike tovarniške skupine je spremljalo večje število oseb, poleg vodje in tovarišev tudi poganjači konj. Ljubljanski trgovec Codelli je v poročilu, v katerem je primerjal stroške tvorjenja s stroški prevoza, zapisal, da morajo s šestimi tovarnimi konji potovati vsaj tri osebe, medtem ko sta na vozu s tremi konji potrebna le voznik in hlapec. Pri tem pa so trije konji peljali 6 ali 7 tovorov.¹¹⁶ Potemtakem je treba računati vsaj enega poganjača na dva tovarna konja. Ker so kmečki tovorniki le izjemoma imeli več kot enega konja in je verjetno vsak sam vodil ali dal poganjača

¹¹³ AS, Stan I, zap. št. 524, str. 959 sl.; Vic zap. št. 132, Lit. F VI-9.

¹¹⁴ AS, Stan I, zap. št. 619, Erklärungsschrift 26. 5. 1723.

¹¹⁵ AS, Stan I, zap. št. 492, str. 267 sl.

¹¹⁶ AS, Stan I, zap. št. 59, snopič 1.

za svojega konja, število spremljajočih na splošno najbrž ni bilo dosti manjše kot število konj v skupini.

Registrski izpisek urada v Landolu, iz katerega so vzeti navedeni podatki o tovarniških skupinah, obsega nekaj manj kot tri mesece, zato ne moremo presoditi, koliko je bil reprezentativen za promet celega leta. Vsekakor pa kaže, da so velik del prometa s soljo, vinom in žitom tedaj opravljale velike tovarniške skupine ne pa posamezni kmečki tovarniki. Vendar je treba pripomniti, da je bil način tovorjenja, posamežno ali skupinsko, odvisen tudi od tega, kaj so tvorili. Registrski izpisek sredstveninskega urada v Podnanosu (prej št. Vič pri Vipavi), torej ob poti, kjer je prevladoval promet z vinom, vsebuje imena 206 oseb, ki so plačale tovarniško pristojbino za 519 konj. Pri tem prometu je bilo 74 tovarnikov, ki so potovali le z enim konjem, 51 pa je bilo takih z dvema konjema. Največja tovarniška skupina je štela šest konj. Na poti skozi Podnanos torej ni bilo velikih tovarniških skupin. Registrski izpisek, v katerem sredstveninski urad ni označen, bil pa je ob poti proti Reki, navaja 97 oseb s 496 konji. Razmerje med številom vpisov in številom konj kaže, da so tvorili tudi v večjih skupinah. Največja skupina z 32 konji je tvorila pšenico deželnega upravitelja na Reko, verjetno kot proviant za Primorsko krajino, druga večja skupina je tvorila 21 tovorov tudi pšenice. Nadaljnje večje skupine po 12, 13 in 15 konj so tvorile železo in jeklo. V izpisku je vpisano ime vodje posamezne skupine, v nekaj primerih je tudi zabeleženo, čigavo je bilo blago, npr. pšenice deželnega upravitelja, železo Bucellenija (fužinar na Jesenicah), jeklo J. Kunstla (trgovec v Kranju). Urad v Zagorju ob Savi je izkazal 126 primerov s 489 tovari žita in 29 primerov s 127 tovari vina. Z enim ali dvema konjema so tvorili v 89 primerih, sicer pa so tvorili v skupinah, ki so imele 13, 14, največ pa 19 konj. Vina so v 11 primerih tvorili en ali dva tovara.¹¹⁷ Imena nekaterih oseb, ki so šle skozi urad v Zagorju, se ponavljajo, kar kaže, da so se posamezniki stalno ukvarjali s tovarništvom.

Pristojbino od tovarnih konj so sicer na splošno pobirali sredstveninski uradi, toda leta 1646 so deželni stanovi prenesli pobiranje od sredstveninskega urada v Landolu v Senožče in ga s pogodbo prepustili v zakup tamkajšnjemu trgovcu Francu Garzarolliju proti plačilu letne zakupnine 1000 goldinarjev. Ker je pristojbina znašala 9 krajcarjev od konja, je torej zakupnina ustrezala pristojbini za 6666 konj. Število konj, od katerih pa je pobral pristojbino, je bilo gotovo precej večje, saj je zakupnik moral kriti stroške pobiranja in imeti še primeren zaslužek. Najbrž ne sežemo previsoko, če računamo, da je pobral vsaj tretjino več pristojbine, kot je bila zakupnina. Zakup tovarniške pristojbine je ostal več kot dve desetletji v rokah družine Garzarolli. Ko so deželni stanovi leta 1667 zakup odpovedali, je Jakob Garzarolli, sin prvega zakupnika, ponudil 1200 goldinarjev zakupnine ter k obstoječemu posojilu deželnim stanovom v znesku 5000 goldinarjev še novo posojilo v enakem znesku po le 5 %-ni obrestni meri.¹¹⁸ Verjetno je tedaj pobrana pristojbina precej presegala ponujeno zakupnino. Gotovo pa je pobiranje pristojbine zakupniku precej pripomoglo k akumulaciji kapitala.

Zahtevo, da se ohrani dotedanja pristojbina na tovarniške konje, so deželni stanovi utemeljevali tudi s trditvijo, da so bila izboljšana pota in štirje konji prenesejo tovor, za katerega je bilo prej potrebnih šest konj. Stanje potov je v veliki meri vplivalo na tovarništvo. V začetku 17. stoletja je bila popravljena cesta proti Trstu. Če sodimo po stroških, ki so znašali 1000 goldinarjev, popravila niso mogla biti bogve kako velika. Vendar so

¹¹⁷ AS, Stan I, zap. št. 492, str. 275 sl., 297 sl., 315 sl.

¹¹⁸ AS, Stan I, zap. št. 499, str. 315 sl., 321 sl., 325 sl., 329 sl.; zap. št. 508, str. 777 sl.

jo tovorniki in tudi vozovi v večji meri uporabljali. Ugotavljali so, da napravijo v poldrugem dnevu pot kot prej v dveh dneh, konje pa so mogli še enkrat toliko let uporabljati za tovorjenje. Notranjeavstrijska vlada se je tedaj ukvarjala z mislijo, da bi se za vzdrževanje poti uvedla cestnina, ki bi jo pobirali na Vrhniki in sicer od v Gorico in Trst namenjenih tovorov dva črna denariča, od voza pa štiri denariče.¹¹⁹

Več poročil kot o izboljšanju cest, ki je prineslo koristi tovarništvu, je poročil o slabih cestah, ki so ga ovirale. Cesta ob Kokri, po kateri je potekal živahen promet s Koroško, je bila kamnita in skalovita. Koroško železo in jeklo, ki so ga pripeljali do kranjske meje na vozovih, so morali preložiti na tovarne konje. Tovorniki, ki so pot uporabljali, so ugonobili na njej mnogo konj. Ker niso mogli kupiti novih, so tovorjenje opuščali. Po poročilu iz leta 1714 so se zelo zmanjšali dohodki mitnice v Kokri.¹²⁰ Leta 1749 je prejemnik mitnice v Višnji gori poročal reprezentanci in komori, da je pot čez Peščenik nad Višnjo goro za prehod smrtno nevarna. Tovornikom z vinom so na njej padali konji, sodčki so se razbili in tovor je bil uničen.¹²¹ V severni Istri, kjer so bili mitninski uradi Starod, Klanec in Zabrežec (Fünfenberg), so bila sredi 18. stoletja slaba pota. Niso jih mogli uporabljati za vozove pa tudi ne tovorniki z vinom. Leta 1752 je postojnski okrožni glavar opisal njihovo stanje. O poti od vasi Mune do Staroda v območju gospostva Podgrad je zapisal, da je bolj zapreka za vsako človeško komunikacijo kot pa pot; povsod so čeri in kamenje, kjer naj bi hodile le koze ne pa ljudje in konji. Nerazumljivo je, da je mogoče od Staroda navzdol spraviti natovorjenega konja. Seveda se je na tej poti pripetilo mnogo nezgod, pobili so se konji, sodčki razbili in to na tako imenovani komercialni cesti, kot je pripomnil okrožni glavar.¹²²

Za tovarnike s soljo je bila pomembna tudi pot med Loškim potokom in Babnim poljem ter naprej čez Čabar proti Bakru in Reki. Leta 1800 je župni vikariat v Loškem potoku poslal bankalnemu inspektoratu vlogo 13 prekupčevalcev (Trafikanten), največ s soljo, iz vasi Retje, Mali Log, Travnik in Srednja vas, ki so prošili, naj se napravi za človeka prehodna pot v Babno polje. Poudarjali so, da se morajo za preživljanje ukvarjati s trgovanjem, pri tem pa morajo hoditi čez visoko gorovje in po neprehodnih poteh. Okrožna glavarja v Novem mestu in Postojni sta priporočala izboljšanje poti, če se hoče podpreti precej obsežno trgovino s soljo. Pot je bila zlasti na hrvaški strani skoraj neprehodna, v zimskem času je ni bilo mogoče uporabljati brez nevarnosti za življenje tovarnikov in konj. Tudi bankalni inspektorat se je zavzemal za ureditev poti na Reko in Bakar. Tedanje stanje je označil kot grozotno in je slikovito opisal razpoloženje prizadetih tovarnikov: Kako žalostno in boleče mora biti za prekupčevalce, ki z znatnim trgovanjem prinašajo velike koristi erarju, deželi in obmorskim mestom, pa jim vendar kljub ponovnim prošnjam ne uredijo poti tako, da bi bila prehodna in ne bi na njej uničevali konj in opreme. Ker ni šlo za vozno cesto, temveč le za dobro in varno tovarniško pot, stroški po mnenju bankalnega inspektorata ne bi bili veliki in bi se krili z mitnino. Dobra pot bi koristila erarju pri dohodkih carinskega urada v Babnem polju, trgovini s soljo in drugemu blagovnemu prometu, podprla pa bi tudi številno prebivalstvo prizadetega območja v dejavnostih, ki mu v veliki meri omogočajo preživljanje in davčno sposobnost. Te dejavnosti so bile prodajanje deželnih pridelkov na Reki in v Bakru, nazaj pa so prinašali za prodajo sol, olje in druge tamkajšnje pridelke. Poročilo je ban-

¹¹⁹ AS, Stan I, zap. št. 309, str. 1441.

¹²⁰ V. Levec, Cesta od Smarne gore v Kokro. Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko VI/1896, str. 62; J. Zontar, Zgodovina mesta Kranja, Ljubljana 1939, str. 224.

¹²¹ AS, RK zap. št. 126.

kalni inspektorat sklenil z ugotovitvijo, da bo, če pot ne bo urejena, prenehal promet z obmorskimi kraji; nazadovali pa bodo carinski dohodki.¹²³

Ni se dalo ugotoviti, ali je končno bila urejena tovarniška pot iz Babnega polja na Reko oziroma v Bakar. Vprašanje te poti, po kateri bi šlo letno nad 4000 tovarnih konj, so obravnavali že leta 1783 in Jožef II. je dal ukaz za ureditev. Ni znano, kaj je bil vzrok, da so tako dolgo zavlačevali izvedbo del, za katero so se zavzemala vsa prizadeta oblastva. Ker pa je večji del poti, ki bi jo bilo treba popraviti, potekal na Hrvaškem, torej na drugem upravnem področju, smemo domnevati, da je bilo to eden izmed glavnih vzrokov. Zanimivo je, da je bilo razširjeno trgovanje s soljo na območju omenjene poti glavni razlog, s katerim so utemeljevali potrebo izboljšanja in to v času, ko je drugod prosto trgovanje nazadovalo zaradi državnega solnega monopola. Obenem pa preseneča tako slabo stanje tovarniške poti, ki je že od srednjega veka naprej imela pomembno vlogo v prometu dela Notranjske in Dolenjske z Reko in Bakrom.

7. Tovorništvo kot vir zaslužka

Potem ko smo obravnavali razširjenost in obseg tovarništva, je treba tudi, da si postavimo vprašanje, kakšen je bil gospodarski pomen tovarništva in kakšne so bile koristi za tovarnike.

Mnoge doseđane sodbe so prikazovale tovarništvo v zvezi s trgovanjem kot važno pridobitno panogo, ki je bila na splošno pomemben vir zaslužka, brez katerega kmečko prebivalstvo v deželi ne bi imelo gospodarskega obstoja. V tem je bilo veliko pretiravanja. Tako so deželni stanoviti leta 1707 trdili, da bo propadlo najmanj tri četrt dežele, ko je po uvedbi državnega solnega monopola nazadovalo tovarjenje s soljo in z njim združeno kmečko trgovanje. Toda nazadovanje tovarjenja in prekupčevanja s soljo je morda prizadelo nekatere okoliše v notranjosti dežele, a poklicni solni tovarniki v Čičariji, na Krasu in na Pivki so uspevali še skozi 18. stoletje. Odkar je državni monopol omejeval prost promet, so bili tovarniki iz bližnjega zaledja obmorskih mest glede nakupovanja soli v ugodnejšem položaju v primerjavi s tovarniki iz drugih delov dežele. Ti tovarniki so tudi imeli največji delež v trgovanju z vtihotapljeno beneško soljo, saj je za tri najpomembnejše tovarniške vasi v Čičariji terezijanski kataster ugotovil, da so se preživljale s tihotapstvom soli. Trgovanje z beneško soljo je tovarnikom prinašalo neprimerno večji zaslužek kot pa so ga mogli imeti pri soli, ki so jo kupovali v državnih skladiščih v Trstu ali na Reki.

Po podatkih iz leta 1726 je cena za tržaški star (79,5 l) soli v Kopru in v Miljah znašala 10 ali 12 soldov (sold je bil vreden $\frac{2}{3}$ krajcarja). Cesar-sko skladišče v Trstu je tedaj prodajalo star soli po 1 goldinar, 19 krajcarjev, kar je bila več kot desetkratna cena beneške soli. Tolika razlika v ceni je pospeševala tihotapstvo, ki je moglo biti prav donosno, ker tveganje ni bilo preveliko. Donosnejše kot prodaja soli za denar je bilo verjetno zamenjavanje za žito. Ljubljanski mernik soli (26,5 l oziroma $\frac{1}{3}$ tržaškega starja) je po navedenih cenah stal $2\frac{2}{3}$ krajcarjev, cena mernika pšenice po povprečni letni ceni na ljubljanskem trgu pa je bila leta 1726 62 krajcarjev, torej več kot 23-krat toliko kot cena soli.¹²⁴ Navadno so na kranjskih trgih zamenjavali tovor soli za tovor žita, le če je bilo žito slabo, ga je bilo treba dati več. V obmorskih mestih je bilo razmerje drugačno, poročilo iz začetka 17. stoletja omenja, da je kranjski tovarnik v Trstu za tovor pšenice dobil tudi do tri tovore soli, kar pa so bili najbrž le izjemni primeri. Na ljubljan-

¹²³ AS, Gub A Reg. III fasc. 54 (1799), konv. 1073; fasc. 54 (1800), konv. 1643; fasc. 54 (1802), konv. 438.

¹²⁴ AS, GrA I Dol, fasc. 205, Raigersfeld XX·XVI, Vorläufiger Vorschlag . . . erstlichen wiertel der Meer Salzappalto fürgeschlagen, 26. 8. 1726. — Cene žita gl. Valencič, Žitna trgovina, str. 141.

skeñ trgu sta si ceni pšenice in soli bili na splošno blizu; vsaj tako je mogoče sklepati po nekaj primerih. Leta 1651 je bokal soli stal 5 krajcarjev; torej je bila cena za mernik 1 goldinar, 20 krajcarjev. Povprečna cena mernika pšenice je tedaj znašala 1 goldinar, 6 krajcarjev. Patent z dne 17. maja 1771 je določal kot prodajno ceno v ljubljanskem solnem skladišču 1 goldinar, 36 krajcarjev za pol vagana ali en mernik barletske soli, povprečna cena pšenice v žitnem letu 1771 pa je bila 1 goldinar, 47 krajcarjev.¹²⁵

Ko so tovarniki, ki so vtihotapljali ceneno beneško sol, z njo uspešno kupčevali, so tisti, ki so kupovali sol v obmorskih državnih skladiščih, imeli od tovorjenja in trgovanja vse manj koristi. Po že omenjenem patentu iz leta 1771 so morali tovarniki sol, ki so jo kupili v glavnih skladiščih, kolikor je niso sami porabili, oddati skladiščem v deželi, kjer so dobili povrnjen za sol plačani znesek ter primerno tovarnino. Mnogim se tovorjenje po takih pogojih ni splačalo in so prenehali kupčevati s soljo. Zaradi visoke cene so je tudi manj kupovali za lastne potrebe, opuščali so zlasti pokladanje živini. S prenehanjem prekupčevanja s soljo so opuščali konje, ki jih niso več potrebovali. O tem imamō poročilo iz Cerknice, ki je bila s tovarništvom povezana kot eno izmed središč kmečke solne trgovine v deželi. V poravnavi glede odprave tlake, sklenjeni leta 1786 med podložniki in graščinskim posestvom Loško (Turnlack) pri Cerknici, prvotno v lasti samostana v Bistri, ob sklenitvi poravnave pa v lasti verskega zaklada, je bila tudi določba, da ne sme noben podložnik brez vednosti dominija opustiti konj, ki jih je imel, temveč jih mora obdržati.¹²⁶ Ta določba gotovo ne bi prišla v pogodbo, če se ne bi dogajalo to, kar je prepovedovala. Ni znano, zakaj gospostvo ni dovolilo podložnikom zmanjšati število konj. Mogoče je bilo od konj podložnikov graščinsko posestvo odvisno pri opravljanju poljskih del ali pa so mu bili potrebni za razne vožnje in tovorjenja. Najbrž pa dominij Loško ni bil edini, kjer so kmetje opuščali konje.

Tovorništvo je dajalo zaslužek mnogim tovarnikom, ki so proti plačilu tovarnine tovorili razno blago za trgovce in fužinarje pa tudi za druge naročnike. O višini tovarnine je znanih nekaj podatkov za posamezne vrste blaga in nekatera pota.

Skozi Kranjsko so šle v 16. stoletju v Trst precejšnje količine koroškega železa, deloma s posredovanjem ljubljanskih trgovcev. Ker je pozneje koroško železo ubralo pot v Italijo po Kanalski dolini, se je zmanjšala udeležba kranjskih tovarnikov pri tem prometu. Iz leta 1562 je ohranjena kalkulacija za ceno koroškega železa, ki so ga ljubljanski trgovci prodajali v Italijo. Kalkulacija je bila napravljena za 10 starih stotov (po 52,67 kg), kot stroške tovorjenja od Železne Kaple do Ljubljane je vsebovala znesek 2 goldinarja, 24 krajcarjev, od Vrhnike do Trsta pa 2 goldinarja, 20 krajcarjev; od Ljubljane do Vrhnike so železo prevažali po Ljubljanici. Ker so na tovor računali 3 stare stote, je tovarnina za tovor znašala od Železne Kaple do Ljubljane 43 krajcarjev, 1 denarič; od Vrhnike do Trsta pa 42 krajcarjev.¹²⁷

V primerjavi s tovarnino za železo je bila tovarnina za živo srebro dokaj višja. Leta 1534, ko je bil idrijski rudnik še v rokah podjetnikov, je plačeval za prenos tovara živega srebra in cinobra iz Idrije v Trst 1 goldinar, 16 krajcarjev, na poti iz Ljubljane v Trst 1 goldinar, 38 krajcarjev, tovarnina iz Idrije v 15 milj oddaljeni Beljak pa je znašala še enkrat toliko. Pozneje, ko je država prevzela rudnik, so bile tovarnine nižje. Med leti 1575

¹²⁵ ZAL Lj., Rokopisni elaborati, V. Fabjančič, 16. in 17. stol., Knjiga izdatkov 1651, potr. 112, 114, 1 bokal soli — 5 krajcarjev; Reg. I fasc. 44, fol. 118 sl., patent od 17. 5. 1771.

¹²⁶ AS, RDA, Notranjsko št. 2, Samostan Bistra, Nr. 59.

¹²⁷ Müllner, Geschichte des Eisens . . . , str. 714; Valenčič, Ljubljanska trgovina, gl. op. 54 a, str. 132; Gestrin, Trgovina . . . , str. 180 st.

do 1588 je rudnik plačeval za prenos tovara svojih proizvodov iz Idrije v Trst 1 goldinar, kasneje je bila tovornina zvišana, na 1 goldinar, 12 krajcarjev. Le če je bil tovor za 30 funtov težji od navadnega tovara, kar se je dogajalo predvsem v poletnem času, je tovarnik prejel 1 goldinar, 20 krajcarjev. V začetku 17. stoletja je rudnik plačeval na poti od Idrije v Trst 1 goldinar, 33 krajcarjev od tovara. Tedaj se je zaradi večje proizvodnje in naraščanja prebivalstva v Idriji povečal tovarniški promet, ki ga logaški podložniki niso mogli več obvladati. Zato je zakupnik rudnika leta 1619 predlagal, naj bi se uveljavila dolžnost tovarnikov, da bi na leto dvakrat tvorili žito iz Vrhnike v Idrijo za 18 krajcarjev in živo srebro ter cinober iz Idrije v Trst za 2 goldinarja od tovara. Ta predlog, ki kaže, da je rudniku takrat tovarnikov primanjkovalo in je zato tovornina naraščala, je bil zavrnjen, češ zakupnik naj tovarnikom plača toliko kot drugi trgovci, pa jih bo imel vedno dovolj. Leta 1668 je bila ukinjena tlaška obveznost logaških podložnikov za tovorjenje v korist idrijskega rudnika. Tedaj je bila tovornina živega srebra iz Idrije v Trst 2 goldinarja, 30 krajcarjev. Tovorjenje žita za potrebe Idrije so morali opravljati podložniki logaškega gospostva. Za prenos tovara iz Vrhnike v Idrijo so v 16. stoletju prejemale najprej 17 krajcarjev, 2 denariča, pozneje 18 krajcarjev; iz Logatca v Idrijo pa 16 krajcarjev. Za opravljeno delo (tovorjenje je trajalo dva dni) so bili navedeni zneski le majhna odškodnina. Običajna tovornina na poti Idrija—Vrhnika je tedaj znašala 40 krajcarjev, spremljevalec pa je dobil še posebej plačilo.¹²⁸

Ljubljanski magistrat je funkcionarjem notranjeavstrijske vlade v Gradcu pošiljal v dar izbrana primorska vina, da bi si zagotovil njihovo naklonjenost. Za več teh pošiljk iz časa med 1581 in 1615 so objavljeni podatki o tovarnini, ki jo je mesto plačalo tovarnikom za prenos vina v Gradec. Višina tovarnine je bila večinoma okoli 5 goldinarjev za tovor, ki je praviloma tehtal okoli 150 kg. Znašala je tudi le 4 goldinarje, najbrž, ker je enkrat šlo za manjšo težo tovara, drugič pa je tovarnik gnal v transportu več konj. Leta 1618 so se kranjska mesta pri graški vladi zavzemala za omejitev kmečke trgovine. Tedaj so poslala v Gradec večje količine platna, da bi pridobila graške funkcionarje za svoje stališče. Tovornina je v tem primeru znašala 6 goldinarjev. Pri primerjavi z višino tovarnin za železo in živo srebro je treba upoštevati, da je razdalja do Gradca znatno večja, tedanja pot je znašala okoli 200 km.¹²⁹ Navajajo se za Gradec tudi višje tovarnine. Ljubljanski trgovci, ki so se ukvarjali s tranzitno trgovino, so od tovara v Gradec poslanega blaga plačevali celo 8 goldinarjev; v začetku 18. stoletja, ko so bile izboljšane ceste, se je tovornina znižala in je znašala 6 ali največ 6 1/2 goldinarjev.¹³⁰

Za prenos tovara trgovskega blaga iz Trsta na Dunaj je bilo treba po podatkih iz začetka 18. stoletja plačati 24 goldinarjev. Ta znesek je navedel ljubljanski veletrgovec Peter Anton Codelli v poročilu deželnim stanovom, v katerem je pokazal, kolik bo prihranek na stroških pri transportu blaga z vozom.¹³¹

Tovornike so uporabljali tudi za prenos denarja. Dežela je leta 1687 poslala v Gradec 30.000 goldinarjev. Kovanci za ta znesek so vsebovali 668 kg čistega srebra. Teža celotne pošiljke je bila zaradi legiranja srebra z bakrom in zaradi embalaže seveda večja, za transport je bilo potrebnih pet tovarnih konj. Za vsak tovor je bila plačana tovornina v znesku 7 goldinarjev, skupaj so tovarniki dobili še 3 goldinarje, 30 krajcarjev za stroške v Gradcu.¹³²

¹²⁸ Verbič, Idrijski rudnik, str. 151 sl., 158 sl.; Srbik, n. o. m. str. 130, op. 1.

¹²⁹ Vilfan, Transportni stroški okoli leta 1600, gl. op. 6.

¹³⁰ AS, Stan I, zap. št. 619, Erklärungsschrift 26. 5. 1723.

¹³¹ AS, Stan I, zap. št. 59, snopič 1, poročilo 28. 2. 1715.

¹³² AS, Stan I, zap. št. 544, str. 897 sl.

Navedeni podatki o tovarnih potih so bolj slučajni in se nanašajo le na malo primerov tovorjenja, vključno pa vsaj približno pokažejo, kakšen zaslužek je tovorjenje prinašalo kmečkemu prebivalstvu. Seveda tovarna ni bila čisti dohodek tovarnikov, deloma so jo porabili za stroške na poti, za prenočišča, hrano in krmo, pa tudi za plačilo raznih pristojbin. Čeprav je bila dostikrat skromna, je bila gospodarsko pomembna v časih, ko so kmetje imeli na splošno le malo denarnih dohodkov, imeli pa so denarne obveznosti, davčne in do zemljiškega gospoda. Zato so se tudi deželni stanovni zavzemali za to, da so kmetje imeli možnost tovorjenja in trgovanja, zlasti s soljo, in si s tem zaslužili kakšen denarič razen za vzdrževanje sebe in družine tudi za plačevanje davkov in podložniških obveznosti.¹³³ Tovornikom, ki so najeti od trgovcev tovorili blago v Trst ali na Reko, tovarna navadno ni bila edini dohodek. Mnogi so, da se niso vračali prazni, za zaslužek nakupili drugo blago, največkrat sol, in nato še nekaj zaslužili pri prodaji.

Razen od višine tovarnine in morebitnega zaslužka pri blagu, ki si ga je kupil za povratni tovor, je bil dohodek tovarnika odvisen tudi od števila potov, ki jih je mogel opraviti. Kmečke tovarnike je večkrat zadrževalo delo na kmetiji in so se le sem in tja podali na pot, pa tudi tisti, ki niso imeli tega zadržka in so stalno tovorili, so mogli letno prenesti le precej omejeno število tovorov, saj so bila tovarniška potovanja dolgotrajna in zato redka. Pot iz Ljubljane v Trst in druga obmorska mesta ter v obratni smeri je bila med tistimi, po kateri so kranjski tovarniki tovorili najbolj pogosto. Za tovarniško pot od Ljubljane na Reko ter nazaj so računali deset dni.¹³⁴ Trajanje poti v Trst in sosednja mesta je bilo približno enako dolgo. Več kot dvakrat mesečno ni bilo mogoče opraviti takega potovanja. Mitninske knjige dajejo nekaj vpogleda v število poti posameznih tovarnikov. Vpisi v knjigi urada na Bači, skozi katerega so tovorili v Trst največ žeblice, od tam pa se vračali z vinom, kažejo, da je med odhodom in vrnitvijo preteklo več dni in da so se isti tovarniki pojavljali na ponovni poti šele po preteku nekaj tednov.¹³⁵

Tudi podatki o številu konj, ki so bili stalno zaposleni s tovorjenjem, 4000 do 6000, pričajo, da je posamezni tovarnik opravil povprečno le majhno število tovarnih poti. Letni blagovni promet med primorskimi mesti in slovenskim zaledjem je, kot je bilo že omenjeno, Gestrin ocenil na 100.000 tovorov v vsako smer, kar je po mojem mnenju visoka cenitev. Štiri tisoč konj bi moralo vsaka dva tedna s tovorom na pot v Trst ali druga primorska mesta, da bi tja prenesli in se vrnili s to količino blaga; šest tisoč konj pa bi opravilo isto delo, če bi šli na pot vsake tri tedne. To pa seveda ne pomeni, da je tovorjenje na splošno potekalo tako, kot kažejo izračunana povprečja. Gotovo je bilo mnogo primerov, ko so se kmetje podali s tovorom žita na pot v primorska mesta enkrat ali dvakrat na leto in se vrnili s soljo, na drugi strani pa so nekateri tovarniki bili stalno na tovarniških potih.

Že mitninske knjige iz 16. stoletja, še bolj pa registri tovarniške pristojbine iz 17. stoletja kažejo, da je tovorjenje mnogokrat potekalo v skupinah. To je bilo zlasti v primerih, ko so najeti tovarniki tovorili za trgovce ali pa fužinarje blago, ki je šlo naenkrat v večjih količinah iz dežele. Kot blago, ki so ga v obratni smeri v deželo prinašale večje skupine, se omenja predvsem vino in tudi olje ter drugo blago, ki je prihajalo iz primorskih mest.¹³⁶ Glede žita in soli pogrešamo podatke o tem, ali so ju tovorili več posamezniki ali skupine. Zdi se, da so posamezniki prevladovali, dokler je

¹³³ AS, Stan I, zap. št. 308, str. 483 sl.; zap. št. 309, str. 929 sl.

¹³⁴ Gestrin, Trgovina . . . , str. 218.

¹³⁵ Gestrin, Mitninske knjige . . . , gl. op. 38, str. 101 sl.

¹³⁶ Gestrin, Mitninske knjige . . . , gl. op. 38, reške štiridesetinske knjige.

bilo tovorjenje združeno s trgovanjem in zamenjavanjem blaga. Od konca 16. stoletja so žito izvažali v večjih količinah posamezniki s posebnimi izvoznimi dovoljenji, tvorili so ga najeti tovarniki v skupinah. Tudi je izvoz žita postopoma nazadoval in s tem kmečko tovorjenje in trgovanje s tem pridelkom. Istočasno se je krčil tovarniški promet posameznikov, zaradi omejevanja prostega prometa s soljo kot posledica uvedbe apalta oziroma državnega monopola. Pri takem razvoju je verjetno nazadoval delež tistih kmečkih tovarnikov, ki so tvorili na lasten račun; naraščal pa delež od trgovcev ali od raznih podjetnikov najetih tovarnikov, ki so prenašali proti plačilu tovarnine tuje blago. Kmečki tovarniki so vedno bolj izgubljali značaj samostojnih podjetnikov ter so prehajali v odvisnost od lastnikov blaga.

V začetku 18. stoletja, zlasti po proglasitvi Trsta in Reke za prosti luki in po zgraditvi ceste v obe smeri, je trgovski promet z njima postal živahnejši. Toda tovarništvo od tega ni imelo več dosti koristi. Transport blaga so v vedno večji meri prevzemali prevozniki, ki so ga v nekaj desetletjih na najprometnejših poteh od Trsta in Reke do Ljubljane in naprej do Vranskega dobili v svoje roke. Tovorjenje je ostalo na manj prometnih poteh, zlasti takih, ki še niso bila usposobljena za promet z vozovi, nekako do začetka preteklega stoletja.

Zusammenfassung

DER SAUMPFERDTRANSPORT IN KRAIN

Vlado Valenčič

Die ältesten Erwähnungen des Saumpferdtransportes finden wir in den mittelalterlichen Urbaren. Bei vielen Grundherrschaften waren die Saumfahrten unter den Frondiensten. Die Untertanen waren verpflichtet für ihre Grundherren Wein, Getreide, Salz und auch andere Güter mit ihren Saumpferden zu befördern.

Schon gegen das Ende des Mittelalters verlief durch Krain ein lebhafter Güterverkehr von den Adria Häfen in das Hinterland und in der umgekehrten Richtung. Die Beförderung besorgten die bäuerlichen Pferdebesitzer mit Saumfahrten. Nach den Städten am adriatischen Meer, besonders nach Trieste, Muggia, Koper, Piran und Rijeka, wurde aus Krain hauptsächlich Getreide und Eisen befördert. Die Ausfuhrmengen von Leinwand, hölzernen Erzeugnissen und Honig waren im Vergleich dazu unbedeutend. Unter den Gütern, die von dort die Säumer in das Land gebracht haben, stand an erster Stelle das Meersalz, mengenmäßig viel geringer war die Einfuhr von Wein und Öl. Nach einer, wahrscheinlich zu hoher, Schätzung sollte die Gesamtmenge der mit den Saumpferden transportierten Waren in der zweiten Hälfte des 15. Jh. in jeder Richtung jährlich rund 100.000 Saumlasten (1 Saumlast war rund 150 Kg) betragen haben.

Viele Säumer trieben Handel mit den Gütern, welche sie beförderten. So war es überwiegend in dem Getreidehandel und auch in dem Salzhandel in der Zeit vor der Einführung des staatlichen Salzmonopols. Der Getreide- und der Salzhandel wickelten sich im beträchtlichen Umfang als Tauschhandel ab. Die Krainer Bauern, die das Getreide auf die Märkte in den Städten an der Adria brachten, verkauften es oft nicht um das Geld, sondern tauschten es für das Meersalz ein. Das erworbene Salz wurde teils in der Hauswirtschaft verwendet, teils weiter verkauft oder gegen Getreide eingetauscht. Viele Landbewohner, besonders in dem unmittelbaren Hinterland der Adriastädte, befassten sich mit dem Salz- und Getreidehandel, da sie auf ihren kleinen und wenig fruchtbaren Hufen nicht genug Nahrung erzeugen konnten. Das Salz verkauften sie oder tauschten es gegen Getreide. Auch die Säumer, welche fremde Handelsgüter gegen Lohn nach den Adria Häfen beförderten, kauften, um nicht unbeladen heimzukehren, Salz ein, damit sie mit dem Verkauf etwas verdient haben.

Die Säumer, welche Eisen oder andere Handelswaren für die Hammerherren oder die Handelsleute nach Triest oder Rijeka transportiert haben, kehrten mit Ladungen von Wein und Öl zurück und setzten es dann auf den heimischen Märkten ab.

Nach den Berichten aus dem 16. Jh. waren im Lande 4000 bis 6000 Pferde ständig auf Saumfahrten unterwegs, das wäre etwa 20—30 % der Gesamtzahl. Die

krainischen Bauern hielten im allgemeinen wenig Pferde, doch in den Gegenden, in welchen der Handel und die Saumfahrten eine zusätzliche Erwebsquelle für die ländliche Bevölkerung bildeten, gab es mehr Pferde. In einigen Dörfern des Tschitschenbodens im nördlichen Istrien beschäftigten sich die Bewohner mit dem Schmuggel des venezianischen Salzes, dort hatte fast jeder Grundbesitzer ein Saumpferd. Fast ebenso war es in den Dörfern in der Umgegend von Ribnica und Kočevje, wo die Erzeugung von hölzernen Gefässen, Geräten und Geschirr verbreitet war. Die Saumpferde trugen diese Erzeugnisse zum Verkauf auch in die Nachbarländer. Grössere Zahl von Pferden war in den Orten an den bedeutenderen Verkehrswegen für die Handelsgüter, z. B. von Ljubljana nach Triest und Rijeka, beziehungsweise gegen Graz und Wien.

Grossen Anteil an dem Verkehr mit Saumfahrten hatten die Säumer aus der Umgegend von Škofja Loka, wo die Leinwanderzeugung stark verbreitet war und ein Hammerwerk mit Nägelerzeugung im Betrieb stand. Durch dieses Gebiet führte auch der Weg, auf welchem die Erzeugnisse der Oberkrainer Hammerwerke nach Triest und nach Italien befördert wurden. Da die Züge der Saumpferde mit Ladungen von Quecksilber und Zinnober, erzeugt in dem ärarischen Bergwerk von Idrija, dieses Gebiet auf dem Weg nach Villach und weiter auf den Weltmarkt passierten, waren auch die Säumer von Škofja Loka daran beteiligt. Die Saumfahrten für das Idrianer Bergwerk hatten hauptsächlich die Untertanen der Herrschaften Idrija und Logatec als Frondienst zu leisten. Dafür erhielten sie eine Vergütung, die aber geringer war als der übliche Säumerlohn. Die Verpflichtung der Untertanen zu den Saumfahrten bestand bis zum J. 1668, als eine Speditionsgesellschaft den Transport für das Bergwerk übernommen hat. Der Frondienst wurde abgeschafft, die Säumer beförderten die Güter für Idrija zu den gleichen Bedingungen wie für andere Unternehmer.

Der Wandel im Getreide- und Salzhandel hat im Laufe der Zeit die Abwicklung und den Umfang der Säumertätigkeit stark beeinflusst. Der Handel mit Meersalz war zuerst frei und vorwiegend in den Händen der bäuerlichen Säumer. Im J. 1534 wurde das Salzmonopol eingeführt und Staatsmagazine für den Salzverkauf errichtet. Nach zwei Jahren wurden die Salzmagazine zwar abgeschafft, doch die Aufschläge auf das Salz wurden immer höher und der Preis stieg auf das mehrfache. Im Anfang des 17. Jh. wurden die Einfuhr und der Grosshandel mit Salz verpachtet. So blieb es einige Jahrzehnte. Die nacheinander folgenden Umgestaltungen des Salzhandels im 18. Jh. brachten die Einrichtung von Salzmagazinen, in welchen das Salz zum amtlich bestimmten Preis verkauft wurde. Mit den Eingriffen des Staates in den früher freien Salzhandel und mit dem Verbot der Einfuhr des billigen venezianischen Salzes war die Tätigkeit der Säumer auf diesem Gebiet immer mehr beschränkt und brachte weniger Verdienst. Viele gaben die Saumfahrten mit Salz und den Salzhandel auf, der Umsatz ging zurück. Nach den Berichten vom Anfang des 17. Jh. kamen nach Krain bis 45.000 Saumladungen jährlich, in der zweiten Hälfte des 18. Jh. betrug die Salzeinfuhr rund 15.000 Saumladungen. In der letzten Zahl ist das eingeschmuggelte venezianische Salz nicht eingeschlossen. Die Menge dieses Salzes war nicht unbedeutend; in den venezianischen Städten an der istriatischen Küste konnte man es zu einem Bruchteil des in Triest oder Rijeka geltenden Preises erwerben und der Schmuggel war die ständige Beschäftigung vieler Einwohner längs der venezianischen Grenze, insbesondere auf dem Tschitschenboden. Als sich nach der in der ersten Hälfte des 18. Jh. erfolgten Verbesserung der Strassen von Triest und Rijeka in das Hinterland die Güterbeförderung mit Fuhrwerken verbreitet hatte, transportierte man Salz von Triest gegen Ljubljana mit Wagen, der Anteil der Säumer am Salzhandel wurde dadurch geringer. In den Gegenden, welche nur auf Saumpfaden erreichbar waren, blieb er bis in das 19. Jh. in ihren Händen.

Auch die Veränderungen im Getreidehandel trugen zur Verminderung der Säumertätigkeit bei. Das im Lande erzeugte Getreide genügte nicht mehr zur Deckung der Bedürfnisse, es blieben keine Überschüsse für die Ausfuhr übrig. Die Saumfahrten mit dem Getreide nach den küstenländischen Städten gingen zurück, dadurch verringerten sich die Gelegenheiten für die Rückladungen mit Salz.

Der Saumpferdtransport war für die ländliche Bevölkerung in Krain eine beachtenswerte Nebenerwerbsquelle, gleichgültig ob er zusammen mit der Handelstätigkeit betrieben wurde oder ob die Handelsgüter gegen den Säumerlohn befördert worden sind. Doch wurde die Bedeutung dieser Wirtschaftstätigkeit manchmal übertrieben dargestellt. Als sich der Umfang der Saumfahrten infolge des Salzmonopols verminderte, verstiegen sich die krainischen Landstände zur Behauptung, dass drei Viertel des Landes zu Grunde gehen und auf den Bettelstab kommen werden, obwohl nur ein kleinerer Teil der Bevölkerung von dieser Erwerbsquelle abhängig war.

Na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije (oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I, telefon 224 011, 224 046, int. 209) lahko naročite še večino letnikov predhodnika »Zgodovinskega časopisa« — revije »Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo«. V Glasniku je objavljena vrsta razprav, ki so še danes ohranile svojo znanstveno vrednost. Vsem ljubiteljem zgodovinskega branja, posebej pa še raziskovalcem naše zgodovine zato priporočamo, da si omislijo komplet dostopnih števil »Glasnika Muzejskega društva za Slovenijo« (GMDS).

Cene so razprodajne in so za posamezne številke naslednje:

GMDS 1/1919-20 — 10 din	GMDS 16/1935, št. 3-4 — 50 din
GMDS 2-3/1921-22 — razprodan	GMDS 17/1936 — 100 din
GMDS 4-6/1923-25 — 10 din	GMDS 18/1937, št. 1-2 — razprodan
GMDS 7-8/1926-27 — 20 din	GMDS 18/1937, št. 3-4 — 80 din
GMDS 9/1928 — razprodan	GMDS 19/1938, št. 1-2 — 80 din
GMDS 10/1929 — razprodan	GMDS 19/1938, št. 3-4 — 80 din
GMDS 11/1930 — razprodan	GMDS 20/1939 — 200 din
GMDS 12/1931 — razprodan	GMDS 21/1940 — 100 din
GMDS 13/1932 — razprodan	GMDS 22/1941, št. 1-2 — 80 din
GMDS 14/1933 — 30 din	GMDS 22/1941, št. 3-4 — 20 din
GMDS 15/1934 — 30 din	GMDS 23/1942 — 50 din
GMDS 16/1935, št. 1-2 — razprodan	GMDS 24/1943 — 30 din
	GMDS 25-26/1944-45 — 20 din

Kazalo k zgodovinskim publikacijam Muzejskega društva za Slovenijo velja 10 dinarjev.

Člani slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev imajo na navedene cene 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust. Za naročila iz tujine zaračunamo 40-odstotni pribitek.

Zgodovinsko društvo za Slovenijo je s finančno pomočjo Kulturne skupnosti Domžale ob odkritju spominske plošče na nekdanji Veitovi tiskarni na Viru pri Domžalah 24. maja 1980 izdalo publikacijo

EDVARD KARDELJ-SPERANS IN SLOVENSKO ZGODOVINOPISJE

Zbornik objavlja predvsem gradivo z izrednega občnega zbora Zgodovinskega društva za Slovenijo (2. marca 1979) ob štiridesetletnici izida knjige Edvarda Kardelja-Speransa »Razvoj slovenskega narodnega vprašanja«. Gradivo je izšlo kot separadni odtis iz »Zgodovinskega časopisa« številka 4/1979.

Publikacija je na voljo za ceno 40 din (člani ZDS 30 din, študentje 20 din) na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I.

Albina Nečak-Lük

ORIS POLOŽAJA MADŽARSKE NARODNE MANJŠINE V PREKMURJU V OBDOBJU od 1918 do 1945

Po prvi svetovni vojni je bilo Prekmurje priključeno k na novo oblikovani Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. Pokrajina se je po mnogih plateh razlikovala od ostalih slovenskih območij. Kot obmejno območje nekdanje Ogrske, poseljeno z drugorodnim prebivalstvom — Slovenci —, je Prekmurje živelo v zaostalosti. Kulturni in jezikovni razvoj prekmurskih Slovencev je bil zavrt zaradi dolgotrajnega madžarskega vpliva in pomanjkanja stikov s Slovenci z desne strani Mure. Pomanjkanje kulturnih buditeljev, razen redkih duhovnikov, polfevdalna gospodarska ureditev, slaba materialna baza, nerazvita oziroma neizoblikovana družbena struktura z visokim deležem vaškega prebivalstva, oprtega na konservativno usmerjeno cerkev, pomanjkanje organiziranega političnega delovanja ter silovit raznarodovalen madžarizatorski pritisk tvorijo elemente svojstvene podobe te pokrajine. Po priključitvi k ostalim slovenskim pokrajinam v novi državi so bili vsi naporji usmerjeni v pospeševanje narodno kulturnega in jezikovnega razvoja prekmurskih Slovencev.

Po vojni zasedbi Prekmurja, ki jo je 12. avgusta 1919 izvedla Kraljevina Srbov, Hrvatov, in Slovencev po odločitvi Vrhovnega sveta mirovne konference v Parizu, je Prekmurje dobilo slovensko upravo. Kot začasni civilni komisar za Prekmurje jo je zastopal mariborski okrajni glavar dr. Lanjšič.

Po podpisu Trianonske mirovne pogodbe med Jugoslavijo in Madžarsko 4. junija 1920, ter po njeni uveljavitvi, 26. julija 1920 je Prekmurje s površino 970 km² pripadlo Jugoslaviji. Na tako zoženem območju, posejlenem s Slovenci z leve strani Mure (dejanska etnična meja Slovencev v Ogrski je namreč segala do Rabe) je po podatkih popisa prebivalstva iz leta 1921 živelo 74.383 Slovencev in 14.064 Madžarov.

Madžari so bili strnjeno naseljeni v skrajnem vzhodnem delu Prekmurja, v dolnjelendavskem okraju ter v obmejnem predelu Goričkega v murskosoboškem okraju. Po podatkih popisa prebivalstva iz leta 1921 je v naseljih okraja Dolnja Lendava živelo 11.207 Madžarov ter v naseljih okraja Murska Sobota 2.859 Madžarov.¹

V skladu s težnjami po čimprejšnji odstranitvi sledov madžarske prevlade so že na prvem sestanku Sveta za Prekmurje 2. oktobra 1919 sprejeli sklepe o odpuščanju številnih občinskih uslužbencev — pisarjev — Madžarov, kot nosilcev madžarske oblasti. Družbene in javne službe so morali zapustiti tudi tisti, ki se niso naučili slovenskega jezika oziroma prekmurskega narečja. Zaradi tega se je upokojilo ali zapustilo delo okrog 80 učiteljev. Mnogi učitelji, ki so znali prekmursko narečje in so želeli ostati v jugoslovanski službi, pa so morali zamenjati kraj službovanja. Prav tako so izgubili službo tudi notarji, advokati, poštni, sodni, železničarski in drugi javni uslužbenci, ki niso znali prekmursko ali niso zaprosili za dovoljenje za delo.² Del advokatov je sicer pozneje spet dobil dovoljenje za delo, vendar je, začevši s tem sklepom in z nadaljnjim postopnim odpuščanjem madžarskih učiteljev, madžarska manjšina ostala brez lastne inteligence. Prebivalstvo madžarske narodnosti je bilo po večini kmečkega porekla s tankim meščanskim slojem v Dolnji Lendavi.

¹ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine, Sarajevo 1932.

² M. Slavič, Prekmurje. Ljubljana 1921, str. 103—105.

S priključitvijo Prekmurja k Jugoslaviji se začnejo tudi v tej pokrajini počasi razvijati kapitalistični družbeni odnosi. Prodiranje industrializacije je bilo tu počasno, saj, so obstojali le pogoji za razvoj prehrabene industrije. Pretežno kmečko prebivalstvo Prekmurja je veliko pričakovalo od agrarne reforme, vendar se je le-ta izvajala silno počasi in z velikimi komplikacijami zaradi vztrajanja na visokih maksimumih, zaradi nenačelnega odrejanja višine teh maksimumov in pa zaradi visokih dajatev.

Po zakonodaji o agrarni reformi je bila prednostna lestvica upravičencev do razlaščenih zemljišč postavljena tako, da prebivalstvo madžarske narodnosti ni moglo priti do zemlje.^{2a} Nedoslednosti pri izvajanju reforme in dejstvo, da Madžari niso mogli dobiti zemlje, so izkoristile različne politične stranke, predvsem Kleklova narodna stranka, za utrditev svojih pozicij in razširitev svojega vpliva na prekmurske Madžare. V Kleklovih Novinah (glasilu Slovenske Krajine) so bili objavljeni številni protesti zaradi krivic agrarne reforme, v katerih je Kleklo poudarjal zahtevo: »Madjarskim sirotam naj se odvzeta zemlja povrne, naj se dajo vse pravice Madjarom in Nemcom, štere njim ido po določbi mirovnih pogodb«, (kar zahteva tudi za Slovence v Porabju: »... a rayno te pravice zahtevajte tudi za naše Slovence v Rabskoj dolini na Madjarskom«),³ naj: »se da zemla tudi siromašnim državljanom drugoga jezika, Madjarom, šteri že dugo v tej krajaj stanujejo i, da se Madjarom na našem ozemli zasigurajo vse menšinske pravice«.⁴

Čeprav Madžari ob agrarni reformi niso dobili zemlje, se pripadniki madžarske narodnosti niso v večjem obsegu zaposlovali kot sezonski delavci, kar je sicer karakteristično za slovensko prebivalstvo te gosto poseljene pokrajine, z več kot sto prebivalci na 1 km². Če so se zaposlovali kot dninarji na velikih zemljiških posestvih, so bili običajno bolj plačani kakor slovenski delavci, ker so bila ta posestva v lasti madžarskih fevdalcev (npr. grofice Zichy) ali promadžarsko usmerjenih slovenskih kapitalistov (npr. Hartnerja iz Murske Sobote, ki je imel v lasti večji del nekdanje posesti grofa Szapárya), ki so z naklonjenostjo sprejemali Madžare in madžarone.⁵ Kljub temu je po vsej verjetnosti treba prav v različnih pri dodeljevanju zemlje iskati razloge za naglo zmanjševanje števila pripadnikov madžarske narodnosti v Prekmurju, saj je po podatkih popisa prebivalstva iz leta 1931 njihovo število enkrat manjše kot leta 1921.

Tollikšno zmanjšanje je mogoče po eni strani pojasnjevati z naraščanjem zavesti slovenskega prebivalstva, ki se je ob prvem popisu, ko je bilo še vedno pod močnim madžarskim vplivom, opredeljevalo za madžarsko narodnostno pripadnost, v spremenjenih okoliščinah pa bi mu bila takšna opredelitev v škodo. Po drugi strani pa ne gre zanemariti podmene, da se je zaradi ugodnejših gospodarskih pogojev pa tudi pritiskov del Madžarov opredelil za Slovence. Na dolnjelendavskem območju je bilo po podatkih popisa prebivalstva iz 1931: leta 5.646 Madžarov, v vsem murskosoboškem območju pa 1.961 Madžarov.⁶

V kolikor je mogoče govoriti o politični orientaciji prebivalstva madžarske narodnosti, je treba omeniti, da se je v glavnem naslonilo na svoje meščanske in polfevdalne kroge, ki so kljub simpatijam do madžarske ire-

^{2a} Predhodne odredbe za pripravo agrarne reforme, III. o razdelbi posestev, člen 9. Uradni list deželne vlade za Slovenijo, LXI, 11. marec 1919.

³ Novine, št. 28, 13. julija 1924, leto XI, str. 1: Gospod veliki župan bi rad zvedo, ka želemo.

⁴ Novine, št. 40, 5. oktobra 1924, leto XI, str. 1: Soglasno sprejeti sklepi na javnom zborovanji SLS v Crenšovcaj, dne 28. septembra. Točka 10.

⁵ Rudi Čačinovič: Politični in socialni razvoj Prekmurja med obema vojnama. V: »Prekmurski Slovenci v zgodovini«, Zbornik razprav o posebnih potezah zgodovinskega razvoja Prekmurja. Murska Sobota 1961, str. 118.

⁶ Podatki iz elaborata v dokumentaciji INV: Madžarska narodna manjšina v LRS; statistični podatki iz popisov prebivalstva 1921., 1931. in 1948. leta.

dente sodelovali z vladajočim vrhom.⁷ Posebne politične stranke Madžari niso imeli.

Lastne kulturne dejavnosti Madžari v Prekmurju med obema vojnama niso razvijali. V tem obdobju je značilna izolacija in zaostalost madžarske manjšine. Kmečko prebivalstvo madžarske narodnosti je v splošnem pokazalo le malo zanimanja za lastno politično in kulturno-prosvetno dejavnost in organiziranost. Svoje potrebe po združevanju so zadovoljevali v gasilskih in cerkvenih društvih.⁸ V tem obdobju so v Prekmurju izhajali tudi nekateri časopisi v madžarskem jeziku. V okviru »stranke drobnih zemljiških posestnikov« je izhajal časnik Szabadság, ki ga je izdajal pro-madžarsko usmerjeni zemljiški posestnik in bankir Hartner. Januarja 1923 je začel mlinar in zemljiški posestnik Štefan Kuhar izdajati dvojezični časnik »Murska Krajina« v okviru na novo ustanovljene »Združene prekmurske stranke«.⁹ V začetku leta 1926 je začela Kleklova katoliška stranka izdajati tednik »Népújság«, »z namenom, da zapelano vogrsko ljudstvo spravi v krščanski tabor«. Na poti do tega cilja je naletela na veliko težav. Glavni urednik je kmalu prestopil v neodvisno prekmursko stranko, ki je bila osnovana 16. maja 1926 v Lendavi pod pokroviteljstvom grofice Zichy in katere program je bil usmerjen proti agrarni reformi. Ta stranka je izdajala časopis »Néplap« v madžarskem jeziku.¹⁰ Kljub temu, da so bili ti časopisi v madžarskem jeziku, jih ne moremo obravnavati kot glasila madžarske narodne manjšine, saj so v prvi vrsti služili za pridobivanje pristašev v strankarskih spopadih ter za popularizacijo dela določene stranke med pripadniki madžarske narodne manjšine.

Raba madžarskega jezika v javnem in družbenem življenju ni bila normativno regulirana. Uradni jezik je bil slovenski jezik, madžarski jezik pa je imel predvsem v okraju Dolnja Lendava, pa tudi v okraju Murska Sobotla vlogo drugega jezika v komuniciranju na zasebni ravni. Do določene stopnje enakopraven status s slovenskim je madžarski jezik dosegal v cerkvi. Pri uradnih opravkih so morali pripadniki madžarske manjšine, ki niso znali slovenskega jezika, najemati tolmače. Ko so Nemci v Sloveniji dobili pravico, da lahko, v kolikor ne znajo slovensko, uporabljajo materin jezik, je Klekl isto pravico zahteval tudi za Madžare, »ki morejo tumače drago plačati«.¹¹

S Trianonsko pogodbo je bila narodnim manjšinam zagotovljena pravica do njihovega jezika v šolah. Narodna vlada Slovenije je 16. novembra 1918 z odločbo št. 109 določila slovenski jezik kot učni jezik na šolah prve in druge stopnje. Poverjeništvu za uk in bogočastje je 30. novembra 1918 z odločbo št. 8668 dopustilo možnost, da se v krajih, kjer je dovolj učencev (40 otrok za en razred) oblikujejo oddelki z učnim jezikom narodnih manjšin ter s slovenščino kot obveznim učnim predmetom.¹²

Jugoslavija je izpolnila zahtevo iz člena 9 mirovne pogodbe: po podatkih iz leta 1920 je bilo na ozemlju Prekmurja v dolnjelendavskem in mur-skosoboškem okraju 16 šol z madžarskim učnim jezikom¹³ z 29 oddelki. Vendar te šole niso imele primernih materialnih in kadrovskih pogojev za delo ter za doseganje ustrezne ravni pouka. Zaradi goste mreže šol po znanem načelu »vsaka vas svojo šolo« je bilo v predvojni Jugoslaviji šolstvo v celoti v slabem položaju. Večina šol v Prekmurju je bila nižje stopnje in

⁷ Čačinovič, n. d., 122.

⁸ Tone Zorn: Manjšinsko šolstvo v Prekmurju (historični oris). V: Gradivo za pogled za družbeno politično motivacijo dvojezičnega šolstva. Dokumentacija INV, 1970, str. 9.

⁹ Čačinovič, n. d., 121.

¹⁰ Novine, št. 22, 30. maja 1926, leto XIII, str. 1: »Neodvisna prekmurska stranka« i njeno glasilo »Naše novine« i »Néplap«.

¹¹ Novine, št. 30, 25. julija 1926, leto XIII, str. 2: Pravica Nemcom.

¹² Dokumentacija INV, št. 280. Madžari v Prekmurju. Tipkopis 1947.

¹³ Zorn, n. d., str. 9.

s kombiniranim poukom. V razredu je bilo v povprečju 59 učencev. Na šolah za madžarsko manjšino so predavali učitelji madžarske narodnosti ter učitelji Prekmurci, ki so znali madžarski jezik. Manjšinske šole so delale po učnih načrtih, predpisanih za madžarske šole v Vojvodini.

Vidovdanska ustava z dne 28. 6. 1921 je sicer v 16. členu vsebovala splošno določbo o pravicah narodnih manjšin na področju izobraževanja, vendar je podrobnejše tolmačenje pogojev za poučevanje pripadnikov manjšin v njihovem materinem jeziku prepuščala zakonu. V dolgem obdobju do Zakona o narodnih šolah 5. decembra 1929 z vmesnim odlokom ministrstva za prosveto za izpolnitev 16. člena ustave kraljevine SHS (18. junija 1925) je bilo tolmačenje in izvajanje zahtev iz ustave prepuščeno večji ali manjši nacionalni širokosrčnosti šolskih upraviteljev in učiteljev. Že po letu 1924 so namreč šolske oblasti ponovno začele odpustčati učitelje. Na delovnih mestih so smeli ostati samo učitelji z maturo in opravljenim izpitom iz slovenskega jezika. Starejši prekmurski učitelji, ki so končali učiteljske na Madžarskem, pa niso opravili izpita iz slovenskega jezika, so bili po večini upokojeni. Na njihova mesta so prišli učitelji iz drugih slovenskih pokrajin. To je pomenilo hud udarec za manjšinsko šolstvo. Učitelji prišleki, ki so bili liberalno usmerjeni in nacionalno posebej občutljivi, so težko dojemali in sprejemali potrebo, da se otroci madžarske narodnosti izobražujejo v materinem jeziku. Delali so v skladu s stališči osrednje učiteljske organizacije, ki je izražala značilne nacionalistične predsodke do manjšinskega šolstva ter se zavzemala za pouk in izobraževanje »v smeri nacionalizacije manjšinskih šol« ter »likvidacije dosedanje prakse«. Predlagala je, da je treba slovenski jezik poučevati že na nižji stopnji, madžarski jezik pa naj bi bil samo učni predmet, razen pri pouku verouka in spoznavanja narave, če bi to prispevalo k lažjemu in hitrejšemu razumevanju.¹⁴

Nacionalistično zadržanost slovenskih učiteljev je pospeševalo in utrjevalo iredentistično delovanje madžarskih učiteljev, ki so pred prvo svetovno vojno službovali v Prekmurju in Medjimurju. Proti dejavnosti madžarskih učiteljev je ostro protestiralo okrajno murskosoboško društvo Jugoslovanskega učiteljskega združenja.¹⁵

Zakon o narodnih šolah iz leta 1929 je v 26. členu odredil, da se lahko v krajih, kjer so v večjem številu naseljeni državljani drugega jezika, na osnovnih šolah organizirajo oddelki za njihove otroke. O formiranju teh oddelkov je odločalo ministrstvo za prosveto, po preverjanju, ali je izpolnjen pogoj, da bo v razredu vsaj 30 oziroma v izjemnih primerih vsaj 25 učencev.

Jezikovno je bil pouk organiziran na naslednji način: V prvih dveh razredih je pouk potekal v materinem jeziku učencev, v tretjem in četrtem je bil slovenski jezik obvezen učni predmet, poleg tega pa je bila slovenščina učni jezik pri zgodovini in geografiji. V štirih višjih razredih je pouk potekal samo v slovenskem jeziku.¹⁶ Pri tako organiziranem pouku je materin jezik manjšine v vlogi učnega jezika dejansko služil kot prehodna faza k postopnemu prehajanju na državni jezik in opuščanju materinščine. Učenci madžarske narodnosti so že na višji stopnji osnovne šole prihajali pri pouku v stik s svojim materinim jezikom samo kot z učnim predmetom.

Vpisovanje otrok madžarske narodnosti v šole in oddelke z madžarskim učnim jezikom ni potekalo avtomatsko, temveč so morali starši izraziti

¹⁴ Zorn, n. d., str. 14.

¹⁵ Murska krajina, tednik za gospodarstvo, prosveto in kulturo, št. 38, 20. novembra 1932, leto I, str. 2; Odgovor na madžarsko izzivanje.

¹⁶ Dokumentacija INV, št. 259; Madžarska manjšina v Jugoslaviji, tipkopis, maj 1950.

željo, naj njihovi otroci obiskujejo manjšinsko šolo. Po letu 1935 je vpisovanje spremljala komisija, ki je imela nalogo ugotoviti, ali sta oba starša otroka, ki bi naj obiskoval manjšinsko šolo, madžarske narodnosti. Ker so se ob štetju 1931 številni Madžari opredelili kot Jugoslovani, je bil vpis v madžarske oddelke precej zmanjšan. Poleg tega so skušali z nagradami doseči, da bi se otroci madžarske narodnosti radi učili slovenski jezik, da bi na ta način pospešili poslovenjenje madžarskih otrok.¹⁷

V takšnih okoliščinah se je pouk v madžarskem jeziku v manjšinskih šolah in oddelkih vse bolj zoževal. Ščasoma so bili ti oddelki opuščeni in so prešli na slovenski učni jezik. Do začetka šolskega leta 1940/41 se je pouk v madžarskem učnem jeziku v prvih štirih razredih osnovne šole obdržal samo v enem oddelku na Hodošu,¹⁸ čeprav je formalno v šolskem letu 1939/40 obstajalo še 13 manjšinskih šol z madžarskim jezikom na lendavskem območju.¹⁹

Lahko sklenemo, da je takšna prosvetna politika neposredno vodila k asimilaciji madžarskega prebivalstva na tem področju, hkrati pa je takšen odnos do madžarskega jezika prispeval k zadrževanju madžarske manjšine kot skupine na nizki ravni družbenega razvoja. V takšnih okoliščinah, ob družbeno politični nezainteresiranosti in inertnosti prebivalstva madžarske narodnosti, se le redki iz kmečkega sloja madžarske manjšine uspeli napredovati in se uveljaviti v višjih slojih prebivalstva.

Z nemško in poznejšo madžarsko okupacijo Prekmurja leta 1941 so prenehali denacionalizacijski pritiski na madžarsko narodno manjšino. Promadžarsko usmerjeni meščani in polfevdalni bogataši v Murski Soboti in v Lendavi, kakor tudi imovitejši madžarski sloj prebivalstva je z zadovoljstvom sprejel madžarsko okupacijo. Hartner je že med nemško okupacijo poslal v Budimpešto delegacijo z zahtevo, naj priključijo Prekmurje k Madžarski. Tudi sama madžarska narodna manjšina je v začetku pozdravila приход Madžarov, še zlasti zato, ker je kmečko prebivalstvo pričakovalo, da bo nova oblast popravila socialne krivice, ki jih je utrpelo v predvojni Jugoslaviji. Ta, v začetku pozitiven odnos madžarskega kmeta v Prekmurju, se je ščasoma zaradi gospodarskega položaja, ki se je prej slabšal kakor izboljševal, spreminjal v razočaranje in ravnodušnost. V zadnjem letu vojne se je madžarski kmet, tako kot slovenski, skušal izogniti vojaškim obveznostim in davkom. Eni in drugi so skrivali pridelke pred oblastmi.²⁰

Nacionalistični pritisk je bil v času madžarske okupacije usmerjen proti Slovincem in še posebej proti prišlekom iz drugih slovenskih pokrajin. Madžarske okupacijske oblasti so kolonistom odvzele zemljo in pridelek ter so v kratkem času izselile Slovence, ki so prišli v Prekmurje po letu 1919. Ponovno je obveljala teorija, da Prekmurci niso Slovenci temveč Vendi. V šolah so uvedli kot učni jezik madžarščino. Takoimenovana »vendščina« je imela status pomožnega jezika. Vrnili so se učitelji, ki so prej službovali v teh krajih.

Komunistična partija je poskušala v Prekmurju razviti narodnoosvobodilno fronto ter pridobiti Madžare na lendavskem območju k sodelovanju v OF. Skupina okrog Ludvika Vlaža, ki je bil sam madžarske narodnosti in kateremu so se pridružili še nekateri mladinci Madžari, je na sestanku junija 1941 sprejela sklep, »da je treba v političnem delu z Madžari poudarjati, da bodo po vojni tudi oni dobili agrarno zemljo, tako kot Slo-

¹⁷ Miroslav Kokolj, Bela Horvat: Prekmursko šolstvo od začetka reformacije do zloma nacizma. Murska Sobota 1977, str. 357.

¹⁸ Stanko Lebar, Franjo Mlinarič: Šolstvo. V: Občina Lendava 30 let v svobodi. Murska Sobota 1975, str. 89-106.

¹⁹ Zorn, n. d., str. 11.

²⁰ Ivo Orešnik: Dvojezična šola v luči nove ustave. Lendavski zvezki, št. 3, 1976, str. 8.

venci«. Razpravljali so tudi o tem, kako pritegniti v OF madžarsko in židovsko mladino.²¹ Ob tem velja omeniti odnos KP Madžarske do narodno-osvobodilne borbe v Prekmurju. KP v Prekmurju namreč maja 1941 še ni imela obvestil o dogajanju v drugih krajih Jugoslavije in o sklepih CK KPS. Zato se je odločila povezati s KP Madžarske v skupnem boju proti fašizmu. Vendar so madžarski komunisti, poleg tega, da niso bili pripravljani za boj; zagovarjali stališče, da zasedbe Prekmurja ne gre obravnavati kot okupacijo, ker je Prekmurje del Madžarske.²²

Madžarska narodna manjšina se, razen izjem v prvem obdobju, ni vključevala v NOB. Narodnoosvobodilno gibanje je po aretaciji in odstranitvi večjega dela aktivistov, novembra 1941, izgubilo svoje organizacijsko jedro in so bili šele januarja 1944 ustvarjeni pogoji za obnovev gibanja. Vendar se je tudi takrat v NOB vključilo le malo Madžarov. Madžarska narodna manjšina je med vojno zavzela pasivno stališče, aktivno so stopili na stran okupatorja premožnejši madžarski meščani iz Lendave. K razširjanju madžarskega vpliva so pripomogli tudi nekateri protestantski duhovniki. Na narodnostno mešanem območju je od oktobra 1944 delovala fašistična organizacija »Nyilas Párt« — Organizacija puščicastih križev, ki so jo vodili Szálasijevi pristaši. Kljub privilegijem, ki so jih imeli njeni člani, organizacija ni naletela na podporo širših ljudskih množic madžarske manjšine.²³

V pričujočem orisu sem poskušala v strnjeni obliki prikazati položaj madžarske manjšine v Prekmurju v predvojni Jugoslaviji in med drugo svetovno vojno. Ko sem se tega dela lotila kot nezgodovinar, sem imela pred očmi dejstvo, da je treba ob proučevanju razvoja, življenja in dela narodnosti v pogojih spoštovanja in pospeševanja enakopravnosti med narodi in narodnostmi v socialistični Jugoslaviji upoštevati tudi, kako in koliko jim je bila naklonjena ali nenaklonjena preteklost. Kar zadeva madžarsko narodnost v SR Sloveniji, vprašanje gotovo terja podrobnejši odgovor kompetentnih strokovnjakov.

Summary

SOME FEATURES OF THE SITUATION OF THE HUNGARIAN NATIONAL MINORITY IN PREKMURJE IN THE PERIOD FROM 1918 TO 1945

Albina Nečak Lük

After 1919 about 14.000 Hungarians living in Prekmurje became a national minority because the region was annexed to Yugoslavia. In spite of the protective stipulations of the Trianon agreement which Yugoslavia took into account in her Constitution they had experienced the fate of a typical national and social minority. Their linguistic and cultural development was suppressed by nationalist measures, while their social and economic growth was hindered by different manipulations and machinations including those about distribution of land prescribed by laws on the agrarian reform. Inertia about the political matters and indolence on the field of cultural activities were characteristics of the behaviour of the Hungarian minority itself. There were some papers issued in the Hungarian language. But these were not organs of the Hungarian national minority. They were issued by different political parties that wanted to gain support of the Hungarian minority.

The status of the Hungarian language in public life and in official matters was not legally defined. As clients in official matters the Hungarians who did not speak the Slovene language had to pay an interpreter. Only in school the Hungarian language was given certain social status. The law on national schools prescribed it to be the language of instruction in the first four grades of the ele-

²¹ Ferdo Godina: Prekmurje 1941—1945. Murska Sobota 1967, str. 46.

²² Godina, n. d., str. 30.

²³ Dokumentacija INV, št. 260: O madžarski manjšini v Prekmurju, tipkopis 1950, str. 9, 10.

mentary school. Nevertheless already in the third grade the Slovene language was introduced as a subject and a part of curricula, namely history and geography, was thought in Slovene. On the medium level, the language of instruction was Slovene. Such a type of bilingual instruction did not offer to the children of the Hungarian origin sufficient knowledge of their mother tongue and it led to gradual language change.

In 1920 there were 16 minority schools with Hungarian as the language of instruction with 29 departments in the region of Prekmurje. The inscription into minority classes was carried out under special terms. Parents had to declare that they wanted their children to attend the minority school. After 1935 a special commission surveyed whether both parents of the child who was to become a pupil of such a school were of the Hungarian origin. Such treatment caused a decrease in number of pupils in minority schools so that in 1940 only one department with Hungarian as the language of instruction was actually working while the existence of 13 minority schools was a mere formality.

The Hungarian occupation of Prekmurje in 1941 made an end to nationalist pressures on the Hungarian minority. At first the Hungarian peasants were enthusiastic about the annexation of Prekmurje, mostly in expectation of the promotion of their economic situation. When it became evident that their expectations failed and that the economic situation became even worse the peasant layer of the Hungarian minority lingered in an evasive mood waiting the war to end. There were only few individuals, members of the Hungarian minority that joined the National Liberation Movement.

Összefoglalás

A MURAVIDÉKI MAGYAR NEMZETISÉGI KISEBBSÉG HELYZETENEK ATTEKINTÉSE 1918-TÓL 1945-ig

Albina Nećak-Lük

Muravidéknek Jugoszláviához való csatolása során körülbelül 14.000, előzőleg többségben levő magyarság jutott nemzeti kisebbségi státusra. A meghatározott övintézkedések ellenére melyet előírt a trianoni békeszerződés és Jugoszlávia alkotmányos részévé vált, a muravidéki magyar közösség a nemzeti és szociális kisebbség tipikus sorsát élte át. Az akkoriban nemzetiségileg elnyomott szlovén-ségre gyakorolt nacionalista nyomás akadályozta nyelvének és kultúrájának fejlődését, szociális és gazdasági előrehaladását pedig az osztályok közötti ellentétek mellett lehetetlenné tette az agrárreformok következtelen kivitelezése is. Mindezek mellett a nemzeti kisebbséghez tartozó magyarság önmaga sem fejlesztette saját kultúráját és politikai tevékenységét. Bár megjelent néhány magyar nyelvű folyóirat, de ezek nem a magyar nemzeti kisebbség kiadványa voltak, hanem különböző pártoké, melyek csupán szövetségeket szerettek volna nyerni a magyar nemzeti kisebbség soraiból.

A magyar nyelv használata a társadalmi életben törvényesen nem volt meghatározva. Hivatalos ügyintézés során a szlovén nyelvvel nem bíró magyarok saját költségükre kellett, hogy tolmácsot fogadjanak. A törvények értelmében a magyar nyelv kizárólag az iskolában kapott meghatározott társadalmi státust, mint oktatási nyelv az általános iskola alsó tagozataiban. Nyelvi oldalát tekintve az oktatási rendszer úgy volt meghatározva, hogy a harmadik és negyedik osztályban kétnyelvű volt a tanítás, mivel a történelem és földrajz tanításánál a szlovén nyelv volt érvényben, emellett pedig önálló tantárgyként is szerepelt. A négy felső tagozat tanítási nyelve is a szlovén volt. E szerkezeti felépítésű oktatás a magyar nemzetiséghez tartozó diákok számára hiányos anyanyelvi tudást biztosított, ténylegesen pedig áthidaló szerepet töltött be az államnyelvre való fokozatos átállásra.

1920-ban Muravidék területén, mindkét járásában (Muraszombat, Alsó Lendva) 16 iskola 29 osztályában szerepelt a magyar oktatási nyelvként. A beiratkozási feltételek ezekbe az osztályokba egyre szigorúbbak lettek. Amellett, hogy a szülők előzetes kivánságuknak kellett, hogy hangsúlyt adjanak annak érdekében, hogy kéri gyermekeik nemzetiségi iskolába való beiratását, az 1935-ös év után pedig bizottságok mérlegelték, hogy a nemzetiségi iskolába beirandó gyermek szülei magyar nemzetiségűek e. Az ily módú eljárás csökkentette a nemzetiségi iskolákba való beiratást, melynek hatására az 1940/41-es oktatási évben csupán egy nemzetiségi osztály működött, függetlenül attól, hogy az 1939/40-es évi adatok még 13 formálisan létező nemzetiségi iskolát tüntetnek fel.

Muravidék német és magyar megszállásával megszűntek a nacionalista nyomások a magyar nemzetiség számára. A magyar nemzetiségű paraszti lakosság kezdetben csatlakozott a gazdagabb rétegek lelkesedéséhez, Muravidék Magyarországhoz való csatlolásáért, mindenk előtt azért mert ettől várta gazdasági helyzetének javulását. Amikor kiderült, hogy ez egyre rosszabbra fordul, mintsem javulna, lelkesedése lelohadt. A felszabadító mozgalomba a magyar nemzetiség soraiból csupán ritka egyének kapcsolódtak be.

Zveza zgodovinskih društev Slovenije je maja 1982 izdala kot posebno publikacijo razpravo, ki jo je za »Zgodovinski časopis« 1-2/1981 pripravil **Franc Šebjanič**

SOLNIK IN DOMOLJUB ADAM FARKAS (1730—1786)

Publikacija o doslej skoraj nepoznanem zaslužnem prekmurskem protestantskem učenjaku in rektorju šoprenskega liceja je v manjšem številu izvodov še na voljo na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I. Cena knjižice znaša 80 din (za člane ZZDS 60 din, za študente 40 din).

Ali ste že poravnali letošnjo članarino za Zgodovinsko društvo in naročnino za »Zgodovinski časopis«? Če ne — storite to čimprej in olajšajte delo društvenemu odboru in upravi revije!

* * *

Ste že izpopolnili svojo zbirko starejših letnikov »Zgodovinskega časopisa«? Večina letnikov je na voljo pri upravi revije na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12 (telefon: (061) 224 011, 224 046, int. 209). Podrobne informacije o zalogi in o cenah so objavljene v vsaki številki »Zgodovinskega časopisa«.

* * *

Opozarjamo tudi na možnost prednaročila na ponatis vseh sedaj razprodanih starejših letnikov ZČ. Do sedaj je izšlo v ponatisu že pet letnikov revije: marca 1977 ponatis prvega zvezka z letnico 1947, septembra 1978 ponatis 17. letnika za leto 1963, januarja 1980 ponatis 18. letnika za leto 1964, septembra 1980 ponatis št. 1-2/1972 ter decembra 1981 še ponatis št. 1-2/1970 »Zgodovinskega časopisa«.

Boris Mlakar

GENERAL RUPNIK IN SLOVENSKO DOMOBRANSTVO

General Leon Rupnik je bil brez dvoma ena osrednjih osebnosti v okviru protirevolucionarnih in kolaboracionističnih sil na Slovenskem v času 2. svetovne vojne. To se je do neke mere potrdilo že v času pred kapitulacijo Italije v zvezi z njegovim delovanjem kot ljubljanski župan in predvsem z njegovimi »strokovno-vojaškimi« prizadevanji za bolj učinkovito organizacijo vojaškega, oboroženega boja proti NOG. Seveda je tedaj še večina vzvodov odločanja o tem v protirevolucionarni sferi bila v rokah drugih činiteljev kot so bili Slovenska zaveza, odbor Vaških straž, četniško vodstvo, ministri v Londonu itd. Rupnik je bil do neke mere le izrabljena figura tako s strani okupatorja kot protirevolucionarnega vodstva, saj izrecno ni mogel izvesti nobene pomembnejše iniciative.

Z odhodom italijanskega ter prihodom nemškega okupatorja v septembru 1943 se je položaj v tem smislu skoraj takoj korenito spremenil. Vloga Rupnika je v novih razmerah že v prvih dneh pričela rasti, nekaj po zaslugi dejstva, da je bil župan, dalje zato, ker si je prizadeval vojaško organizirati dele bele garde v Ljubljani; pravitako je njegova vloga relativno porasla zato, ker je bilo strankarsko vodstvo takrat precej dezorganizirano in zaposleno z mrzličnim reševanjem Vaških straž na terenu. Predvsem pa gre za sluzga za Rupnikov vzpon nemškemu okupatorju oziroma vrhovnemu komisarju Friedrichu Rainerju, ki je Rupnika povzdignil v položaj predsednika pokrajinske uprave v Ljubljanski pokrajini, kar je takrat ustrezalo rangu prefektov v ostalih pokrajinah operacijske cone Jadransko primorje. Rainer je po pripovedovanju predlog za imenovanje Rupnika dobil od škofa Gregorija Rožmana, katerega je poprosil za nasvet. Rupnik je nato predlagani položaj po premisleku sprejel, kar je opravičeval s potrebo, da še nadalje odigra svojo vlogo, to je vlogo »advokata naroda«. Vprašanje je seveda, ali so v tej formulaciji zajeti vsi in pravi subjektivni motivi Rupnikove odločitve, da svojo kolaboracijo in navsezadnje tudi izdajstvo nadaljuje tudi z novim okupatorjem in na še višji ravni, kot je to delal poprej. Deloma se skrivajo odgovori na to tudi v sklopu njegovega odnosa do domobranstva, o katerem želimo malo podrobneje spregovoriti v tem sestavku.

Vsekakor je Rupnik odigral eno od osrednjih vlog že v procesu formiranja Slovenskega domobranstva. Na tem mestu se bomo omejili na omembo najbolj značilnih dejstev in okoliščin.

Očitno gre pripisati tudi Rupnikovi pobudi, da se je takoj po kapitulaciji Italije v Ljubljani pričelo zbirati moštvo iz razpadlih Vaških straž in četnikov, iz katerih je župan tedaj hotel ustvariti neko zanesljivo milico ter jo uporabiti za zaporo ljubljanskega bloka, ki je bil po odhodu italijanskega vojaštva nezaseden ter so Ljubljanci pristo lahko odhajali v partizane. Misli pa je pri tem tudi na potencialno nevarnost partizanskega napada. Pri organiziranju tega moštva sta se predvsem eksponirala njegov zaupnik kapetan fregate Janko Kregar ter njegov zet poročnik Dejan Suvajdžič, omeniti pa gre pri tem še poročnika Danila Capudra in poročnika Miloša Abrama. Pri tem je Rupnik užival podporo poveljstva polka Admont oziroma nemškega poveljnika mesta Ljubljane. To je bil torej

¹ Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani (dalje: AIZDG), fond Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, fasc. 925/III.

t. im. 1. domobranski bataljon, ki je vsaj za Ljubljano predstavljal prvo jedro bodočega Slovenskega domobranstva. Rupnik je to svojo »domačo milico« ocenil v jačini nad 1000 mož, vendar drugi glasovi govore le o okrog 500 možeh.²

V tistem času so k Rupniku prihajali vsemogoči ljudje ter ga v skrbi in strahu pred komunistično nevarnostjo prosili, naj kaj ukrepih za obrambo. Šlo je za politične in vojaške osebe, za predstavnike strank in »beguncev«, posebno potem, ko so se razširili glasovi, da je general prevzel vodstvo akcije proti komunistom. Pozneje je Rupnik v nekem internem govoru omenil, da so tedaj »letali« za njim, »da naj za božjo voljo kaj storim, ker me bodo vsi podpirali«.³

Pri tem se seveda Rupnik ni dal preveč prositi, saj se iz njegovega predhodnega in pa poznejšega delovanja in izjav vidi, da je imel precej določno predstavo o tem, kaj bi po njegovem bilo potrebno storiti za uspešnejši boj proti NOG. Mislil je na organiziranje majhne, a kakovostne in elitne narodne vojske, ki bi se oslonila na nemškega okupatorja, pri tem pa naj bi bil povsem izločen »razkrajajoči« strankarski duh, ki je po njegovem poprej vladal v Vaških stražah. Vsekakor je imel o nesposobnosti vodstva le-teh tedaj dovolj očitne dokaze. Ta svoj načrt oziroma želje je potem vedno znova in v različnih odtenkih ponavljal in ga skušal doseči. Ta se je glede čisto formalne vojaške plati sicer skladal z načrti strankarskega vodstva kot tudi okupatorja, toda glede značaja in »ideologije« te vojske mu pa omenjena subjekta sploh nista šla na roko.

V začetku je kazalo, da bo Rupnik dejansko prevzel vse niti nove snujoče se protirevolucionarne oborožene formacije v svoje roke. Nanj se je obrnil Protikomunistični odbor, imel je že neko vojaško zaslonbo pri sinu Vuku in v moštvo v ljubljanskih vojašnicah. Prav ob tem so 20. septembra 1943 pri Slovenski legiji ugotavljali, da »med našimi fanti v kasarni je neko gibanje v prid generalu Rupniku. Pričakovati je, da bodo storili kak nepričakovan korak«.⁴ Nanj sta se obrnila tudi Rainer in Erwin Rösener, prvi seveda predvsem zaradi političnega sodelovanja. Toda Rösener, ki Protikomunističnega oziroma kakega drugega odbora ni mogel uradno priznati za enakopravnega partnerja (to pravzaprav tudi strankarsko vodstvo uradno ni hotelo postati), se je na Rupnika obrnil zato, da bi mu utrl pot med slovenske vojaške kroge, med katerimi je kot najstarejši častnik imel pač določeno avtoriteto. Hotel ga je torej le za posrednika, gotovo pa ne za konkretnega izvajalca njegovih zamisli, česar Rupnik v začetku očitno ni razumel. Kronologija pogajanj med njima sicer še ni dovolj jasno razvidna,⁵ tudi ni jasno, ali je šlo za stike med njima neposredno, ali pa le preko »pooblaščenih«. Dejstvo je, da je s pomočjo ilegale Rupnik Višjemu SS in policijskemu vodji preskrbel za začetek nek določen častniški kader in štab, ki mu je najprej načeloval nezanesljivi polkovnik Anton Kokalj. Pri tem je bil Rösener z višjimi častniki celo nezadovoljen, saj kot se je pozneje izkazalo, bi mu kot načelnik štaba zadostoval sposobni stotnik Vuk Rupnik. Toda general in njegov sin sta hotela upoštevati red starešinstva in Rösener se je v tem pač moral ukloniti, če si je hotel zagotoviti začetno sodelovanje.⁶

Rupnik je tedaj domneval, da bo on kot predsednik pokrajinske uprave lahko vodil tudi domobranstvo. Dr. Miloš Stare je v tistem času pisal ministru dr. Mihi Kreku v London, da se je Rupnik z Nemci začel pogajati

² Ljenko Urbančič, Ob rojstvu slovenskega domobranstva. Slovenski obzornik v Avstraliji, št. 1, sept. 1975, Ashfield N. S. W., str. 14.

³ AIZDG, fond Slovensko domobranstvo (dalje: SD), fasc. 279/III (govor pred častniki SD 1. 12. 1944).

⁴ Arhiv Republiškega sekretariata za notranje zadeve (dalje: ARSNZ), zbirka Albina Smajda.

⁵ V svoji povojni izjavi Rupnik nič ne govori o pogodbi z Rösenerjem.

⁶ AIZDG, fasc. 925/III.

na svojo roko (mimo njih!) ter da je »vzel vse to v svoje roke z nekako ljubosumnostjo.«⁷ Za to se je očitno čutil tudi poklicanega, kar je omenil že pri svojih začetnih stikih z ilegalno kot tudi pozneje v svojih govorih in v povojni izjavi v preiskovalnem zaporu. V zvezi z domobranstvom ponavadi govori v prvi osebi, kot o svojem načrtu, kot o »mojem domobranstvu«. To je bilo seveda tudi taktično propagandno oziroma retorično sredstvo in podobno je seveda govoril tudi Rösener. Po drugi strani pa bi iz gradiva Protikomunističnega odbora nepoučeni včasih lahko dobil vtis, da domobranstva ne bi bilo brez polkovnika Kokalja. V tistem času po pozivu Slovenske domobranske legije 23. septembra 1943 pa do prihoda Rösenerja oktobra v Ljubljano se je Rupnik »na podlagi dejstva, da je bil aktivni jugoslovanski general«⁸ proglasil »začasno«⁹ za komandanta formirajočega se domobranstva. Ta izraz o začasnosti je njegova poznejša izjava, v času tega dejanja pa je gotovo upal, da bo to ostal do konca. 25. septembra je tako izdal naredbo, s katero je sebe postavil za komandanta, Kokalja pa za inšpektorja. Ob tem se do Rösenerjevega prihoda ni zgodilo nič več pretresljivega. Iz tega časa poznamo še njegovo povelje št. 2 z dne 30. septembra 1943, namenjeno SD. Glasi se takole: »Da se konča pasivno zadržanje domobranstva, ki so ga med italijansko zasedbo pokrajine bado-ljevske štabi uprav kultivirali, ukazujem: Kjerkoli se na področju samostalnih oddelkov domobranstva, t. j. oddelkov, ki niso vezani na neposredno sodelovanje z nemško vojsko ali policijo, pokažejo oboroženi banditi, je treba te brez odlašanja napasti in pokončati.«⁸ itd.⁹ Vsebina je seveda zanimiva kot verjetno prvi ukaz domobrancem kot takim za boj proti partizanom. Iz nje je tudi razviden značilen položaj domobranstva glede na okupatorjeve enote, ukaz pa je bil dostavljen »vsem aktiviranim postojankam SD«. Najbolj zanimivo pa je pri tem dejstvo, da se je Rupnik pod ta ukaz podpisal kot prezident pokrajinske uprave in ne kot komandant SD. Vprašanje je, zakaj tega ni storil, saj Rösenerja še ni bilo v Ljubljani, da bi mu to preprečil, ali pa je sam slutil, da ne bo ostal kot komandant. Vsekakor je njegov oklic za komandanta ostal verjetno samo v okviru štaba SD in je vprašanje, če so ostala javnost pa tudi zunanje enote domobranstva za to sploh vedele. V časopisju to vsekakor ni bilo objavljeno.

Stvar se je vsekakor spremenila že v sredini oktobra 1943. Rösener ga je odrinil od vodstva domobranstva, 11. novembra pa mu je celo izrecno zabičal, da naj se v bodoče vzdrži vsakih poslov v zvezi z domobranstvom.⁹ Kljub temu, da je bila očitno glavna Rupnikova značajska lastnost poslušnost svojim vsakokratnim nadrejenim, pa se to pot tega navzeta le ni mogel povsem držati. Pri tem seveda ni šlo zgolj za neposlušnost, temveč tudi za posledice praktičnega delovanja pokrajinske uprave oziroma SD, kjer so se zadeve marsikje prepletale. Rupnik je od tedaj slabo leto v vodstvenem smislu sicer izven SD (drugače je vpisan kot domobranec pod št. 1000!), toda v skladu s svojimi načrti in željami ter s pomočjo svoje avtoritete, ki jo je brez dvoma imel, je tudi kot prezident posredno ali neposredno vplival na razvoj domobranstva.

Organizacijski štab SD je tudi po oktobru 1943 imel z Rupnikom stalne stike, saj je npr. le-ta načelniku podpolkovniku Francu Krenerju celo avtoritativno ukazal, da mu mora vedno referirati o dogajanju v okviru domobranstva. Štab je zato v njem kot predsedniku pokrajinske uprave gledal svojega predpostavljene, vsi domobranci pa so ga imeli za nekakšnega duševnega očeta domobranstva. Organizacijski štab je preko njega tudi skušal izpeljati razne svoje težnje, za kar je Rupnik ponavadi interveniral

⁷ AIZDG, zbirka Izidorja Cankarja, fasc. 8/II.

⁸ AIZDG, fond SD, fasc. 277/II.

⁹ AIZDG, fasc. 925/III.

očet.

pri Rösenerju, ki se je pač moral sprijazniti s tem, da starega generala ni moč povsem odtrgati od SD.¹⁰ Gledanje na Rupnika v okviru SD značilno odraža npr. dopis nadporočnika Dušana Lenščaka, ki se je pozneje »izkazal« pri primorskih domobrancih, ki je svojemu predpostavljenemu v zvezi z nabavo cigaret pisal, da je možno tobak nabaviti »po naredbi predsednika pokrajinske uprave in vrhovnega poveljnika SD«.¹¹ Zadeva je iz januarja 1944 in tu seveda ni šlo za »naredbo« Rupnika, temveč verjetno le za obvestilo. Izražanja sicer nikdar ni moč povsem poenotiti, toda tu je izraz »vrhovni poveljnik« gotovo izražal neko neuradno splošno mnenje, vzdušje, če že ne kakega formalnega internega navodila.

Kot poslušalec se je Rupnik udeležil že prve domobranske »akademije« 3. oktobra 1943 v Frančiškanski dvorani v Ljubljani. Akademijo so priredili samozvani propagandisti med domobranskimi prostovoljci v šentjakovski šoli. Obveščevalni organ »Vesti« so prireditev ocenile kot diletantsko glasbeno produkcijo in za antipropagando za domobranstvo. Posebej jih je motila prevelika vloga (sumljivih) frančiškanov ter izvajanje orjunaške himne, ki jo je za to priložnost predelal Ljenko Urbančič.¹² Pomembno vlogo naj bi Rupnik imel tudi pri domobranski povorki po mestu čez teden dni, ki so jo organizirali isti ljudje. Ker se štab ni nič zganil, se je Urbančič obrnil neposredno na generala, ki mu je po obrazložitvi potrebe po taki akciji baje dejal: »Zato vam, domobranec Urbančič, dajem povelje, da prostovoljci nastopite čimprej!«¹³ Povorko, ki je šla s slovensko zastavo na čelu 400 ljudi, je Albin šmajd ocenil za neuspelo, saj je vzbudila slab vtis zaradi premajhne udeležbe.¹⁴ Po drugi strani pa je v kolaboracionističnem časopisu bila deležna pretiranih pohval.

General Rupnik je skrbel tudi za številčno oziroma kadrovsko krepitev SD. Že 25. septembra 1943 je imenoval posebno komisijo, ki je presojala zanesljivost bivših ali še vedno interniranih v Italiji glede možnosti vrnitve domov in njihove nadaljnje usode. V njej je bil tudi zastopnik SD, ki je z grožnjami oziroma z moralnim pritiskom poskušal dobiti čimveč »prostovoljcev« za SD.¹⁵ V oktobru je Rupnik pozval vse slovenske častnike, naj store svojo narodno dolžnost in stopijo v vrste SD. Konec meseca je objavil razne olajšave za srednješolske dijake, če bi vstopili v SD, podobno je storil poleti 1944.¹⁶ Nekatere razglase s pozivi za vstop v domobranstvo je izdajala pokrajinska uprava, podpisoval pa jih je Rupnik. Pokrajinska uprava je do konca leta 1943 prevzela tudi neposredno financiranje domobranstva. Prav tako je uprava aprila 1944 zagotavljala vsem ranjenim domobrancem posebno mesečno podporo, dokler se to ne bi uredilo v skladu z Rainerjevo uredbo o ustanovitvi domobranskih oddelkov.¹⁷

Stvari, ki so tedaj Rupnika povezovale z domobranci, je bilo še polno, pri čemer so nekatere bile precej banalne. Tako je marca 1944 dovolil pokrajinski socialni ustanovi »Zimska pomoč«, da je lahko prodajala svoje tobolske tablice med domobranci¹⁸, priporočal je domobrancem v branje beograjski list »Donauzeitung«, reguliral je službeni status članov SD, odrejal domobranske zdravnike ipd.¹⁹ Seveda je Organizacijski štab dobival od Rupnika oziroma pokrajinske uprave tudi razne druge predpise in od-

¹⁰ AIZDG, fasc. 925/IV.

¹¹ AIZDG, fasc. 277/III.

¹² AIZDG, fond Informativni urad, fasc. 111 a/III; Jutro 5. 10. 1943; Slovenski narod 4. 10. 1943.

¹³ Urbančič, Ob rojstvu SD, str. 14.

¹⁴ ARSNZ; Jutro 12. 10. 1943.

¹⁵ ARSNZ; Ivan Križnar, Slovensko domobranstvo. Ljubljana v ilegali IV, Ljubljana 1970, str. 243 (dalje: Križnar).

¹⁶ Ivan Križnar, Slovensko domobranstvo v boju proti narodnoosvobodilnemu gibanju. Osvoboditev Slovenije 1945, Ljubljana 1977, str. 190; AIZDG, fond SD, fasc. 285/I—IV.

¹⁷ AZDG, fasc. 285/I.

¹⁸ Prav tam.

¹⁹ Prav tam; fasc. 279/II.

redbe, ki niso zadevale le domobranstva. Tako je npr. 28. junija 1944 dobil odredbo o obveznem popisu in pokopu vseh padlih in mrtvih najdenih »upornikov«, kar naj bi storila domobranski sodni organ in domobranski zdravnik.²⁰ Povezava med SD in Rupnikom je bila navsezadnje tudi v dejstvu, da so bili člani policijskega zbora hkrati tudi pripadniki SD, a podrejeni pokrajinski upravi. Seveda pa gre tudi pri tem upoštevati dejstvo, da je bila policija skoraj povsem pod nemško kontrolo.²¹

Posledice oziroma obeležja te Rupnikove avtoritete ter vodilnega položaja so se kazale tudi na druge načine. Nanj se je obračal tudi del »javnosti« v zvezi z domobranskimi ali sorodnimi vprašanji. Tako so »turjaški borci« svojo spomenico z dne 17. novembra 1943 poleg slovenskemu narodu in SD namenili tudi Rupniku. V izjavi se kot predstavniki mladine zaklinjajo, da bodo borbo proti breznarodnemu in brezbožnemu komunizmu vodili naprej do zmage ter da z veseljem pozdravljajo ustanovitev SD, v katerem naj bi služil vsak Slovenec s ponosom itd. Protestirajo proti strankarski gospodi in apelirajo na narodno zavest proti strankarstvu ter zahtevajo od vodstva uvedbo reda in najstrožje discipline v »vsako najmanjšo narodovo celico«. Prav tako so zahtevali, da ima domobranska vojska prednost pred vsemi drugimi poklici. Vsebina je Rupniku bila vsekakor všečna, očitno pa tudi Krenjerju, ki jo je dostavil Informativnemu uradu s prošnjo, da se objavi v časopisju²², kar se je tudi zgodilo.

Nekaj podobnega je bilo z izjavo »bivših bojevnikov«, ki so jo 15. marca 1944 naslovili samo na Rupnika. V njej govore o krivdi komunizma in mednarodnega židovstva, ki sta pahnila slovenski narod v tako veliko nesrečo. Pri tem pozdravljajo prezidentovo delo ter ga podpirajo v njegovem boju proti strankarstvu in v delu za vzgojo nove mladine, za socialno pravičnost, predvsem pa za vzpostavitev reda in miru na slovenski zemlji, za kar naj bi bil potreben učinkovit oborožen nastop. Pri tem hočejo pomagati tudi oni in žele, da se iz njihovih vrst osnujejo »vojaške edinice po mestih in na deželi, ki bodo prevzele vso lokalno varnostno službo«. Vsi ti in še drugi ukrepi pa bi se morali razširiti tudi po vseh drugih predelih, kjer »moriijo in požigajo komunisti, in to je danes vsa slovenska zemlja, torej tudi Primorska, Gorenjska in Štajerska.«²³ Ob tem izjavljajo tudi svojo lojalnost Adolfu Hitlerju in žele, da njihove želje Rupnik prenese Führerju in »vrhovnim predstavnikom Narodne socialistične stranke in Oborožene sile«. Ob slednji lojalnosti izjavi Hitlerju moramo nujno pomisliti še na podobno izjavo odbora dolenjskih, notranjskih in belokranjskih beguncev, ki ga je njihov vodja agilni dekan škulj 19. decembra 1943 pripeljal k Rupniku. Begunci so tedaj Rupniku »potožili« svoje težave in se mu zahvalili, da je izposloval (?) ustanovitev SD, ki »nam bo spet vrnilo dom in omogočilo pošteno življenje.« Nato pa so ga prosili, da naj na »najvišja mesta nemške države« sporoči izraze njihove hvaležnosti in brezkompromisne lojalnosti. Rupnik je to storil tako prek Rösenerja kot Rainerja. Odgovor Hitlerja je spet prek obeh nacističnih funkcionarjev prispel v začetku februarja 1944. Njuni pismi je Rupnik »dragim slovenskim kmetovalcem« prebral na slovesnosti v Frančiškanski dvorani 3. februarja. Po njegovih besedah se je Führer zelo razveselil te izjave in se jim zanjo zahvaljuje. Potem je Rupnik očitno ganjenim zborovalcem sporočil še to, da je Führer slovenskim kmetom dovolil tudi ustanovitev njihove stanovske kmečke organizacije kot najvažnejše organizacije takoj za domobranstvom.²⁴ Pri teh, v slovenskem zgodovinskem kontekstu tako neverjetnih dejstvih, bi bilo izredno zanimivo

²⁰ AIZDG, fasc. 285/II.

²¹ Križnar, str. 252; AIZDG, fasc. 925/III.

²² AIZDG, fond Pokrajinska uprava, fasc. 116/II.

²³ Arhiv SRS, fond Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, fasc. 15.

²⁴ Slovenec 4. 2. 1944; Križnar, str. 251.

vedeti, do kod je segla »spontanost« teh izjav. Gotovo je šlo za določene direktive in pritiske, a kdo je na koga pritiskal? Je šlo pri tem za oportun rezultat pritiska okupatorskih funkcionarjev na Rupnika, Škulja, častnike itd.? Ali je pobuda prišla od vrhnje plasti slovenske protirevolucije, ali pa celo izmed vrst beguncev? Žal za sedaj na to vprašanje ni moč zanesljivo odgovoriti.

Rupnik se je kot prezident pokrajinske uprave ukvarjal z domobranstvom tudi bolj neposredno. Tako je po ustanovitvi Propagandnega odseka pri svoji upravi 27. novembra 1943 že čez nekaj dni izdelal norme, po katerih naj bi se uravnavalo delovanje med SD in tem odsekom v zvezi s propagando. Po njegovem naj bi pri domobranskem štabu stalno deloval propagandni referent, ki bi se vključil tudi v delo Propagandnega odseka in bi tako tvoril stalno zvezo med obema organoma. Tudi šolanje domobranskih propagandistov naj bi prevzel njegov odsek itd.²⁵ Ti načrti potem sicer niso povsem obveljali, vendar so značilni za Rupnikovo stalno skrb za notranji razvoj domobranstva. Podobno se je vtikal v vprašanje taktike domobranskega bojevanja proti partizanom. Tu naj bi zagovarjal gverilsko taktiko nastopanja v manjših grupah, hitro pojavljanje in konspirativno premikanje ter takojšnje umikanje na izhodiščne položaje po akcijah. Zavezal se je tudi za »čiščenje« terena od terencev.²⁶ Kar se tiče vojaške usposobljenosti domobrancev in njihove siceršnje kakovosti je bil kot poklicen vojak očitno zelo občutljiv ter je po lastni izjavi skušal na to posredno in neposredno vplivati. V tem smislu je imel tudi stike s Rösenerjem, ki mu je očital, da domobranci ničesar ne znajo; ta očitek je zanimiv, saj bi po Rösenerjevem prejšnjem mnenju Rupnik ne imel nobenega opravka z domobranstvom. Toda praksa in atmosfera v protirevolucionarnem taboru sta pač kazali drugače. Rupnik je proti temu protestiral ter zahteval še več šol za domobranske rekrute in gojence. Konec zime sta se Rösener in Rupnik zmenila za skupen ogled vojaških vaj nemških ter domobranskih vojakov in slednji so se res zelo slabo izkazali.²⁷ Podobno je bil Rupnik ves čas zaskrbljen zaradi politične ali strokovne neustreznosti domobranskih častnikov. Njegovo zanimanje za domobranstvo se kaže npr. tudi v njegovi božični poslanici leta 1943, ki jo je Krener podrejenim enotam razposlal kot naredbo št. 26. V njej Rupnik pravi domobrancem, da jih je usoda v tem »najusodnejšem času svetovne zgodovine« postavila na branik svetovne zgodovine ter da nanje ves narod zre s ponosom in zupanjem, saj v njih vidi zaščitnike reda, varnosti ter čuvarje narodnih svetinj in tradicij. Tudi on je prepričan, da bodo v tej vsiljeni borbi vztrajali do zmage, ki »mora biti dokončna in popolna«. Dosežena pa bo z božjo pomočjo.²⁸ To čestitko so morali potem častniki — poveljniki čet prebrati pred moštvom zvečer 24. decembra. Za to vsestransko zanimanje za domobranstvo naj bi Rupnik imel tudi podporo Rainerja, ki mu jo je zagotovil konec leta 1943, ko mu je šel v Trst čestitat za novo leto.

Z božično poslanico smo se tako neposredno dotaknili zelo pomembnega sklopa Rupnikovega delovanja v vlogi prezidenta pokrajinske uprave. Gre za njegove javne nastope na zborovanjih, proslavah in na radiu, torej za njegove govore, pozive in poslanice. Na tem področju je bil zelo agilen, saj je moč naštetih precej preko 30 različnih govornih oziroma pisnih nastopov. Očitno se je zelo dobro zavedal pomena propagandnega delovanja in je tu tudi sam skušal storiti čim več. Pri tej propagandi je bilo ponavadi treba pomanjkanje argumentov nadomestiti z gostobesednostjo ter po-

²⁵ AIZDG, fasc. 116/II.

²⁶ AIZDG, fasc. 925/IV.

²⁷ ARSNZ; AIZDG, fasc. 925/III.

²⁸ AIZDG, fond SD, fasc. 16/I.

navljanjem enih in istih sloganov in prikrojenih resnic. Pri tem mu je za model in vzor lahko služila nacistična propagandna praksa, katere strokovni predstavniki so bili med drugim sedaj poslani tudi v Ljubljano in Trst. Z našega vidika je značilno, da je Rupnik v več kot polovici svojih govorov omenjal tudi domobranstvo, pri čemer pa velja že zdaj ugotoviti, da se je v tem pogosto ponavljal in ni moč ugotoviti kakega bistvenega vsebinskega premika oziroma »napredka«.

Njegovi govori zato predstavljajo važen del silovitega propagandnega naprežanja celotne kolaboracionistične pokrajinske uprave in tako posredno tudi nemškega okupatorja. Dejansko je propagandna dejavnost v tej upravi zavzemala velik del prostora in aparata. Ob znani Rupnikovi zavzetosti za »slovenski narod« se na tem mestu postavlja tudi vprašanje, koliko se je pri tem vrhovni slovenski govornik srečeval z nemško cenzuro. Sam Rupnik je izjavil, da je prav zato moral svoje programske postavke v govorih reševati »s peskom v nemške in klerikalne oči«, pri čemer pa je vodja nemškega propagandnega urada kljub temu od njega zahteval, da mu govore predhodno predloži v pregled. To naj bi Rupnik od vsega začetka odbijal, zato pa je Gladnigg potem cenzuriral objave teh govorov v časopisju. Če je to res, potem danes nimamo na razpolago njegovih izvornih tekstov, saj smo po večini vezani le na objave v tisku. Toda tudi v tem primeru je moč iz drugih virov, ki govore o Rupnikovih idejah, razbrati, da glavni ton govorov kljub temu ni bil prizadet. Kvečjemu je zaradi cenzure izpadlo preveliko poudarjanje slovenstva oziroma »šovinizem«, kot so to imenovali okupatorski funkcionarji.²⁹ Vendar je kljub vsemu te narodne frazeologije ostalo še na pretek. Po drugi strani se pojavlja še vprašanje, če so tudi originalni govori zrasli zgolj na Rupnikovem zeljniku. Obstaja namreč glas, da mu je govore sestavljali zet dr. Stanko Kociper, sicer tudi njegov tajnik in domobranski propagandist. Je pa še druga verzija, ki govori o tem, da je bilo v Rupnikovih govorih »2/3 Kocipra in le 1/3 Rupnika«, kar se da razlagati le z idejnim vplivanjem Kocipra, ne da bi on tudi konkretno sestavljal generalova besedila.³⁰

Glede na siceršnjo važnost, ki jo je general dajal Slovenskemu domobranstvu, je v njegovih govorih o tem pravzaprav malo poudarka. Težko je presoditi, ali je to posledica Rösenerjevih in drugih nasvetov in je to potem kompenziriral s svojim posrednim delovanjem. V večini govorov je namreč problemu svoje »narodne vojske« posvetil komaj nekaj stavkov. Je pa tudi res, da so bili njegovi govori z redkimi izjemami že sicer kratki. Človek bi zato pričakoval, da bodo učinkovali jedrnato in da bodo mnogo povedali, toda vtis je drugačen zaradi stalno ponavljajočih se tem in fraz, kot da ne bi vedel kaj povedati. Je to posledica tega, da ni bil politik, kot je sam rad poudarjal? Verjetno je taka usoda vseh govorov, ki so zgolj propagandne narave.

V njegovem proglasu ob postavitvi za predsednika pokrajinske uprave seveda o domobranstvu še ni bilo govora, omenil je le, da je Slovencem s tem dana možnost, da še med to vojno vzaamejo svojo usodo v svoje roke ter da bo pokrajinska uprava storila svojo dolžnost zlasti pri pokončevanju »boljševiških razbojnikov«. ³¹ Izrecno pa se je nato posvetil domobranstvu že v govoru 14. novembra 1943 v Unionski dvorani. Ko je omenil, da so se domobranci borili pravzaprav že poldrugo leto, je dostavil, da so oni prvi sinovi ob grobu stoječega slovenskega naroda, ki so začutili pomoč velikega voditelja Evrope. Polaga jim na srce, da se dobro izvežbajo ter si za vzgled in

²⁹ AIZDG, fasc. 925/III.

³⁰ AIZDG, fasc. 925/IV.

³¹ Beseda našega prezidenta. Ljubljana 1944, str. 8. V brošuri so ponatisnjeni Rupnikovi govori od 23. 9. 1943 do 27. 8. 1944.

tekmovanje vzamejo nemškega vojaka. »S svojo voljo in božjo pomočjo boste zmagali in rešili naš slovenski narod« so bile njegove zaključne besede in s tem je nakazal, kaj pričakuje od SD. Konec leta je nato v novoletni poslanici ponovno poudaril boj domobrancev z ramo ob rami z nemškim vojakom in ta boj naj bi jim dajal pravico za vero v končni uspeh itd.

Nato je pri Rupniku opaziti določeno stopnjevanje v slavljenju in veličanju vloge SD pri njegovih načrtih, besede postajajo vse bolj velike in vznesene. Rešitelj naroda dobiva nove attribute oziroma njegova vloga postaja bolj določno opredeljena v razmerju do nekaterih drugih subjektov v okviru naroda. Tako je ob polletnici delovanja spet v Unionski dvorani 17. aprila 1944 omenil rojstni dan domobranstva kot dobo največje požrtvovalnosti naše mladine, SD pa je postalo predstavnik »naše volje po obrambi, nositelj novega časa in voditelj vsega naroda v boljšo nacionalno bodočnost«. SD naj bi po njegovem bilo naslednik hrabrih slovenskih bojevnikov iz 1. svetovne vojne, verjetno tistih, ki so se bojevali na strani Avstro-Ogrske. Ko je potem orisal proces židovsko-masonske sleparije, ki je Jugoslavijo gnal stran od Evrope in povezave z Rajhom v prepad, je za to okrivil predvsem strankarsko razcepljenost naroda. To razcepljenost in stanovske spore je po njegovem treba zatreti in pričeti graditi z novimi ljudmi novo bodočnost. Njegov veliki cilj in »dnevna zapoved našega Domobranstva« je torej »Z novimi Slovenci novo Slovenijo«! S tem je tudi nakazal svoj stalni odpor proti starim strankarskim klikam in namen, da ustvari neko novo enotnost, ki bi podobno kot v nacistični Nemčiji slonela zgolj na nacionalnem načelu. To bi seveda zahtevalo dokončni obračun s starimi politiki. To je poudaril že v govoru 29. maja 1944, ko je prvič govoril na podeželju, in sicer na protikomunističnem zborovanju na Grosupljem. Dejal je, da bo »moje« (!) Slovensko domobranstvo postavilo temelje novi Sloveniji, kjer ne bo več strankarskih sporov, »ki so razjedali narod in so jih podtalni boljševiški plačanci dobro izrabili«. Izraz »moje SD« mu ni ušel po naključju, ker je namreč že čez teden dni v Polhovem Gradcu pozval zborovalce: »Združite svoje sile za mojimi SD, ki čuva vaše domačije pred boljševiškim navalom in je mimo vseh strank nosilec nove vsenarodne miselnosti, katera naj nas edina in složna vodi v novo bodočnost! Bodite zares samo Slovenci!« Seveda je pri vseh priložnostih ubogljivo (ali pa sam od sebe) omenjal tudi zasluge nemškega Rajha, Führerja in vojaka, ki se bori tudi za svobodo slovenskega naroda. V okviru tega naroda pa tako ravno SD postaja tisto jedro, čisto nacionalno gibanje, ki bo pripeljalo Slovence v lepšo bodočnost. Rupnik je pri tem vse bolj nastopal z raznimi moralnimi argumenti in pozivi, uporabljal vse več lepih pridevnikov. Tako je 9. julija v šentjoštu ponovno poudaril vlogo domobranstva, ki pa se mora za to svojo nalogo notranje prekvasiti z ideološko podkovanostjo in z vsemi krepostmi, ki delajo pravega junaka in viteza. Ves narod bo zato ljubil in spoštoval svoje domobranstvo, ki bo postalo elita itd. Čutiti je obsojajoči in mobilizatorski ton, ki se poslužuje treznega sloga, se sklicuje vse bolj na neko imaginarno tradicijo, na zdrav duh slovenskega kmeta, ki je še imun pred židovskim boljševizmom ter je tako tudi prvi podprl domobranstvo. S stališča morale obsoja del izobražencev in politikov, ki so razbili narod, kar je izrabila Komunistična partija Slovenije, poslušna in vidna predstraža žida, ki je prežal na ugoden trenutek. Ob tem Rupnik boj slovenskega naroda na čelu s SD povezuje in vključuje v celotni evropski boj proti boljševizmu, kar je bilo očitno dosledno izvajanje nove nacistične propagandne linije, ki je s čisto nemških prešla na širše evropske osnove — na borbo celotne Evrope proti azijskemu boljševizmu in anglosaški plutokraciji. V tem poudarjanju morale, gnilobe parlamentarne demokracije, v poudarjanju katastrofe, ki so jo Slovenci doživeli leta 1941 in 1943, ki ima že

obeléžje apokalipse in ji daje neko mistično vrednoto odrešitve, Rupnik zelo spominja na koncept »nacionalne revolucije«, ki ga je v svoji propagandi izvajal režim maršala Philippa Pétaina v vichyjski Franciji.³² Vse bolj ga z njim družiti tudi sklicevanje na Boga, Previdnost in Usodo. Omenimo tu Rupnikove stavke kot so: »Red je zapoved božja, nered je delo satanovo«, »Verujemo v neskončnega boga, da bo naklonil svojo pomoč zdravim silam Evrope, da bo satanski naklep Žida propadel«, »Bog bo izbral narode, ki bodo hodili njegova pota« itd. Na nekoliko bolj pragmatično, a tudi paternalistično naravnost Pétaina bi pomislili, če primerjamo gesli, ki sta se jih kvizlinga posluževala. Za vichyjskega voditelja so bili poglavitni temelji družbe delo, družina, domovina, Rupnik pa je vzklikal: »Bog, narod, domovina!«³³ Sličnosti najdemo tudi pri srbskem fašizmu Dimitrija Ljotića, ki je podobno poudarjal združitev vseh narodnih sil v močno narodno gibanje, moč iracionalne božje Previdnosti, odločilni pomen srbskega kmeta in stanovske ureditve družbe. Politika se mora po Ljotiću vrniti na duhovno pot, kar bo Srbe spet privedlo na vodilno mesto itd.³⁴ Vprašanje je, koliko je v tem smislu na Rupnika vplivala slovenska ljotičevska skupina na čelu z Izidorjem Cergolom, ki se je leta 1944 vrnil iz Beograda in ga je Rupnik konec leta postavil za vodjo svoje aktivne propagande v okviru pokrajinske uprave. Opazovalci so že tedaj imeli vtis, da ta vpliv dejansko obstaja. Vsekakor pa je najti med Rupnikovi in Cergolovi govori in sestavki sumljivo podobnost v idejah in celo izrazih. Poleg Kocipra lahko imamo ravno Cergola za njegovega poglavitnega navdihovalca.

Rupnik se je posebej spet razgovoril septembra 1944, ko je bil imenovan za generalnega inšpektorja SD. Spet je povzdigoval SD do nebes, toda očitno ni mogel povedati ničesar bistveno novega. Šlo je le še za stopnjevanje in tu omenimo značilen izraz »falanga«, ki ga je uporabil v pomensko že znanem pozivu: »Zato tudi za naprej združite vse svoje sile v enotno vsenarodno falango za boj proti komunizmu do njegovega popolnega uničenja in iztrebljenja!«³⁵ Kar pet pridevnikov skupaj je za SD uporabil nato v govoru dijakom sredi oktobra 1944. Nosilec srečnejše bodočnosti je po njegovem »pravo, zvesto, vestno in hrabro-mlado SD«! Tudi na velikem zborovanju, prirejenem kot propaganda za »narodne pionirje« oziroma za delovno službo 29. oktobra 1944 na Kongresnem trgu je poudaril, da je »naše domobranstvo postalo borec za boga, narod in domovino in s tem nosilec prepričanja, na katerem naj bosta zgrajena novi evropski red in mir v družini narodov«,³⁶ dodal pa je, da so bile Vaške straže reorganizirane v pravo vojaško formacijo na povelje Führerja. Ponovno se je zahvalil domobranstvu v novoletni poslanici po radiu. SD bo po njegovem postalo prorok »naše« zmage, naše varnosti in veljave v družini evropskih svobodnih narodov, prav tako pa bo tudi nosilec in izvajalec našega novega narodnega in družbenega reda, »v katerem bo vsak dobromislec Slovenec moral biti zadovoljen«. ³⁷ Kot novo bi tu podčrtali trditev, da bo SD v prihodnosti tudi izvajalec novega družbenega reda in ne samo garant. Ne takrat in niti pozneje pa ni bolj konkretno dopolnil oziroma ilustriral svoje vizije in prerokbe o za vse zadovoljstvo vzbujajočem novem družbenem redu. Iz drugih njegovih izjavanj lahko sklepamo le na to, da bi obveljala stanovska oziroma korporativna družbena ureditev. Dopolnjuje se še v tem, da namiguje, da

³² Pétainovo ideologijo je n. pr. orisal Yves Durand v svojem delu Vichy 1940—1944. Paris-Bruxelles-Montréal 1972, str. 63 sl., s stališča novejšje psihoanalize pa jo je analiziral Gérard Miller v knjigi Les pousse-au-jour du maréchal Pétain. Earis 1975.

³³ Slovenski dom 4. 11. 1944.

³⁴ Glej Dimitrije Ljotić, Socialno politične osnove sodobne Jugoslavije. Maribor 1938; Branislav Gligoričević, Napad Ljotičevaca na studente Tehničkog fakulteta u Beogradu u oktobru 1940. i rasturanje Ljotičevog »Zborac«. Istorijski glasnik, Beograd 1963, št. 2.

³⁵ Jutro 26. 9. 1944.

³⁶ Slovenski dom 4. 11. 1944.

³⁷ Slovenec 3. 1. 1945.

bi to lahko bilo doseženo tudi v drugih predelih, naseljenih s Slovenci. Tu se seveda postavi vprašanje konkretne izvedbe »novega reda« na slovenskih tleh, o katerem se pa niti nacisti javno niso hoteli bolj konkretno izraziti. Rupnik je vzbujal vtis, da ima neko upanje v razmeroma znosno prihodnost Slovencev tudi po zmagi Nemčije, pri čemer se je govorilo o Kranjski, na nekako združeno Slovenijo pa namigovalo. Vsekakor je bil general neutruđen v ponavljanju vedno istih fraz, saj je v omenjenem govoru spet zaključil: »Združimo vsi in vse svoje sposobnosti in sile v nerazdruženo enoto v in za našim SD!« Medtem je Rupniku pojem domobranstva res postal splošnega pomena, saj sicer predstavnikov časnikarjev sredi januarja 1945 ne bi naslovil kot najizrazitejše »predstavnike duhovnega domobranstva«. ³⁸

Proti koncu, v aprilu 1945, ko se je zanj neizprosno bližal prodor Jugoslovanske armade, osvoboditev Slovenije, poraz nacistične Nemčije in s tem konec vojne, je, kot da bi napovedoval katastrofo, najprej v velikonočni poslanici v slogu milenarijske apokaliptičnosti s trmasto vztrajnostjo pozval »Slovence in Slovenke« k združitvi vseh sil za svojim domobranstvom v »enotno pripravljenost in skupni udar vseh Slovencev proti komunizmu, ki prihaja v znamenju smrti« in ponovno »potem bo naš mali narod doživel svoje poveličanje in vstajenje svobode na častnem mestu med v krvi in ognju preizkušenimi narodi nove Evrope«. ³⁹ Ostal je torej zvest svojemu slogu in svoji preroški topoglavosti. Končno je v radijskem govoru »Slovincem ob odločilni uri« 21. aprila 1945 še enkrat podal retrospektivo svojih prizadevanj v boju proti komunizmu ter spet kot krono tega navedel »dično, hrabro SD«, ki ga postavlja kot vzor tudi v tem trenutku. Odklanja vsak sporazum s komunisti in poudarja, da je pripravljen na vse in da bo ostal s svojim narodom, da bo, če bi usoda tako hotela, za ta narod v boju z boljševismom tudi rad padel. Razglasil je tudi novo zapoved časa: Vse razpoložljive sile na razpolago domobranstvu, ki ostane slej ko prej nosilec nove svobode slovenskega naroda! ⁴⁰ Torej je vsaj v besedah skušal vztrajati do konca.

Tudi v času, ko Rupnik do SD ni imel nobene formalne pristojnosti, seveda ni ostal v odnosu do njega zgolj na deklarativni ravni, kot se to kaže v njegovih govorih. Omenili smo že nekatere konkretne zadeve, s katerimi se je ubadal, vendar je kljub temu pozneje izjavil, da se je v času od 11. novembra 1943 pa vse do septembra 1944 vzdržal vsakega mešanja v domobranske stvari. Dodal pa je, da je s posrednim tovariškim potom vendarle zmeraj opominjal komandanta Organizacijskega štaba in častnike, in sicer v skladu s svojo moralizatorsko naravnostjo, »da se drže čisti in ne mažejo ugleda s tihotapsko trgovino, samovoljnimi nezakonitimi postopki itd.« ⁴¹ To priznanje dejansko potrjuje opažanje podpolkovnika Milka Vizjaka, namreč, da je Rupnik hotel imeti vedno in povsod vpogled in kontrolo nad SD, kar je skušal izvajati na različne načine. Kot vojaka ga je to seveda izrecno zanimalo, kar je tudi venomer sugeriral nemškimi okupatorjem oziroma Rösenerju. Ta si je to ambicijo razlagal s tem, da je Rupnik zaradi nasprotovanja političnih strank svojo politično osamljenost hotel kompenzirati ravno na področju domobranstva. Rupnik v spominih tudi navaja, da so razni posamezniki in deputacije kmetov in beguncev stalno pritiskale nanj, da bi prevzel komando. Pravi, da tega ni mogel storiti zaradi Rösenerja, toda pismeno se je vseeno obrnil v tej zadevi na Rainerja. Ta se je posvetoval z Rösenerjem, ki je potem predlagal, da se napravi kom-

³⁸ Slovenec 17. 1. 1945.

³⁹ Slovenec 1. 4. 1945.

⁴⁰ Slovenec 22. 4. 1945.

⁴¹ AIZDG, fasc. 925/III.

promis s tem, da se prezidenta imenuje za inšpektorja SD, ki bi imel le neke nadzorne oziroma »pedagoške« naloge in kompetence. Rainer je predlog sprejel ter je nato Rösener na že omenjenem zborovanju 24. septembra 1944 v Unionski dvorani proglasil Rupnika za generalnega inšpektorja SD ter mu istočasno izročil pripadajoče znake in začasno listino o imenovanju. Čez nekaj časa je vrhovni komisar izdal še pravo odredbo o tem. S tem je menil, da je zadoščeno določenim slovenskim zahtevam, ker je na zunaj izgledalo, da je domobranstvo pod slovenskim poveljstvom, kar pa seveda ni bilo, saj je Rösener še vedno obdržal prvo in zadnjo besedo.⁴² Slednji je nove Rupnikove pristojnosti formuliral kot pravico, da je lahko obiskoval domobranske čete, odstranjeval za merodajnimi poveljujočimi različne pomanjkljivosti ter da je imel priložnost pred moštvom izvajati govore v svojem smislu.⁴³ Rösener je v povojni izjavi navedel zanimivo ločevanje, saj pravi, da je bil Rupnik z začasnim dekretom imenovan le za inšpektorja ter šele pozneje z Rainerjevim imenovanjem za generalnega inšpektorja. Časopisna poročila o tej slovesnosti 24. septembra pa javno govore o imenovanju za generalnega inšpektorja z zanimivo argumentacijo, da gre za znak priznanja in hvaležnosti za vse delo, ki ga je Rupnik kot prezident izvršil.⁴⁴ Mogoče gre le za pomoto v Rösenerjevem spominu ali pa so za javnost »generalnega inšpektorja« kar predhodno lansirali. Vizjak je v svoji izjavi po vojni poudaril Rupnikovo pravico, da je s tem lahko nosil generalsko (generalmajor!) uniformo, da je lahko kontroliral domobransko šolstvo, oborožitev in opremo, kar ga navaja k sklepu, da je bilo to torej samo formalnega pomena, saj so zadevni predlogi že prej od častnikov preko njega prehajali na nemške okupacijske oblasti. Rupnik je s tem postal glede domobranstva le bolj aktiven ter je res začel inšpicirati nekatere domobranske enote in zlasti šole, tečaje. V Novem mestu so menda proti njegovemu imenovanju protestirali, ker niso marali Rupnika za komandanta, a ko so zvedeli za njegovo pravo funkcijo, so se pomirili.⁴⁵ Mogoče je bilo tudi to reakcija v sklopu vedno posebnega položaja in stališča »republike« v Novem mestu. Obveščevalec OF je to Rupnikovo imenovanje obrazlagal s tem, da si je okupator tako skušal nekoliko povečati vpliv v domobranstvu in da bo Rupnik preprečil razkroj, ki ga je povzročilo delovanje t. im. »Jugoslovanske vojske« v okviru SD, ob katero se je Rupnik dejansko pogosto obregnil.⁴⁶ V literaturi se pojavlja mnenje, da so Nemci hoteli s tem pokazati, da »domobranstvu priznavajo samostojnost in tako paralizirati preplah v domobranskih vrstah«.⁴⁷ Ta formulacija bo kar ustrezala resnici, posebno če jo primerjamo z Rainerjevo izjavo in opažanjem partizanskega obveščevalca. Vsekakor pa je bil važen, če ne celo odločilen element, za to prav Rupnikovo osebno prizadevanje, da bi dobil tudi neko formalno pristojnost oziroma oblast nad domobranstvom.

Šele v januarju 1945 je potem Rösener, ki je bil Rupniku kot generalnemu inšpektorju neposredno nadrejen, izdal službeno navodilo za njegove naloge. V šestih točkah navaja njegove naloge, izvrševanje službe, »izkoriščanje« ipd., a v bistvu ni bilo nič novega glede na to, kar smo omenili že zgoraj. Če to bolj sistematično obnovimo, so bile Rupnikove naloge: udeležba pri vseh načelnih zadevah SD, službeni pregledi, ki se nanašajo na obleko, organizacijo, opremo, disciplino, izobrazbo, personalne zadeve in sodelovanje z nemškimi službami. Vse to Rupnik izvršuje v obliki službenih pregledov, na lastno željo pa se lahko udeležuje tudi akcij. Po vsakem pre-

⁴² AIZDG, fond Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, fasc. 924/III.

⁴³ AIZDG, fasc. 925/IV.

⁴⁴ Jutro 26. 9. 1944.

⁴⁵ AIZDG, fasc. 925/IV.

⁴⁶ AIZDG, partizanski vojaški fondi, fasc. 52/IV.

⁴⁷ Križnar, str. 277.

gledu mora predložiti Rösenerju poročilo in kot glavno nalogo, mora mu podati predloge v zvezi z izboljšanjem stanja in razvoja SD. Zanimiva je bila Rösenerjeva pripomba, da se Rupnikovi pregledi nanašajo na sodelovanje nemških pa tudi na sodelovanje slovenskih službenih mest, kar »je zajamčeno po položaju, ki ga zavzema kot šef Pokrajinske uprave«. ⁴⁸ Rupnik je v poročilu o svoji inšpektorski dejavnosti zlasti poudarjal svoje zanimanje za šolanje domobrancev in da je dosegel, da se je v SS podčastniški šoli v Ljubljani odprl tudi slovenski tečaj, v katerem naj bi domobranski gojenci dosegli odlične rezultate oziroma celo prvenstvo nad nemškimi. Poudaril je tudi, da je za to dejavnost žrtvoval mnogo časa, da je obiskoval domobrance tudi na položajih, a da se seveda ni mogel mešati v operativne zadeve, saj je to slej ko prej vodil okupator, kar smo že ugotovili. ⁴⁹ Enote je tako začel inšpicirati že 2. oktobra 1944, zadnjič pa jih je obiskal na terenu konec aprila 1945 na Dolenjskem. ⁵⁰

Spet je pričel z veliko aktivnostjo in se tudi kot inšpektor na veliko razpisal in razgovoril. Že omenjeni obveščevalec OF je to formuliral z besedami, da je »pričel z veliko gonjo pisati proti ilegali in razvadam v domobranstvu«. ⁵¹ Vsa ta aktivnost se je kazala v številnih navadnih dnevnikih poveljih, nenaslovljenih dopisih ter v vsaj eni zaupni naredbi in enem govoru domobranskim častnikom.

S tem je pričel že kar na dan imenovanja za generalnega inšpektorja, in sicer je tedaj izdal navadno in zaupno naredbo št. 1. V prvi, ki je izšla tudi v časopisju, ⁵² je predvsem apeliral na domobransko hrabrost, zvestobo in požrtvovalnost, od katere naj bi bil odvisen obstoj naroda kot tudi mesto slovenske domovine v na novo urejeni Evropi. Pri tem jih hrabri, češ da v boju niso sami, saj imajo ob strani prvega borca proti svetovnemu židovstvu, to je nemškega vojaka. Zato naj zaupajo v Boga ter naj uredijo svoje vrste ter se znebe vseh slabosti in naj poslušajo svoje vodstvo. Prav temu vodstvu, se pravi domobranskim častnikom, pa je bila namenjena zaupna naredba kot nasledek prejšnje. Tudi njih predvsem poziva, naj se izkažejo vredne svojega položaja, pri čemer pa po njegovem v tem času odločilne borbe ni dovolj, da izpolnjujejo samo svojo formalno dolžnost v predpisani službi. Čas namreč zahteva še mnogo več, in sicer se morajo povsem, s srcem in čustvovanjem posvetiti svojim vojakom ter pri tem spoštovati miselnost kmečkega naroda, ki tvori glavnino SD, z ničemer ne smejo žaliti čustev težko preizkušenega ljudstva, da si pridobe njegovo zaupanje. ⁵³ Zanimiv je pripis, da naj »podrejeni poveljniki« naredbo prečitajo pred strojem, kar je veljalo seveda le za prvo, navadno naredbo, ne pa tudi za zaupno, s katero so se seznanili le častniki. To kaže, da se je Rupnik vsaj v besedah izražal kot komandant, na kar opozarja tudi dejstvo, da je sploh izdajal akte z naslovi kot so naredba, ukaz ali povelje. Kot je že bilo razvidno, je v teh poveljih šlo bolj za nasvete politične, moralne in disciplinske narave, saj nekih dejanskih ukazov pač ni smel in ni mogel izdajati, zato so omenjeni »ukazi« le bolj po naslovu.

Že čez nekaj dni je Rupnik nato svojim podrejenim civilnim organom in pa Organizacijskemu štabu SD poslal nenaslovljen dopis, v katerem poziva domobrance na disciplinirano služenje vojske in posebej opozarja na samovoljne prebege in selitve iz enote v enoto ter pretirane želje po služnji v domačem kraju. Odločil se je, da bo take pojave zatrl ter zato poziva župane in okrajne glavarje, da spremljajo tozadevno stanje v svojem

⁴⁸ AIZDG, fond SD, fasc. 17/II.

⁴⁹ AIZDG, fasc. 925/III.

⁵⁰ Slovenec 28. 4. 1945; AIZDG, fond SD, fasc. 282/I.

⁵¹ AIZDG, fasc. 52/IV.

⁵² Slovenski dom 7. 10. 1944; AIZDG, fasc. 16/III.

⁵³ AIZDG, fasc. 16/III.

območju ter posamezne primere predajajo komandantom domobranskih enot. Domobrancem pa po 15. oktobru generalni inšpektor za take prekrške grozi s kaznimi, tudi smrtnimi.⁵⁴ To gesto je opazil tudi Protikomunistični odbor, ki je ob tem tudi predvideval, da se bo Rupnik od tedaj naprej predvsem posvetil domobranstvu.⁵⁵

V tem okviru je še posebej zanimivo Rupnikovo povelje št. 2 z dne 9. oktobra 1944, in sicer ne toliko zaradi njegove vsebine, kjer sicer spet povečuje vlogo domobranstva ter kliče k enotnosti vseh sil in proti strankarstvu, temveč zaradi priloge k temu povelju. V njej so citirane tri izpovedi generala Clausewitza ter ena izpoved Friderika Velikega. V njih gre za misli, ki opevajo tradicionalne pruske vojaške vrline hrabrost, svoboda, čut dolžnosti, vero v narod in oblast ter grajajo mehkobo, obup, pokorščino (tujcem) itd. Rupnik ob tem domobrancem zapoveduje, da se »poleg slovenske domobranske misli — Bog, narod, domovina« seznanijo tudi s temi »sijajnimi načeli, da bodo do kraja lahko izpolnjevali svojo dolžnost do domovine«.⁵⁶ Ta načela naj bi postala predmet neprestanega pouka in prepričevanja moštva.

V naredbi št. 3 ob božičnih praznikih ni nato general domobrancem izrazil ničesar novega, marveč je nadaljeval z običajnimi pozivi in slavospevi ter je to pot svoje velike besede samo še okrepil z aktualno religiozno terminologijo.⁵⁷ Želel pa je domobrancem poleg najboljših želja za božič še »vso vojaško srečo v novem letu 1945«. Podobno bi lahko rekli za njegovo velikonočno povelje konec marca 1945, ko domobrance v znamenju običajnega gesla hrabri, da je Bog na njihovi strani in jih še bolj proseče poziva, da strnejo svoje vrste in dajo narodu in Bogu svoje zedinjene sile na razpolago: »v zvestem izpolnjevanju svojih domobranskih dolžnosti.«⁵⁸ Lepe besede je pred tem uporabil tudi v povelju št. 7 z dne 18. februarja 1945, ko hvali zadržanje nekaterih domobranskih enot v bojih 7. februarja na področju St. Gora—Primož—Lipje z 18. divizijo ter »zapoveduje«, da si vsi pripadniki SD le-te vzamejo za vzgled in nato nadaljuje z običajnimi pozivi.⁵⁹ Podrejeni poveljniki so morali poleg tega povelja, ko so ga prečitati pred zborom, domobrancem podati še kratek navdušujoč govor. Vendar je Rupnik le redko imel vzrok za uporabo takih pohvalnih besed. Zaradi znanega stanja v razpuščenih domobranskih enotah je imel mnogo več povoda za povsem drugačne »ukaze«. To npr. velja za njegovo povelje št. 8, izdano istega dne kot že omenjeno št. 7, ter povelje št. 5 z dne 9. januarja 1945. Medtem ko prvo obsoja predvsem običajno prakso med domobranci, to je ukvarjanje s črno borzo in tihotapstvom, pa je tisto z začetka leta veliko resnejše in zadeva bistvene politične probleme z značajem SD sploh. Spada v sklop stalnega Rupnikovega rohnenja proti t. i. ilegali oziroma vmešavanju političnih strank in drugih skupin v zadeve SD. Kot je znano, je nemška policija decembra 1944 aretirala več domobranskih častnikov na čelu s šefom Organizacijskega štaba podpolkovnikom Ernestom Peterlinom, članom Slovenske legije in več drugih protirevolucionarnih aktivistov, ki so se prek ilegale ali »Jugoslovanske vojske v domovini« povezali z zahodnimi zavezniki oziroma jugoslovansko kraljevsko vlado.⁶⁰ Odnos okupatorja, ki je za te stvari sicer že dolgo vedel, je nihal, se občasno poostрил, posebno sedaj, ko je odkril skrite zaloge orožja. V omenjenem povelju je Rupnik vse to izredno ostro obsodil, čeprav naj bi bil po pisanju nekaterih emigrantov po vojni tudi on vpleten v določeno povezovanje legalnih in

⁵⁴ AIZDG, fasc. 17/I.

⁵⁵ ARSNZ.

⁵⁶ AIZDG, fond SD, fasc. 274/III.

⁵⁷ AIZDG, fasc. 17/II.

⁵⁸ AIZDG, fasc. 16/III.

⁵⁹ AIZDG, fasc. 17/II.

ilegalnih jugoslovanskih protirevolucionarnih sil.⁶¹ V tem povelju pa je o politikih, ki so stali v ozadju, govoril le kot o »umazanih političnih špekulantih« in po njegovem SD tem gospodom prav gotovo ne bo pomagalo do oblasti.

Kar se tiče Rupnikovih osebnih kontaktov z domobranstvom smo že omenili njegove vizitacije enot na terenu, vendar pa gre predstaviti še en njegov priljubljen način — govore, namenjene domobrancem. Tu prav posebej izstopa izredno dolg govor, ki ga je imel 1. decembra 1944 pred domobranskimi častniki ljubljanskega garnizona.⁶² Zanimiv je uvodni del govora, kjer Rupnik poudarja kontinuiteto protiboljševiškega dela in daljnovidnost, ki jo je pokazal s svojimi opozorili na židovsko nevarnost že v svojem podobnem govoru januarja 1938 svojim častnikom iz Šumadijske divizije v Kragujevcu.⁶³ Krivdo za tako hitro kapitulacijo slovenskega naroda pred boljševizmom vidi v znanih strankarsko-političnih razmerah, nezasluženo imenovanih kot »demokracija«. Sledi njegov obračun s politiki, ki se obračajo po vetru, medtem ko naj bi on zmeraj stal na istem stališču, to je — koristiti narodu, kar je bila njegova edina politika. Pri tem upa v SD, da bo glavni nosilec nacionalne misli vseh Slovencev; zaradi domobranstva bo možno prestati vse preizkušnje ter »zgraditi v pravično potegnjenih slovenskih etnografskih mejah slovensko narodno skupnost« itd. Tu bi bilo zanimivo vedeti, ali je nemška cenzura poznala predhodni tekst tega govora in to ravno zaradi njegovih nacionalnih programatskih stavkov. Rupnik naprej govori še o mednarodnopravni upravičenosti domobranstva, ki mora vzdrževati red pred boljševizmom. Želi, da bi domobranstvo zajelo ves narod, česar naj bi se ravno bali politični špekulanti, ki bi potem ne imeli nikogar več, ki bi ga mogli predstavljati. Sledili so še drugi zaničljivi izrazi na račun politikov kot npr. o unionskih kleteh in norišnicah. Končno pozove častnike: »Proč s strankarstvom in cepljenjem narodnih sil!«, kajti njihova odgovornost je velika, obljublja pa jim, da bo v vseh naporih tudi on z njimi. Tako je ponovno izrazil svojo averzijo do politikov ter poudaril vlogo samega sebe, kot tistega, ki bo neomajno in do konca zvesto služil svojemu narodu. V tem govoru je tudi značilno, da je precej manj poudarjal vlogo Nemčije in zvestega nemškega vojaka, kar lahko pripisujemo dejstvu, da nastop ni bil javen. Zavedal se je, da je med domobranskimi častniki bilo mnogo liberalno in jugoslovansko orientiranih, zato je poleg drugega mnogo prostora posvetil ravno analizi propada stare Jugoslavije, čeprav je bil krivec za to po njegovem že vnaprej znan.

Kot zadnje Rupnikovo dejanje v vlogi generalnega inšpektorja SD lahko po vsej verjetnosti ocenimo poziv za prijavo novih prostovoljcev v SD, ki je izšel v časopisju 1. maja 1945 in ki sta ga podpisala skupaj z Rösenerjem.⁶⁴ To gre skupaj z drugimi tedanjimi dogodki uvrstiti med obupne korake, ki so jih poskušali okupator in njegovi domači sodelavci, da bi se izognili približajočemu se propadu. Vendar je bil ta poziv zares utopična gesta, saj tudi če bi imel kaj odmeva, bi efekt novih domobranskih prostovoljcev prišel do izraza veliko pozneje, pri čemer je seveda jasno, da tudi to verjetno prav v ničemer ne bi spremenilo toka dogodkov.

O generalu Rupniku bi se tudi poleg vsega dosedaj navedenega kot o osrednji osebnosti slovenske kolaboracije z okupatorjem dalo povedati

⁶⁰ AIZDG, fond Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, fasc. 923/II; Križnar, str. 282.

⁶¹ ARSNZ; Metod Mikuž, Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji IV, Ljubljana 1973, str. 290 (dalje: Mikuž, Pregled).

⁶² AIZDG, fasc. 279/III.

⁶³ Glej Divizijski general Leon Rupnik, Boljševizem orodje mednarodnega židovstva. Ljubljana 1944.

⁶⁴ Slovenec 1. 5. 1945.

še mnogo drugih stvari, in sicer tako z njegovega kot tudi zunanjega, objektivnega vidika. Zanimiva bi bila analiza Rupnikovih pogledov na razvoj svetovnega položaja ter sprememb v tem pogledu, prav tako bi bilo pomembno vedeti, kako si je točno zamišljal odnos med Nemčijo in Evropo ter Slovenijo in Nemčijo v primeru nemške zmage. Položaj Slovenije je seveda v svojih govorih stalno omenjal, vendar le s pretežno optimističnimi splošnimi frazami, ki niso povedale dosti. Govoril je o združitvi tudi ostalih slovenskih pokrajin, o etničnih mejah, dejansko si je prizadeval za razvoj domobranstva na Primorskem in Gorenjskem, a je vprašanje, če je resno upal, da bodo nacisti res obnovili neko »Združeno Slovenijo«. Za njegovo vlogo kot predsednika pokrajinske uprave, inšpektorja ali voditelja SD je bilo značilno, da so jo njegovi pristaši izredno poveljevali, govorili o edino možni — Rupnikovi poti, njega pa slavili kot nekako odrešitev, kot malega Führerja. Šlo je za pretežno mlade a maloštevilne ljudi iz vrst ljotičevcev, Stražarjev in drugih ekstremnih klerikalnih disidentov, ki so ob siceršnji Rupnikovi politični osamljenosti zaslutili svoj trenutek in jih je general dejansko spravil na pomembne položaje. To je bila pravzaprav njegova »mladina«, o kateri je stalno govoril, da bo prinesla lepšo bodočnost narodu in iz katere je ob koncu pretežno nameraval ustanoviti nek svoj Narodni odbor, ki bi odrinil tistega, ki so ga že prej formirale tradicionalne politične stranke.⁶⁵ Iz teh mladih aktivistov ter intelektualcev in po drugi strani Slovenskega domobranstva je očitno kanil ustvariti novo, enotno in edino slovensko stranko, za katero lahko z veliko verjetnostjo smatramo, da bi bila fašistična tvorba. Konkreten načrt za njeno formiranje in delovanje nam ni poznan in verjetno ni obstajal, vendar pa bi se vsekakor zavzemala za korporativno-stanovsko družbeno ureditev, za kar je Rupnik dovolj odločno plediral. To so opažali tudi tedanji opazovalci, npr. podpolkovnik Vizjak, ilegalci in drugi.⁶⁶ Nadalje bi bilo potrebno poznati in upoštevatii njegove stike ter pogajanja s hrvatskimi in srbskimi kolaboracionisti, njegov odnos do delovne službe oziroma akcije »Pöll«, odnos do Italijanov, nadalje pomen, ki ga je dajal narodnim tradicijam v svojih načrtih in navsezadnje, kakšna je bila njegova filozofija v ožjem smislu. Tu naj omenimo, da je vsaj v svoji povojni izjavi govoril o neki nujni revoluciji in nekako opravičeval in približeval svoje stališče socialistični revoluciji. Ali to izvira iz njegovega do absurda priganega oportunitizma, ali so to bile le nacional-»socialistične« fraze. Zanimivo in za končno oceno tudi potrebno bi bilo vedeti, koliko je pri njem igrala vloga preračunljivost, ambicije in koliko je bil le naiven oportunist in je morebiti celo dejansko verjel v vse tisto, kar je govoril in delal. Nekatere stvari kažejo na to, da velja bolj ta druga možnost. Vsekakor pa vsaj večina teh problemov ni neposredno vezana na usodo Slovenskega domobranstva in zato o tem pač ne bomo podrobneje razpravljali.

Neposredno in bistveno pa je usodo SD zadeval bližajoči se konec vojne in s tem osvoboditev Slovenije po prodrajoči Jugoslovanski armadi ter slovenskih partizanskih divizijah. Neposredno se je ta »grožnja« tikala tudi Rupnika, ki si je za domobranstvo toliko prizadeval in se je sedaj moral soočiti z vprašanjem, kaj bo z domobranstvom, kako ga uporabiti v zaključni bitki in kako ga rešiti. Po lastni izjavi je o tem dolgo razmišljal ter prišel do sklepa, da velja v končni fazi domobranstvo ločiti od okupatorja, se pravi, da bi dobilo samostojnost in proste roke. Potem bi se nadaljevala borba proti JA, po evakuaciji beguncev pa naj bi se tudi domobranstvo umaknilo na sektor za črto Pokljuka—Vintgar—Sava, kjer bi bila po njegovem možna daljša obramba. V zvezi s tem je sprva menil, da bi

⁶⁵ ARSNZ.

⁶⁶ AIZDG, fasc. 925/IV.

bila zaradi štednje človeških življenj tudi nasprotna stran pripravljena na pogajanje in da bi bilo možno doseči ugodno kapitulacijo, kar pa se seveda ne sklada z njegovimi trditvami v govoru 21. aprila, kjer odklanja vsak sporazum s komunisti. Čeprav je malo verjetno, da si je glede tega takrat zares premislil, pa ta njegova razmišljanja vendarle kažejo njegov vojaški način mišljenja ter pomanjkanje političnega čuta, saj bi bila takšna rešitev ob tedanjem razmerju sil in značaju NOG popolnoma nemogoča. Vendar je Rupnik v nadaljevanju že sam razkril, da je računal predvsem čez nekaj časa na приход zahodnih zaveznikov, ki bi ga nekako rešili. Kot mnogi drugi je s tem v zvezi računal na spor, če že ne na spopad med Sovjetsko zvezo in zavezniki, kar bi mu nudilo določene možnosti. Da pa bi ta načrt lahko izvršil, pa bi moral od Rösenerja, ki je bil še zmeraj gospodar položaja, dobiti dovoljenje za nekaj važnih stvari. Moral je dobiti odobrenje za izvedbo evakuacije, za to, da komanda SD preide v njegove roke in da se odcepi od Nemcev »še preden bi za to nastopila stvarna potreba,«⁶⁷ in končno, pod njegovo oblast oziroma komando bi morala priti Gorenjska in Gorenjsko domobranstvo, o čemer bi seveda odločal Rainer. V ta namen je od sredine aprila 1945 vršil stalen pritisk in čez deset dni v glavnem dobil načelno privoljenje za svoje zahteve. Teda je že pripravil govor javnosti in domobranstvu ter naredbo o prevzemu komande nad SD. Toda tedaj je iz ozadja stopil Narodni odbor, ki se je sicer že dalj časa pripravljal za te odločilne trenutke. V vojaškem pogledu je želel predvsem preleviti domobranstvo v »Slovensko narodno vojsko«, odstraniti Rupnika ter se ločiti od Nemcev in se predstaviti zahodnim zaveznikom kot nekako odporiško gibanje in kot pravi predstavnik slovenskega naroda. Le redki posamezniki kot npr. dekan Matija Škerbec so želeli, da Rupnik sicer prepusti politično oblast Narodnemu odboru, vendar vojaško vodstvo prevzame sam. 27. aprila je NO imel sejo, na kateri so sklenili, da pritisnejo na Rupnika, ki ni več primerna oseba, da odstopi (kot generalni inšpektor?), da se SD reši tutorstva, s tem pa dobi tudi samostojnost.⁶⁸ Sledil je nekajdnevni proces, v katerem je NO od Rupnika in Rösenerja hotel doseči uresničitev svojih zahtev. Najprej je k sebi povabil Rupnika na razgovor, da bi razložil položaj ter da bi pritisnil nanj. Na prvem sestanku ne NO ne Rupnik o domobranstvu nista izrekla jasne besede, general je le dejal, da bo zaveznikom všečno, če na tem prostoru dobe disciplinirano vojsko, takrat pa bo on odšel in na njegovo mesto bo stopil NO. To je slednji ocenil kot uspeh, vendar se je izkazalo, da je Rupnik s svojim odstopom mislil na pozneje, v tedanjem položaju bi bilo zaradi prisotnosti Nemcev to še nemogoče. To je bil tudi predmet spora v naslednjih dneh — NO se je želel čim prej odkrižati Nemcev in Rupnika, pri čemer pa je slednjega prostodušno izkoristil za posrednika v pogajanjih z Rösenerjem. Z Višjim SS in policijskim vodjo sploh ni šlo gladko, pri čemer pa tudi NO ni pokazal prevelike resnosti. Rösener je pri tem podprl Rupnika, da se proglasi za komandanta SD in se le-to pod njegovim poveljstvom osamosvoji od Nemcev. Prav tako pa je Rupnik pristal na to, da se politična oblast prenese na NO, za katerega je domneval, da mora imeti zelo dobre informacije in zveze z zavezniki, saj je nastopal, kot da bodo le-ti vsak čas v Ljubljani. Na sledečem sestanku med Rupnikom in delegacijo NO je general že odkrito vprašal, kakšne načrte imajo z domobranstvom. Iz sicer nejasnega odgovora o formiranju »Vojnega sveta« je spoznal, da so njega odpisali tudi v vojaškem pogledu. Zato je kljub temu sklenil, da se proglasi za komandanta SD, kar je zvečer 30. aprila objavil po radiu. Tako je izjavil v preiskovalnem zaporu po vojni in je to potrdil tudi pri zaslišanju

⁶⁷ AIZDG, fasc. 925/III.

⁶⁸ ARSNZ.

na obravnavi. Toda NO je z vodstvom SD, predvsem s polkovnikom Krenerjem, imel že od februarja 1945 sporazum o prelevitvi SD v Ljubljansko divizijo Slovenske narodne vojske in večina častnikov SD je tudi bila za to. Sedaj je prišel Rupnikov proglas, kar so v domobranskem štabu očitno sprejeli z nezadovoljstvom. Rupnik je od enot dobil le redke čestitke, vzrok za to pa je bil, kot je zvedel potem, ker štab njegove naredbe in proglaša sploh ni razposlal domobranskim enotam. Pač pa je prišla k njemu delegacija Gorenjskega domobranstva, ki je želela, da čimprej pride pod njegovo komando. Rupnik je v spominih izjavil, da je izdal tudi o tem poseben proglas s privoljenjem Rösenerja. H generalu je nato prišel tudi škof Gregorij Rožman ter ga nagovarjal k odstopu, ni pa jasno ali kot prezident, na kar je Rupnik že pristal, ali pa je šlo za poveljstvo nad domobranstvom. V zvezi z »uporom« v Organizacijskem štabu je Rupnik nato k sebi pozval Krenerja in Vizjaka na zagovor. Prišla sta v spremstvu več častnikov, ki pa svojih zahtev niso imeli formuliranih ter jih je pozval, naj mu to naslednjega dne prineso pismo. Polkovnik Krener naj bi se od vsega tega distanciral. Dejansko je šlo za poskus odstranitve Rupnika s strani častnikov, za kar se je posebej zavzemal kurat dr. Ignacij Lenček, ki je prinesel tozadevne direktive od NO oziroma škofa. Ne glede na to, da sta Vizjak in Krener organizacijo puča odklonila, pa je ostalo dejstvo, da so bili mnogi višji častniki SD od strani NO povišani, Krener celo v generala, seveda ne SD, temveč »Slovenske narodne vojske«. Kar se tiče zgoraj omenjenih častnikov, je naslednji dan, to je 2. maja 1945 k Rupniku prišla skupina z zapisanimi zahtevami. Častniki se mu sicer zahvaljujejo za požrtvovalno delo, vendar nato zahtevajo njegov odstop kot komandanta SD.⁶⁹ Rupnik jim je obrazložil položaj in poudaril, da bo odstopil tedaj, ko bo smatral, da bo to zares potrebno. Po medsebojnem prepiru je potem večina častnikov svoj podpis pod spomenico preklicala, nakar je nekdo le-to raztrgal. Rupnik pravi, da je bilo na spomenici tudi Krenerjevo ime, vendar lahko na podlagi drugih virov sklepamo, da to ni bilo res.⁷⁰ Formalno je bila ta stvar tedaj torej odložena. Zvečer je še zadnjič govoril po radiu, kjer je razglasil prevzem vrhovnega poveljstva nad SD.⁷¹ Vprašanje je, zakaj je to objavil še drugič, če se je res že 30. aprila proglasil za komandanta. Zanimivo je pri tem tudi to, da časniki 1. maja niso ničesar poročali o kakem proglasu, medtem ko pa so objavili 3. maja besedilo njegovega proglaša od prejšnjega večera. Ali je iz tega moč sklepati, da proglaša 30. aprila sploh ni bilo in da so vse (dokazane) reakcije častnikov, škofa in drugih ljudi bile le reakcije na njegovo sicer znano, a še neuradno odločitev o prevzemu poveljstva. V literaturi je sprejeta verzija 30. aprila in Rupnik dejansko v svojih spominih ne govori o kakem razglasu in govoru po radiu 2. maja, vendar gre po drugi strani poročilo v časnikih jemati za verodostojen dokaz o tem, da je govor imel.⁷² Rupnik je v svojih spominih poleg drugega tudi zamešal en dan ter govori o tem, da je že zvečer 2. maja po vsem tem v njem dozorela odločitev, da odstopi tudi kot komandant SD in sicer naslednji dan, to je 3. maja. Če bi bilo to res, bi bila zmešnjava popolna, saj je še pred nekaj urami dosegel odpoved častniške zahteve in istočasno po časopisnih poročilih imel po radiu že omenjeni govor. Odstopil pa naj bi naslednji dan, ko je bil v časopisih objavljen njegov proglas. Verjetno je v spominih izpustil en dan, saj govori, da so v toku celega 2. maja k njemu prihajali ljudje ter zahtevali njegov odstop, naslednjega

⁶⁹ AIZDG, fasc. 925/III.

⁷⁰ ARSNZ. Formulacija nam dostopne verzije (?) častniške spomenice Rupniku je vsebinsko malo drugačna, govori predvsem o predaji politične oblasti in lojalnosti od Narodnega odbora ter o tem, da naj se jim on pridruži in da naj z njimi ostane »na svojem dosedanem položaju v SD«, kar pa je prečrtano s svinčnikom in dodano »v vodstvu SD«. Kaj je torej res?

⁷¹ Slovenec 3. 5. 1945.

⁷² AIZDG, fasc. 925/III; Križnar, str. 288; Mikuž, Pregled V, str. 68.

dne, to je 3. maja pa naj bi bila Ljubljana že preplavljena s proglasom Narodnega odbora o »prvi seji slovenskega parlamenta« in vsem, kar je iz tega izhajalo. Dejansko je šlo za 3. in 4. maj 1945. K dvomu, da je imel 30. aprila res govor po radiu z omenjeno vsebino, nas navaja tudi že znano dejstvo, da je v Rösenerjevem in njegovem pozivu k prijavi v SD dne 1. maja Rupnik podpisan še kot generalni inšpektor, toda po njegovi poznejši izjavi se je prejšnji večer že proglasil za komandanta in za to je imel tudi Rösenerjevo privoljenje.

Vendar pravzaprav te stvari niso toliko važne. Rupnik priznava tudi sam, da je spoznal neomajno nasprotovanje NO in tudi častnikov in drugih ljudi ter je sklenil (verjetno) že 3. maja, da odstopi tudi kot komandant. Medtem so tekla pogajanja NO z Rösenerjem glede osamosvojitve SD in predaje nemškega orožja in podobnega. Rösener pa je vse razen predaje politične oblasti odklonil ter je odredil svojemu štabu, da se lahko domobranci osamosvoje le v primeru, če ostanejo v Ljubljani, v primeru pa, da bi se umikali skupaj z Nemci, pa ostanejo še naprej pod poveljstvom njegovega štaba. Pri tem je Rösener Rupnika še pregovarjal naj ne »zapusti« domobranstva, ko mu je sporočil svoj sklep, podobno naj bi ga hrabil tudi sin Vuk, ki se je tedaj mudil v Ljubljani, češ da je »cela fronta« za njega. Vendar se je Rupnik odločil dokončno in že rezerviral mesto v nemškem transportu proti Koroški. 5. maja (ali šestega glede na Rupnikovo mešanje datumov) je predal politično »oblast« NO na pokrajinski upravi, še prej pa je pri Rösenerju potekala tozadevna slovesnost, kajti o tem je še vedno odločal Rainer, katerega odloke je sedaj Rösener prebral, med drugim tudi tega, da Gorenjsko pripoji k Ljubljanski pokrajini. Predaja poveljstva nad domobranstvom je bila pravzaprav brezpredmetna, saj Rupnik komande dejansko sploh ni prevzel, medtem ko so zadeve generalnega inšpektorja po njegovih besedah obsegale samo nepomembno korespondenco.⁷³ S tem je tudi nad SD formalno poveljstvo prevzel Narodni odbor, ki pa je kot prvo povelje poveljniku Ljubljanske divizije »Slovenske narodne vojske« generalu Krenerju naročil, naj se pripravi za umik na Koroško.⁷⁴ To se je v naslednjih dneh tudi zgodilo — kolaboracionistični domobranci iz Ljubljanske pokrajine ter Gorenjske so se skupaj z nemškimi okupatorji v strahu pred kaznijo slovenskega naroda umikali iz domovine. Še pred njimi je na žalostno pot emigracije krenil tudi general Leon Rupnik.

Résumé

LE GÉNÉRAL RUPNIK ET LA DÉFENSE TERRITORIALE SLOVÈNE (SLOVENSKO DOMOBRANSTVO / SLOWENISCHE LANDWEHR)

Boris Mlakar

Leon Rupnik représente sans doute le personnage central du camp contre-révolutionnaire et collaborationniste en Slovénie durant les années 1941—1945. De la période avant la capitulation de l'Italie, il faut souligner sa fonction de maire de Ljubljana; parallèlement, come le plus vieux officier slovène, par son autorité et divers plans militaires, il a indirectement influencé aussi la lutte contre le mouvement de libération nationale dans la Province de Ljubljana (Ljubljanska pokrajina).

Après le mois de septembre 1943, son rôle est devenu plus important encore, comme le nouveau occupant nazi l'a nommé président de l'administration provinciale. D'une manière ou de l'autre, Rupnik était aussi à la tête de la nouvelle formation collaborationniste, c'est-à-dire de la Défense territoriale slovène, ce qui est le sujet de l'étude présente. Sans doute, la Défense territoriale slovène n'aurait pas existé sans consentement de l'occupant, mais en plus, il fallait aussi que les

⁷³ AIZDG, fasc. 925/III.

⁷⁴ Križnar, str. 290.

facteurs slovènes aient été prêts à collaborer. Parmi ceux-ci, il faut mentionner les chefs réactionnaires du parti clérical, plusieurs officiers qui ont collaboré déjà avec les Italiens, et finalement Rupnik. Le général a joué le rôle essentiel au mois de septembre 1943 quand il négotiait la fondation de la Défense territoriale slovène avec les cléricaux ainsi qu'avec le chef de la police allemande, le général Erwin Rösener. A cette occasion, Rupnik s'est même proclamé commandant de la Défense, mais les Allemands lui ont tout de suite pris cette fonction et placé à la tête de la formation un état-major d'organisation. Le commandement a resté fermement dans les mains des nazis. Ainsi, Rupnik n'avait formellement aucune compétence sur la Défense, mais comme il était président provincial et symbole de la contre-révolution, l'opinion publique lui reconnaissait le rôle prépondérant aussi dans ce domaine. Malgré tout, Rupnik s'engage dans la mobilisation des recrues pour la Défense, dans la propagande et l'entraînement militaire le plus grand possible. Dans ses nombreux discours, il présentait la Défense comme son œuvre, en lui attribuant le rôle décisif pour l'avenir du peuple slovène. La Défense deviendrait un mouvement national qui éliminerait le fractionnement des partis politiques et, en conquérant le bolchevisme, deviendrait la base de la fondation d'une nouvelle Slovénie en cadre de la nouvelle Europe sous domination allemande. Il semble que Rupnik désirait et croyait en victoire des nazis, mais en réalité, il n'avait pas de sympathisants, même dans le camp contre-révolutionnaire, excepté quelques adhérents slovènes du fasciste serbe Dimitrije Ljotić.

En automne 1944, Rösener l'a nommé inspecteur général de la Défense ce qui aurait prouvé que les Slovènes avaient la commande dans leurs propres mains. Cependant, il est vrai que c'était l'occupant qui décidait de l'emploi et du sort des unités de la Défense jusqu'aux derniers jours de la guerre. C'était seulement à la fin d'avril 1945 que Rupnik a pu se proclamer commandant, mais quand les Allemands commençaient à reculer, il a abandonné la Défense à la conduite politique de la contre-révolution — au Comité national pour la Slovénie — et il s'est évadé en Autriche.

Arhivsko društvo Slovenije in arhivi Slovenije

izdajajo glasilo **ARHIVI**, ki je doslej izšlo v štirih letnikih (1978—1981). **ARHIVI** prinašajo razprave in članke s področja arhivistike in zgodovine institucij, seznanjajo z arhivskim gradivom in ga objavljajo, poročajo o delu arhivskih organizacij in Arhivskega društva Slovenije ter podajajo bibliografijo s področja arhivistike.

Revijo **ARHIVI** lahko naročite na naslov: Arhivsko društvo Slovenije, YU-61000 Ljubljana, Zvezdarska 1.

KRONIKA

Časopis za slovensko krajevno zgodovino

Sekcija za krajevno zgodovino Zgodovinskega društva za Slovenijo že osemindvajseto leto izdaja svoje glasilo — »Kroniko«. Revija je ilustrirana in poleg poljudno-znanstvenih prispevkov iz slovenske krajevne zgodovine pogosto objavlja tudi razprave in članke, ki po svoji problematiki presegajo ozke lokalne okvire. »Kronika« ima namen popularizirati zgodovino in zato poroča o delu zgodovinskih ustanov in objavlja ocene novih knjig, pomembnih za slovensko zgodovinopisje.

»Kroniko« lahko naročite na sedežu njenega uredništva in uprave ali na sedežu Zgodovinskega društva za Slovenijo na istem mestu — 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I. Letna naročnina za tri številke znaša za ustanove 250 dinarjev, za posmeznike 160 dinarjev, posamezna številka stane 100 dinarjev.

Po izredno ugodnih cenah so na razpolago tudi večinoma vsi starejši letniki revije: od 6/1958 do 23/1975 po 50 din, letnika 24/1976 in 25/1977 po 75 din.

V seriji »Knjižnica Kronike« so doslej izšle naslednje publikacije:

- Milko Kos, SREDNJEVEŠKA LJUBLJANA, topografski opis mesta in okolice (1955), 96 strani. Cena: 20 dinarjev;
- Igor Vrišer, RAZVOJ PREBIVALSTVA NA OBMOČJU LJUBLJANE (1956), 72 strani. Cena: 20 dinarjev;
- Vlado Valenčič, SLADKORNA INDUSTRIJA V LJUBLJANI (1957), 68 strani. Cena: 20 dinarjev;
- Sergij Vilfan — Josip Černivec, ZGODOVINA LJUBLJANSKE MESTNE HIŠE (1958). 128 strani. Cena: 20 dinarjev;
- Peter Vodopivec, LUKA KNAPELJ IN ŠTIPENDISTI NJEGOVE USTANOVE (1971), 104 strani. Cena: 30 dinarjev.

GORISKI LETNIK — ZBORNİK GORIŠKEGA MUZEJA

Goriški muzej (Nova Gorica) je začel leta 1974 izdajati svojo redno letno publikacijo z naslovom »Goriški letnik«. Doslej je izšlo sedem števil. Zbornik prinaša znanstvene in poljudno-znanstvene prispevke predvsem s področja arheologije, etnologije, zgodovine, zgodovine umetnosti, literarne zgodovine; prispevki so vezani prvenstveno na prostor severne Primorske ter sosednje Furlanije. Tako sodelujejo v zborniku tudi tuji pisci z obmejnih področij. »Goriški letnik« želi biti tudi revija, ki naj ustvari dialog na znanstveni ravni ob naši zahodni meji. K temu naj poleg objav znanstvenih člankov pripomorejo tudi ocene in poročila o različnih periodičnih publikacijah, ki izhajajo v deželi Furlaniji-Juljski krajini.

»Goriški letnik« lahko naročite pri Goriškem muzeju, Grajska 1, YU-65001 Nova Gorica.

KONGRESI IN SIMPOZIJ

STUDIJSKO SREČANJE »POLITIČNA IN DRUŽBENA VPRASANJA
V JULIJSKI KRAJINI V LETIH 1920/1930«

Trst—Koper, 20. in 21. oktobra 1980

V okviru sodelovanja Univerze v Trstu in Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani sta 20. in 21. oktobra 1980 organizirala zgodovinska oddelka filozofskih fakultet obeh univerz posvetovanje o problemih političnega in družbenega razvoja Julijske krajine v dvajsetih letih. Ob sodelovanju Istituto regionale per la Storia del Movimento di Liberazione nel Friuli — Venezia Giulia (Pokrajinski inštitut za zgodovino osvobodilnega gibanja dežele Furlanije — Julijske krajine) iz Trsta, Slovenskega raziskovalnega inštituta iz Trsta, Inštituta za zgodovino delavskega gibanja iz Ljubljane, Centro di ricerche storiche (Center za zgodovinske raziskave) iz Rovinja in Pokrajinskega muzeja iz Kopra je spremljalo srečanje okoli 40 zgodovinarjev ter uglednih družbenopolitičnih delavcev, med njimi Lidija Šentjunc in dr. Joža Vilfan.

Prvi dan, v Trstu, smo spremljali nekoliko okrnjen program. Zadržana sta bila dva od napovedanih referentov, dr. Hans Haas in dr. Elio Apih. Temeljne teze Apihovega referata o analizi rapalske pogodbe nam je podal eden njegovih sodelavcev.

Dr. Andrej Mitrović je v svojem prispevku »Jugoslavija in Italija 1920—1929« razgrnil vzroke jugoslovanskega popuščanja naraščajočim zahtevam Italije. Jugoslovanska vlada je ugotavljala, da nima zaveznika zoper Italijo, sama pa se je čutila preveč šibka za resnejši odpor, čeprav je jugoslovansko javno mnenje ostro nasprotovalo taki popuščajoči politiki vlade. Vladajočim krogom Jugoslavije je bilo pač pomembnejše, da utrdijo novo državo in svojo oblast v njej; da se torej ohrani status quo v Srednji Evropi in na Balkanu, pa čeprav za ceno nekaterih sprememb jugoslovansko-italijanske meje.

Dr. Giorgio Negrelli je v referatu Odnosi med Italijani in Slovenci na razpotju; Trst, 13. julija 1920 naglašil, da pomeni šele pozig Narodnega doma pravo ločnico med obema narodnostima v Trstu; ločitev je povzročilo fašistično divjanje, ki je bilo staremu, pravemu tržaškemu italijanstvu tuje. V prvem delu svojega referata je Negrelli analiziral tržaško situacijo v 19. stoletju. Menil je, da pred zadnjim desetletjem stoletja ni mogoče govoriti o slovenskem narodnem gibanju v Trstu in pred sredo stoletja tudi ne o italijanskem. Šele, ko se je zaustavila asimilacija priseljenih Slovencev in se je izoblikovala tudi slovenska nacionalno čuteča buržoazija in srednje plasti, zlasti inteligenca, se je narodno gibanje moglo postaviti kot poseben faktor napram italijanskemu. Analiza tržaških političnih sil po koncu I. svetovne vojne kaže, da je bila prav težnja Trsta po ohranitvi čimveč svojega zaledja tista, ki je povezala široke sloje Tržičanov z interesi italijanskih iredentistov in vojaških krogov. V tem kontekstu je potrebno videti tudi D'Annunzijevo reško akcijo in aspiracije po Dalmaciji.

Dr. Milica Kacin-Wohinz je podala v svojem referatu »Politična usmeritev slovensko-hrvaške narodne skupnosti v Julijski krajini« zelo pregleden oris političnih stremeljenj Slovencev in Hrvatov na zasedenem ozemlju in, po priključitvi, v Italiji. Slovenske meščanske stranke je hitro zaskrbel odtok lastnih pristašev v socialistične vrste, pa tudi vključevanje slovenskih socialistov v Socialistično stranko Italije; ta proces so poskušali zaustaviti z ustanovitvijo enotnega političnega društva Edinost. Čeprav se je društvo Edinost proglasilo za nadstrankarsko, so se v njem kmalu pokazale razlike med liberalnim tržaškim in krščanskosocialističnim goriškim krilom. V odnosu do italijanskih političnih strank sta se struji ločili; tržaško krilo je odklanjalo vsako povezavo, medtem ko je goriška struja že v letu 1922 sodelovala z nazorsko podobno Partito popolare italiano. Edinost je bila lojalna tudi do fašistične vlade, ker je menila, da bo tako ublažila naraščajoče raznarodovanje. Zaradi razcepa in neučinkovitosti je društvo Edinost izgubljalo svoj vpliv, težiče reševanja problema slovensko-hrvaške narodne skupnosti pa je prešlo na slovenske komuniste v KPI, kjer je dobil v novi Gramscijevi politiki svoje mesto tudi problem Slovencev.

Prvi dan posvetovanja je zaključil prispevek dr. Dušana Nečaka in Andreja Vovka »Dejavnost Slovencev in Hrvatov iz Julijske krajine v emigraciji v Jugoslaviji«. Referenta sta ugotovila, da so se emigranti začeli organizirati v letu 1920 v številna emigrantska društva, ki so se proglašala za nadstrankarska in niso so-

delovala v jugoslovanskem političnem življenju. Šele pozneje so se povezala v Zvezo jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine, ustanovljeno 1931, ki je delovala do 1940, ko so bile razpuščene tako zveza kot društva sama. Druga sila, ki je delovala v Sloveniji do priključitve Julijske krajine Italiji, je bila Pisarna za zasedeno ozemlje, kasneje Odbor za zasedeno ozemlje, pri Narodnem svetu za Slovenijo. 1920 je začel delovati Narodni svet za neodrešeno domovino, ki pa je še v istem letu ugasnil. Glavna dejavnost vseh je bilo obveščevalno delo in evidentiranje krivic zasedbene oblasti slovensko-hrvatski manjšini v Julijski krajini.

Drugi dan so udeleženci zasedali v Kopru, kjer se je začel program z referatom Petra Strčića »O reškem vprašanju 1920—1924«, ki je prikazal posebno pot Reke v Italijo. Šele fašisti začno postavljati vprašanje Reke kot kritje za zahteve po Istri in Dalmaciji. Decembra 1918 posredujejo na Reki enote italijanske vojske. D'Annunzijska akcija omogoči definitivno anektiranje Reke. Kljub temu nastane z rapalsko pogodbo Svobodna država Reka, D'Annunzio pa se mora umakniti. 1924 se samostojno življenje ekonomsko propadajoče Reke zaustavi, ko je priključena z rimskim dogovorom Italiji.

Mag. Boris Gombač je ločil v svojem referatu »Delavsko gibanje v Trstu v letih 1920/21« dve osnovni fazi razvoja: prvo, polet revolucionarnega delavskega gibanja po koncu I. svetovne vojne, kar kažejo številne stavke in krepitev moči levega krila v Socialistični stranki Italije. Slovenski socialdemokrati so se že konec 1918 vključili v italijansko socialistično stranko, prav tako sindikati. Tržaško sekcijo PSI označuje v letih 1919 in 1920 uveljavitev leve in odpad starih reformističnih voditeljev, široka odprtost, zanimanje za probleme podeželskega prebivalstva, verbalni ekstremizem in pričakovanje revolucije ter razsula obstoječega sistema, kar vse velja tudi za njen slovenski del. Konec 1920 se je proletarijat strnil zoper fašizem, čigar razbijaštvo ga je resno ogrozilo, a to je ena zadnjih skupnih akcij, saj se je po kongresu v Livornu socialistična stranka razdelila. Večina delegatov iz Julijske krajine se je odločila za levo krilo — komuniste, tako da so prešle skupne organizacije v roke komunistov. Razcepjenost, pritisk fašistov in vladna prisila so povzročile upad moči delavstva v letu 1921, osredotočenjela na volitve istega leta, umik z ulic in prenos mezdnega boja v tovarne.

Dr. Jože Pirjevec je posegel z referatom »Bazovica 1930« v čas, ko se že javlja med Slovenci in Hrvati reakcija na fašistično nasilno italijanizacijo. Natančno je orisal predzgodovino prvega tržaškega procesa, nastanek obeh jeder ilegalne skupine: »Borba« v Gorici in Trstu od leta 1927 dalje, ter njuno delo, ki se usmerja v propagando in teroristične akcije na glavne točke potujočevanja. Po vrsti akcij konec 1929 in v začetku 1930 izvrši skupina 10. februarja 1930 atentat na uredništvo lista Popolo di Trieste, kar povzroči široko policijsko preiskavo. Marca se zoži obroč okoli skupine, v aprilu je aretiranih nekaj sto ljudi. Preiskava poteka v Kopru, zasliševanja pa na karabinjerski postaji v Samedeli. Sama misel, pripraviti zoper glavne obtožence velik javen proces pred Posebnim sodiščem, ki naj zaseda v Trstu, se porodi v najožjem fašističnem vodstvu. Tako začne 1. septembra 1930 proces v Trstu, ki ga usmerja Mussolini preko svojega tiskovnega zastopnika Ferrrettija, kar je jasno razvidno iz nenadnega ukaza o skrajšanju procesa. Obsodba je znana v petek 5. IX. pozno zvečer, zgodaj zjutraj 6. septembra pa je izvršena smrtna kazen nad štirimi na smrt obsojenimi. Evropsko javno mnenje je proces obsodilo, medtem ko mora jugoslovanski tisk po ukazu vlade ohraniti popolno nevtralnost.

Giampaolo Valdevit je govoril o travmi cerkve na območju, ki je pripadlo Italiji, v referatu »Križa tržaške cerkve ob prehodu iz Avstroogrške v Italijo«. Ob italijanski zasedbi je duhovščina tržaške škofije zelo rezervirana, na kar je vplivalo tudi zadržanje škofa Karolina. Zasedbena oblast uvede italijansko cerkveno zakonodajo, boji pa se, da ne bi slovenska duhovščina prešla na raven »narodne cerkve«. Škof Karlin je trn v peti vsem nacionalističnim silam v Trstu, ki končno tudi izsilijo njegov odstop. Nasledi ga Italijan Bartolomasi, ki pa ne uresniči upanj nacionalistov. Sam hoče vzpostaviti ravnotežje med slovensko in italijansko duhovščino, pozneje pa odločno brani slovensko duhovščino pred fašističnim divjanjem.

Popoldanski del posvetovanja je začela Liliana Ferrari z referatom »Pastoralna linija slovenske duhovščine na Primorskem«. Analizirala je stališča slovenske duhovščine, kot se kažejo v Zborniku duhovnikov Sv. Pavla iz let 1920 in 1921. Ugotavlja, da se list približuje krščansko-socialističnim pozicijam; čeprav tega ne priznava eksplicitno. Nastopa v obrambo svojega ljudstva in njegovih pravic; zahteva slovenske škofe, čutiti je nezaupanje do Italijanov. 1921 izgubi zbornik vlogo širokega glasila, kar kaže na omahovanje in umik duhovščine pred napredujočim fašizmom.

Silvia Bon Gherardi je posegla s svojim prispevkom »Povojna leta in fašizem v Istri v dvajsetih letih« v Istro, kjer se kaže poseben položaj. Prodiranje fašizma je zelo zgodnje, že poleti 1919 nastopajo fašisti, spodbujeni z D'Annunzijsvo akcijo.

Istrski fašizem označi referentka za »obmejni fašizem«, ki je potenciran z revanšizmom in ostrejšimi narodnostnimi razlikami v večnacionalnem področju. 1920 nastopi fašizem kot politična sila, 1921 pred volitvami pa se želi predstaviti kot stranka reda in mira, zato odstrani iz svojih vrst nekaj najbolj kompromitiranih škvadristov. Kljub uspehom je v naslednjih letih istrski fašizem v krizi zaradi slabega ekonomskega položaja Istre in nesoglasij s tržaškim fašijem.

Referat avtoric A. Vinci in A. Millo »Delovna hipoteza o premogovni industriji v Istri: premogovna delniška družba Raša od začetkov do 1929« je edini, ki je izrazil posegel na področje gospodarstva. Pokazal je nastanek in razvoj rudnika v Raši, edinega večjega gospodarskega obrata v Istri. Pri postavitvi premogovnika je bil zastopan italijanski in tržaški kapital. Rudnik že od začetka tarejo težave, predvsem visoki stroški izkopavanja in slaba kvaliteta izkopanega premoga. Leta 1923 je premogovnik pred ukinitvijo, vendar pa dobi davčne olajšave. Nova kriza sledi leta 1928. Previsoko proizvodno ceno lastniki rešujejo predvsem na račun delavstva, ki dela v izredno slabih razmerah; mezde se ob povečanem izkoriščanju zmanjšujejo, tako da se upira celo fašistični sindikat.

V zaključni diskusiji je nastopil Miglia z nekaj osebnimi spomini na obravnavano dobo. B. Marušič je polemiziral o referatu dr. G. Negrellija, zlasti o letu 1848 v Trstu ter ugotavljal, da dr. Negrelli ne upošteva dosežkov slovenske historiografije, ter dokazoval, da obstoja slovensko nacionalno gibanje in nacionalna naspotja v Trstu že pred koncem 19. stoletja.

Dr. J. Pleterski je menil glede razmerja londonskega pakta in rapalskega sporazuma, da slednji ne pomeni alternative, kot je navajal dr. E. Apih, temveč poslabšanje za jugoslovansko stran. Z nekaj primeri je pokazal na odpor do sodelovanja s slovenskim političnim gibanjem na italijanski strani, ki ne pristaja na definicijo Trsta kot večnacionalnega, čeprav je popolnoma jasno, da Trst nikoli ni bil »città italianissima«. Opozoril je, da najde fašizem v Trstu precej elementov, ki jih lahko vključi, tudi če je fašizem mestu tuj. Pri referatu dr. Mitrovića je pogrešal dr. J. Pleterski črni političnega in socialnega položaja jugoslovanske vlade napram lastnemu ljudstvu; v referatu P. Strčića pa prikaz etnične strukture Reke. Dr. F. Gestrin je pojasnil, kdaj in kako je prišlo do naselitve italijanskega življa na Reki.

Dr. A. Mitrović je odgovarjal na pripombo dr. J. Pleterskega.

Dr. V. Melik govori o razlikah med Primorjem in Kranjsko v 19. stoletju, zlasti o različnem položaju slovenske inteligence in duhovščine.

Dr. M. Kacin-Wohinz je popravila nekatera izvajanja dr. J. Pirjevca o ilegalni skupini Borba. Dr. G. Negrelli je obširno pojasnjeval svoje teze, ki so bile deležne kritike s strani dr. Pleterskega in B. Marušiča. Pokazalo se je, da prispevajo k nerazumevanju med Negrellijem, Pleterskim in Marušičem tudi določene terminološke razlike, zlasti pojem tržaške narodnosti (nazionalità triestina) ter ocena mazinjanstva v Trstu. S pogledi dr. Negrellija se ni strinjal tudi dr. J. Pirjavec, ki je zaključil diskusijo.

Zaključimo lahko, da je posvetovanje uspelo. Potekalo je v prijetnem, a delovnem vzdušju ob veliki medsebojni strpnosti. Referati so dali precej popolno sliko Julijske krajine v letih okoli 1920. Morda bi bil potreben temeljit referat o fašizmu v Trstu, o rasti le-tega v pristaniškem mestu in le tako bi bilo mogoče dokazati ali ovreči tezo, da je bil fašizem tržaškim družbenopolitičnim razmeram tuj. Taka srečanja so vsekakor umestna in pomembna za reševanje problematike stičnih območij, konfrontiranje dosežkov raziskav naše preteklosti, kot tudi za prodor naše historiografije v zavest in znanstveno literaturo sosednjega jezikovnega območja. Pohvaliti je tudi, da bodo vsi referati objavljeni v Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja.

Damijan Guštin

SEMINAR »I CATTOLICI ISONTINI NEL XX SECOLO«

Nekatere goriške ustanove (revija »Iniziativa isontina«, študijski center »A. Rizzatti«, Inštitut za srednjeevropska srečanja, skupina »Ricerca e presenza« ter tednik »Voce isontina«), ki imajo dovolj izkušenj s prirejanjem strokovnih sestankov tudi s področja zgodovine, so 23. in 24. januarja 1981 v okviru seminarja »Kattoliki« v Posočju v dvajsetem stoletju pripravili prvi posvet, ki je obravnaval razmere v katoliškem taboru od konca 19. stoletja do prve svetovne vojne. Prihodnja dva posveta bosta obdelala problematiko med obema vojnoma (1918—1945) ter čas po drugi vojni. V dveh popoldanskih zasedanjih prvega posveta se je

zvrstilo šest predavanj; prispevali so jih štirje predavatelji (C. Medeot, F. Salimbeni, N. Agostinetti, A. Sfiligoj), poleg predavateljev so problematiko predstavljali tudi diskutantje ter moderator (S. Tavano). Prireditelj posveta je zagotovil, da bodo prebrani referati obenem z diskusijo objavljeni v posebni knjigi. Udeležba na srečanju je bila zgledna, prav tako tudi zanimanje, s katerim so udeleženci spremljali predavatelje, posege moderatorja in diskutantov.

Uvodno predavanje je pripravil goriški zgodovinar Camillo Medeot, do danes najplodovitejši proučevalec zgodovine katoliškega gibanja na Goriškem. Predstavil je upravno politične razmere Goriško-Gradišćanske dežele med leti 1861—1918. Predavanje je bilo kajpak namenjeno širokemu krogu poslušalstva, ki mu moraš pred razlago posebnih tem prikazati neka osnovna izhodišča kot so upravne pri- like, narodnostne razmere, deželna avtonomija itd. Fulvio Salimbeni je v svojem predavanju o študijah, ki govore o katoliškem gibanju v Primorju v 19. in 20. stoletju, prikazal v skopih črtah tudi nekaj problemov iz zgodovine evropskega katolicizma 19. stoletja. Pri naštevanju historiografskih dosežkov je povsem obšel dela slovenske in hrvatske historiografije. Tega ne moremo trditi za prikaz C. Medeota o katoliškem političnem gibanju v goriško-gradišćanski deželi; sicer je sam predavatelj ugotavljal, da nepoznavanje razmer pri slovenskih sodeželanah otež- koča poznavanja razmer pri Italijanih (Furlanih). Predavatelj se je moral dotak- niti tudi nekaterih problemov sožitja Slovencev in Italijanov v deželi. Četrto pre- davanje Nina Agostinettija je bilo posvečeno predvsem združnemu gibanju, ki ga je furlanska ljudska stranka vodila po furlanskem podeželju. Avgust Sfiligoj, od- vetnik iz Gorice, je bil izbran, da poslušalcem spregovori o slovenski prisotnosti v deželi. Neurejeni nastop slovenskega predstavnika gotovo ni izpolnil upov, da bi mogel sintetični ali problemski pregled izkoristiti priložnost in o slovenski proble- matiki slabo informiranemu italijanskemu poslušalstvu pojasniti vrsto nejasnosti in nepopolnih informacij, s katerimi se italijanska stran loteva slovensko-italijan- skega sožitja v preteklosti pa tudi še danes. Omejeni čas ni omogočil, da bi C. Me- deot mogel v celoti prebrati še svoje tretje predavanje o protagonistih katoliškega gibanja v deželi. Sledila je zanimiva in živahna diskusija, ob koncu katere je moderator pozval prisotne naj prisostvujejo bodočim posvetom.

V poslušalcih zapušča goriški posvet nekaj vtisov, ki naj jih strnemo v na- slednjem. V narodnostno mešanem goriškem okolju je bilo katoliško politično (pa tudi gospodarsko, socialno in kulturno) gibanje pojav, ki ga srečamo tako pri Slo- vencih kot Italijanih; internacionalizem cerkve je pravzaprav gibanji povezoval. Prav zavoljo tega je treba zgodovino gibanj na narodnostno mešanem ozemlju obravnavati kompleksno. Na goriškem posvetu je bila sicer navzočnost Slovencev v deželi poudarjena, a vendar preskromno, da bi mogel poslušalec dobiti primeren vtis o njih vlogi. Predavatelj iz vrst Slovencev seveda tega ni storil, njegova in- tervencija je ostala na ravni nekoliko zmedene informacije, ki je temeljila tudi na mnogih napakah in zgrešenih stališčih.

Prispevek zagotovo ni sodil na posvet (dasiravno tudi nivo srečanja ni bil visok) ne le zaradi svoje nestrokovnosti pač pa tudi zaradi vtisa, ki ga je sloven- ska stran zapustila pri Italijanih. Prav v teh odnosih, ko želimo Slovenci pred- stavljati italijanskemu svetu našo preteklost in s tem tudi dosežke naše historio- grafije, je izbira predavateljev potrebna.

Celoten posvet je pravzaprav izzvenel kot nekaka rehabilitacija nekdanjega voditelja Furlanske katoliške ljudske stranke dr. L. Faiduttija, ki je bil po kon- čani prvi svetovni vojni obožen avstrijkanstva in je zato umrl daleč v tujini kot nekakšen politični begunec (1931). Prav zato so predavatelji kot diskutanti raz- pravljali o avstrijkanstvu, ki ni imelo izključno politično funkcijo in ciljev. Toda kot je Faiduttijeva življenjska pot že predmet monografij, tako je posvet ugo- tavljal, da manjka za goriško lokalno zgodovino tja do prve vojne vrsta študij še o drugih tvorcih političnega življenja Goriške. Poleg heterogene liberalne itali- janske grupacije so še pomembni dejavniki socialisti, o katerih pa zelo malo vemo. Nestor goriških italijanskih zgodovinarjev Camillo Medeot je v svoji repliki po- zival mlajše moči, naj se lotijo krajevne zgodovine in (kar je za nas Slovence pomembno) pozval je tudi svoje rojake k učenju slovenskega jezika, saj brez zna- nja slovenščine ni mogoče brati mnogih virov in literature, če pa hočemo deželno zgodovino prav spoznati, ne smemo izločiti iz obravnave goriških Slovencev. Ta pobuda je vtisnila srečanju pomembno oznako in vzbudila upanje, da bo italijan- ski znanstveni svet prešel tudi jezikovne ovire, če gre za ugotavljanje zgodovinske resnice. Očitek jezikovnega neznanja je že nekajkrat zadel Italijane, vendar ugo- tavljam, da se mlajši rod raziskovalcev loteva tudi tabujev. Zanimivo je, da se potreba po znanju slovenščine kaže prav pri raziskovalcih cerkvene zgodovine (G. Valdevit, L. Ferrari).

9. ZASEDANJE JUGOSLOVANSKO-ITALIJSKE KOMISIJE ZA ZGODOVINO

V dneh od 22. do 25. aprila 1981 je bilo v Hercegovnem redno (v zadnjih letih vsakoletno) zasedanje jugoslovanskih in italijanskih zgodovinarjev, ki delujejo po določenih kulturne konvencije med obema državama v obliki posebne komisije in obravnavajo za obe strani pomembna vprašanja iz zgodovine medsebojnih odnosov. Na minulem zasedanju je bila kot osnovna tema na programu problematika jugoslovansko-italijanskih odnosov v času prve svetovne vojne. Ob nekoliko spremljenem programu — glede na prvotno zasnovno — je nastopilo 11 referentov (šest italijanskih in pet jugoslovanskih), čeprav se praviloma tudi v tem pogledu uveljavlja načelo recipročnosti.

Po otvoritvenih besedah predsednikov obeh delov komisije (prof. F. Valsechi za italijansko in prof. R. Petrović za jugoslovansko) ter pozdravih sekretarja za prosveto in kulturo Črne gore in predsednika skupščine občine Hercegnovi je po že ustaljeni praksi na teh zasedanjih sledil z obeh strani prikaz arhivskih fondov oziroma virov in rezultatov historiografije o jugoslovansko-italijanskih odnosih v času prve svetovne vojne. Referenta — z jugoslovanske strani profesor sarajevske univerze R. Petrović, z italijanske profesor univerze v Messini A. Breccia — sta vsestransko ocenila pomembnost do sedaj znanih virov, a tudi rezultate znanstvenega dela zgodovinarjev z obeh strani o obravnavani problematiki in sta pri tem opozorila na vrsto pomanjkljivih in spornih rešitev in stališč ter nerešenih vprašanj v zvezi z njo. V razpravi o obeh referatih so bila posamezna vprašanja še dodatno osvetljena, dopolnjena pa je bila tudi v referatih dana podoba virov in historiografije.

Osrednja tema, ki jo je komisija obravnavala, je bila problematika o italijanski politiki in odnosu do vprašanja zedinjenja jugoslovanskih narodov v prvi svetovni vojni (Londonski pakt, politični, gospodarski in vojaški aspekti teh odnosov). Z italijanske strani je imel osnovni referat P. Pastorelli, profesor za diplomatsko zgodovino moderne dobe v Rimu, z jugoslovanske pa D. Šepić, profesor univerze v Zagrebu v. p. in član JAZU. Osnovna teza prvega, ki je o problemu pred kratkim izdal obsežno knjigo z objavo številnih virov, je bila ob analizi zlasti načrtov italijanske vlade in zunanjih ministrov, zlasti S. Sonnina predvsem ta, da je Italija hotela vojno izkoristiti za teritorialne pridobitve, še posebej za to, da bi obvladala Jadransko morje. Zavaljo tega se je tudi odrekla nevtralnosti in se po izsiljevanju obeh strani odločila za boj na strani Antante, od katere je izvlekla večje koristi (Londonski pakt). D. Šepić pa je v svojem zelo jasno koncipiranem predavanju poudaril tezo, da Italija pri svoji politiki, v svojih načrtih v Jadranskem morju ni upoštevala zedinjevalnih teženj jugoslovanskih narodov, niti ni računala na možnost nastanka države SHS, torej razpada habsburške monarhije. Zato je politične račune gradila na obstoječem stanju: obstoju kraljevin Srbije in Črne gore ter Avstro-Ogrske, ki bi ji bilo mogoče ob porazu centralnih sil odvzeti čim več ozemlja.

Vojaško problematiko dogajanj, vezanih na obravnavani prostor, sta vsak s svoje plati obdelala general M. Montanari iz vojnega osrednjega arhiva v Firencah in polkovnik P. Opačić iz Vojno-istorijskega instituta v Beogradu. O gospodarski, posebej trgovski strani odnosov med Italijo in Srbijo ter Črno goro po eni plati ter drugimi jugoslovanskimi deželami pod monarhijo po drugi strani v času pred prvo svetovno vojno in med vojno in še posebej o predvidevanjih italijanskih oblasti v tem pogledu po vojni je govoril prof. E. Del Vecchio z univerze v Neaplju. Žal z jugoslovanske strani takega referata ni bilo.

V okviru tretje teme, Srbsko-italijanski odnosi, Črnogorsko-italijanski odnosi, Albanija v jugoslovansko-italijanskih odnosih, so o prvih dveh problemih s političnih aspektov govorili prof. D. Živojinović z univerze v Beogradu in prof. N. Ročkočević, član instituta za črnogorsko zgodovino v Titogradu, a z italijanske strani prof. A. Ara z univerze v Parmi in prof. A. Biagini z univerze v Messini. Odpadla sta z obeh strani referata o Albaniji v italijansko-jugoslovanskih (t. j. srbskih in črnogorskih) odnosih. Deloma je dopolnil to vrzel prof. Pastorelli, ki je v razpravi opozoril na italijansko politiko do Albanije v zvezi z dogajanja na srbski in črnogorski ter pozneje solunski fronti.

V izredno živahni — žal, zavaljo pomanjkanja časa nedokončani — razpravi so prišla do izraza zlasti naslednja vprašanja. Po eni plati vprašanje, kakšen je bil odnos italijanske vlade pri njenih teritorialnih zahtevah do demografske oziroma etnične strukture Dalmacije in zakaj je Italija zahtevala to pokrajino zase. Z italijanske strani je bilo poudarjeno mnenje, da pri tem vprašanju etnična struktura nikakor ni bila merodajna. Prof. Pastorelli je iz metodoloških vzrokov sploh izrecno zavrnil statistične podatke o etnični podobi prebivalstva kot vir za to vprašanje. Italija je pač hotela obvladati Jadransko morje in je zato želela razširiti svojo oblast na njegovo vzhodno obalo. Pri tem pa se je predvsem naslanjala

na zgodovinski politični razvoj, zlasti na več stoletij trajajočo dominacijo Beneške republike v tem prostoru. Zato so bili s strani italijanske vlade pripravljene različni osnutki delitve celotne vzhodne jadranske obale med habsburško monarhijo, Italijo, Srbijo in Črno goro. Prav tako pa se je iz istih vzrokov Italija po razpadu Avstro-Ogrske in nastanku držav SHS oziroma kraljevine SHS z vso vztrajnostjo potegovala, da dobi čim več strateško pomembnih postojank na vzhodnem delu Jadranskega morja. Vprašanje Reke tedaj še ni stopalo v ospredje, saj ga je uradna italijanska politika puščala ob strani kot pristanišče, ki naj pripada oziroma služi Ogrski. Po drugi plati je bilo v razpravi zanimivo tudi vprašanje vojaških akcij in interesov. Pri tem ni bilo v ospredju diskusije samo obdobje operacij srbske in črnogorske vojske do njunega zloma v letu 1915 in vplivi le-teh na konkretno italijansko politiko (npr. vprašanje Skadra, odnos do Bolgarije itd.), marveč še posebej odnos italijanskih (in antantnih) vojaških oblasti do srbske vojske po umiku prek Albanije. Tezo jugoslovanskih zgodovinarjev, še posebej referenta, da je bil vzrok za zavlačujočo, če že ne za povsem odkrit nasproten odnos italijanske vrhovne komande do izmučene srbske vojske (ki jo je na Krf prepeljalo pravzaprav zavezniško ladjevje) v tem, ker bi italijanski politiki na Balkanu odgovarjala popolna oslabeitev srbske vojske, so italijanski zgodovinarji zavračali z dokumenti iz arhivov italijanske vlade in vrhovne vojaške komande, ki za tako oceno ne dajejo neposrednih osnov. Posebej je tekla razprava o italijanskih odnosih do Črne gore in še posebej do črnogorske dinastije, vendar v njej zavoljo pomanjkanja časa ni prišlo do zaključka. Diskusija se je dotaknila tudi vprašanja Reke (izven programa) v zvezi s kratkim orisom D'Annunzija kot pesnika in njegovih reških motivov, ki ga je dal akademik prof. dr. Mijušković.

Ceprav so ostala posamezna v referatih obravnavana vprašanja nerešena oziroma je ob njih tako ena kakor tudi druga stran vztrajala pri svojih stališčih, je to zasedanje zopet pokazalo koristnost in upravičenost dejavnosti komisije na obravnavanju vseh ključnih vprašanj iz zgodovine medsebojnih odnosov. Ne gre pri tem samo za iskanje zgodovinske resnice in obojestransko njeno priznanje, marveč tudi za ustvarjanje atmosfere, ki ob medsebojnem spoznavanju omogoča in povečuje možnosti za skupne nastope in za reševanje medsebojnih številnih problemov.

V zvezi s tem je komisija na zaključni seji določila tudi program za naslednja zasedanja. V naslednjem 1982. letu bo komisija zasedala v Italiji in poglobilna tema bo zajela starejše obdobje, ki seže do konca 18. stoletja, glasi pa se: Beneška in turška dominacija na Jadranu (13.—17. stoletje). Delo komisije se bo namreč poslej izmenoma omejevalo posebej na problematiko starejšega obdobja in posebej na vprašanja novejše in najnovejše dobe (19. in 20. stoletje); zasedanja pa naj bi bila na vsaki dve leti, da bi se mogla poglobljeno pripraviti in tudi finančno laže izpeljati. Naslednje zasedanje komisije s tematiko moderne dobe bo tako šele leta 1984. Obravnavala pa bo problematiko jugoslovansko-italijanskih odnosov od konca prve svetovne vojne do mirovnih pogodb. Prav tako pa je komisija sprejela vrsto sklepov, ki naj bi olajšali delo komisije in naj bi v večji meri popularizirali rezultate tega dela (recipročno objavljanje besedil referatov itd.).

Ob zaključku poročila se mi zdi potrebno poudariti, da je zasedanje potekalo v prijetnem vzdušju, ki so ga s svojo gostoljubnostjo ustvarili organizatorji v okviru Društva istoričara Črne gore v samem Hercegovnem, a tudi na kratki ekskurziji vseh udeležencev v od potresa uničeni Kotor, ki je zlasti italijanske goste še posebej impresioniral.

Ferdo Gestrin

OCENE IN POROČILA

Stjepan Antoljak, *Izvori za historiju naroda Jugoslavije. Srednji vijek.* Zadar, 1978. 166 strani.

Avtor je svojo knjigo označil kot priročnik, kar nedvomno tudi je. Knjiga je razdeljena v dva glavna dela. V prvem delu obravnava vire za zgodovino jugoslovanskih narodov od 6. do 12. stoletja. Najprej da pregled virov za naselitev Slovanov na balkanski polotok, nato pa v petih poglavjih preglede virov za zgodovino Slovencev, Hrvatov, Srbov, Duklje in Makedoncev. V drugem delu, ki obravnava obdobje od 12. do 16. stoletja, so prav tako podani pregledi virov za posamezne narode, novo pa je poglavje o virih za zgodovino Bosne. Vsakemu poglavju sledi seznam pomožne literature. Na koncu knjige je še indeks in zapis o avtorju.

Priročnik ima dva namena: dati bralcu prvo informacijo o virih te dobe in ga s pomočjo navedene literature usmeriti v še podrobnejše proučevanje problematike. Čeprav naj bi po avtorjevih besedah to delo predstavljalo novost, je v bistvu podoben in ponekod še boljši pregled virov te dobe in tega prostora podan v prvi knjigi Zgodovine narodov Jugoslavije (slovenska izdaja, Ljubljana 1953).

Podrobnejši pregled obeh poglavij za vire za zgodovino Slovencev je pokazal, da se je avtorju pripetilo nekaj napak, pozabil pa je tudi na nekaterè vire. Janez Majciger ni prevedel *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* iz *Monumenta Germaniae Historica*, kjer je ta vir leta 1854 kritično izdal Wattenbàch (str. 14), ampak je njegov prevod iz: Bìlý, *Dejiny sv. apoštolu slovanskyh Cyrilla a Methodeje, Praha 1863*. Od virov za zgodovino ustoličevanja koroških vojvod omenja Antoljak v bistvu vse vire (str. 15), prezrl pa je kronološko prva dva, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* in Burkhardovo pismo iz leta 1161. Verjetno bi bilo pametneje (ker gre pač za priročnik), če bi avtor obravnaval le tri glavne vire za to problematiko (vrinek v »Švabskem ogledalu«, Otokarjevo »Avstrijsko rimano kroniko« in opis ustoličevanja pri Janezu Vetrinjskem), hkrati pa opozoril, da so vsi znani viri za ustoličevanje objavljeni in obdelani v knjigi Bogo Grafenauer, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*, Ljubljana 1952. »Švabsko zrcalo« ni ohranjeno le v dveh prepisih (str. 14), ampak je teh okoli 400. Izmed teh 400 prepisov pa sta res dva, ki imata interpolacijo o pravicah koroškega vojvode (giessenski rokopis iz 14. stoletja in st. gallenski rokopis iz 15. stoletja). Težko bi se strinjali s trditvijo, da so se kosezi razmeroma pozno povezali s obredom ustoličevanja koroških vojvod (glej Grafenauerjevo knjigo, poglavja II/1, II/6, III/5 in III/8). Zahn, *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark* (str. 16) šteje tri knjige, ne samo dveh. Pri seznamu pomožne literature za vire za zgodovino Slovencev od 6. do 12. stoletja, prav tako pa tudi za čas od 12. do 16. stoletja, bi moral avtor upoštevati vsaj še *Gospodarsko in družbeno zgodovino Slovencev*, I. zvezek, *Agrarno gospodarstvo*, Ljubljana 1970, kjer so našteje vse dotedanje izdaje virov za agrarno zgodovino Slovencev.

Pri obravnavi virov za slovensko zgodovino od prve polovice 12. pa do začetka 16. stoletja avtor sicer omenja Ulrika iz Liechtensteina, vendar le kot učitelja Otokarja iz Geule (str. 77), pozablja pa, da sta Ulrikovi deli *Frauendienst in Frauenbuch* pomembni tudi kot zgodovinski vir. Milko Kos popisa urbarjev za Slovenijo do 1500 ni dal samo v *Urbarjih salzburške nadškofije*, Ljubljana 1938 (str. 80), ampak tudi v *Urbarjih Slovenskega Primorja II*, Ljubljana 1954. V odstavku o objavljenih urbarjih za Slovenijo (str. 80) ni urbarjev *freisinske škofije*, ki jih je objavil Pavle Blaznik (Ljubljana 1963). Ptujski mestni statut ni iz leta 1476 (str. 80); ampak iz leta 1376.

Kljub določenim napakam bo knjiga nedvomno služila svojemu namenu kot prvi priročnik o virih za zgodovino narodov Jugoslavije v srednjem veku.

Peter Štih

Deželnozborski spisi kranjskih stanov I (1499—1515), pripravila Marija Verbič. Ljubljana: Arhiv SR Slovenije, 1980. 167 strani. (Viri I)

Arhiv SR Slovenije hrani med svojimi številnimi in zgodovinsko pomembnimi arhivskimi fondi in zbirkami tudi arhiv najvišjega in najstarejšega deželnega urada na Kranjskem, to je arhiv kranjskih deželnih stanov. Začetek le-teh, ki ga ni moč točno določiti, sega v prvo polovico 15. stoletja (najstarejši deželnozborski

spis je iz leta 1415), to je v čas, ko je začel deželni knez sklicevati zbere deželnih stanov, da mu odobrijo davke in vojaško pomoč. Zlasti zaradi uveljavljanja najemniške vojske, ki izpodriva fevdalno, in vzdrževanja dvora je deželni knez potreboval denar, ki pa ga je lahko dobil le na deželnem zboru, saj je bilo plemstvo zaradi privilegijev, zapisanih v deželnih ročinih, davkov oproščeno in jih zato ni mogel plemstvu nalagati brez njegove privolitve. Deželni zbori so tako potekali v obliki pogajanj, pri čemer so stanovi dobili možnost soodločanja v deželnih zadevah ali vsaj vplivanja na njihovo urejanje. Izoblikovala se je dualistična stanovska ustava in uprava, ki je dobila svoje trdne organizacijske oblike okoli leta 1500, ko so postali deželni zbori, z odobritvami vojaške pomoči in pravno izrednimi davki, skoraj redni, o čemer nam pričajo deželnozborski spisi. V nasprotju s 15. stoletjem, ko deželnozborski spisi v glavnem niso ohranjeni in si pri raziskovanju pomagamo z objavljenimi in ohranjenimi spisi meddeželnih odborov, ki se jih je udeleževalo tudi kranjsko plemstvo, pa so za vse 16. stoletje v primerjavi z drugimi avstrijskimi dednimi deželami najboljše ohranjeni in urejeni prav deželnozborski spisi kranjskih stanov, tako da so pomemben vir tudi za raziskovanje Štajerske, Koroške in obeh Avstrij. Prvi zvezek obsega čas od leta 1499 do 1515.

Uvod nas najprej seznanja z ureditvijo deželnozborskih spisov v Arhivu SR Slovenije, odgovarja na vprašanje, v kakšni meri so ohranjeni ter kaj vse razumemo pod temi spisi oziroma kaj k njim sodi. Nato sledi prikaz razmerja med deželnim knezom in deželnim zborom, meddeželnih sestankov, davčnega sistema, deželne in najemniške vojske ter centralnih organov vladarja. S pisarji, pripravo in pisanjem deželnozborskih spisov nas seznanja zaključek uvoda, kjer je še razlaga o transkripciji spisov.

Drugi del knjige obsega 129 večinoma prvič objavljenih virov (od tega pet iz Nadškofijskega arhiva v Ljubljani), ki so, kar se tiče tehnične strani, zelo pregledno objavljeni po načelih izdajanja virov. Časovno sodijo v dobo cesarja Maksimilijana I (1493—1519), vsebinsko pa se nanašajo na cesarska reformna prizadevanja v upravi in sodstvu, na beneško vojno s Habsburžani, na davčno in vojaško obremenitev kranjske dežele zaradi te vojne in na kmečki upor leta 1515. Morebiti je škoda, da nekateri manjkajoči ali poškodovani spisi niso nadomeščeni zaradi svoje pomembnosti iz kakšnega drugega arhiva (npr. spisi, ki se nanašajo na zbor dolnjeavstrijskih dežel v Mürzzuschlagu leta 1508). Razumljivo je, da so se pri tako zahtevni izdaji prikradle tudi nekatere manjše tiskovne in druge napake (npr. pri spisu številka 58 je za leto 1512 datum »... an montag nach sand Georgentag« 26. in ne 25. april). Sicer pa je pred nami začetek dragocene zbirke virov, ki je bila sprejeta v program edicij virov za slovensko zgodovino že leta 1972 na posvetovanju, ki sta ga sklicala Sekcija za občo in narodno zgodovino pri SAZU in Arhivsko društvo Slovenije. Tega začetka je vesel vsak zgodovinar, ki se ukvarja s starejšo zgodovino. Zato se lahko avtorici in izdajatelju zahvalimo in z veseljem pričakujemo že pripravljene drugi del.

Vaško Simoniti

Zbornik za historiju školstva i prosvjete, 13. Ljubljana, 1980. 172 strani.

Nedvomno je videti nekoliko čudno, če ima strokovna revija, za katero je napisano, da je izšla v Ljubljani, srbohrvaški naslov. Stvar pa je zelo preprosto pojasniti. Zbornik je glasilo Slovenskega šolskega muzeja iz Ljubljane, Hrvaškega šolskega muzeja iz Zagreba ter Pedagoškega muzeja iz Beograda. Sedež uredništva se vsaki dve leti seli od enega teh treh mest do drugega, trenutni uredniški sedež pa je označen tudi v naslovu revije. Morebiti bi bilo bolje, če bi bil tudi naslov dvojezičen ali večjezičen, saj so v zborniku slovenski prispevki objavljeni v originalnem jeziku. V dosedanjih trinajstih številkah zbornika se je vrstilo mnogo zanimivih in tehtnih slovenskih in ostalih jugoslovanskih prispevkov, zato je škoda, da revija med slovenskimi zgodovinarji in pedagoškimi delavci ni posebno znana in razširjena.

Uvodni prispevek v 13. številki Zbornika je posvečen spominu na tovariša Tita, napisal pa ga je glavni urednik revije, redni profesor beogradske fakultete za politične vede dr. Dragutin Franković. Redni profesor prištinske univerze dr. Jasar Redžepagić razmišlja o pedagoških pogledih Georga Wilhelma Friedricha Hegla ob 210-letnici rojstva in 150-letnici smrti tega pomembnega nemškega in svetovnega misleca. Kustos Slovenskega šolskega muzeja Jože Ciperle objavlja na podlagi virov in literature izčrpen oris razvoja vzgojnih domov na Slovenskem in razvoja našega posebnega šolstva. Magister Liubiša Dunjić, ki je sicer prosvetni svetovalec na Prosvetno-pedagoškem zavodu v Zenici, prikazuje »zgodovinski proces preobrazbe šolskega nadzorstva«, vendar to ni zgodovinski pregled, ampak nekakšna vizija, ki sega od prvotne brezrazredne družbe s »klasičnim iz-

virnim« in »patriarhalnim izvirnim« nadzorstvom vse do bodoče brezrazredne (komunistične) družbe s futurističnim nadzorstvom. Zgodovinarja taka vizija prav gotovo ne bo obogatila.

Profesor Filozofske fakultete v Zadru dr. Mate Zaninović nadaljuje s svojim nizom prikazov šolstva v Dalmaciji. Tokrat objavlja prvi del orisa šol v Šibeniku in okolici v času stare Jugoslavije, v obdobju od 1921 do 1929. Posebno pozornost posveča razvoju realne gimnazije in učiteljsišča v Šibeniku. Upokojeni učitelj s Cetinja Marko Marković naglašá pomen dijaških literarnih krožkov v revolucionarnem gibanju na cetinjskih srednjih šolah v času 1931—1933. O razvoju Višje pedagoške šole v Zagrebu v letih 1945—1951 piše njen upokojeni ravnatelj Josip Busija. Po ustaljenem načinu urejanja Zbornika sledijo razpravam manjši prispevki in gradivo. V tej rubriki tokrat piše ravnatelj beograjske osnovne šole »Stjepan Filipović« Milovan Bogavac o razvoju šolstva v Ibarskem Kolašinu od srednjeveške srbske države do danes. Kustodinja beograjskega Pedagoškega muzeja Miroslava Gavrilović prikazuje stoletno delovanje Prosvetnog Saveta Srbije. Zanimiv in koristen je izčrpen pregled ohranjenih disertacij s področja zgodovine šolstva in pedagogike v Jugoslaviji. Za zagrebško univerzo ga je pripravil asistent tamkajšnje Filozofske fakultete Ivan Dumbović, za ljubljansko ravnateljica Slovenskega šolskega muzeja Slavica Pavlič, za beograjsko, niško, novosadsko, sarajevsko in skopsko univerzo ravnatelj beograjskega Pedagoškega muzeja Svetomir Gačić ter za prištinsko univerzo Hajrudin Količić.

Sledijo prispevki iz stalnih rubrik ocen in poročil o pomembnejših delih s področja zgodovine šolstva in prosvete v Jugoslaviji ter poročila o delu jugoslovanskih šolskih oziroma pedagoških muzejev. Andrej Vovko se spominja umrlega sodelavca Zbornika, znanega slovenskega pedagoškega delavca in enega izmed jugoslovanskih pionirjev poklicnega usmerjanja Albina Podjavorška. Zbornik zaključuje bibliografski pregled del iz zgodovine šolstva in prosvete na področju SR Hrvaške v letih 1974 do 1979, ki sta ga pripravila kustosa Hrvaškega šolskega muzeja Jasna Kolaric in Ivan Vavra. Že iz tega kratkega pregleda moremo ugotoviti, da ima revija dovolj velik in kaj pisan krog sodelavcev iz skoraj vseh delov Jugoslavije. Žal je še vedno jugoslovanska le zaradi sodelavcev, ne pa tudi glede finansiranja, saj ji namenjajo sredstva le tiste republike, ki »premorejo« šolske muzeje.

Andrej Vovko

Kronologija naprednega delavskega gibanja na Slovenskem (1868—1980). Ljubljana : Delavska enotnost, 1981. 615 strani.

Skupina avtorjev, zgodovinarjev, pretežno sodelavcev Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, je v začetku leta 1981 izdala knjigo, do katere prav gotovo nihče od bralcev ni mogel ostati neprizadet. Obsežno delo, ki zajema več kot sto let slovenske zgodovine, ne sodi med običajne zgodovinske publikacije. Ni ne klasično zgodovinsko znanstveno delo, ne poljudnoznanstvena publikacija namenjena predvsem široki javnosti, pač pa nekakšen pripomoček za spoznavanje in razumevanje enega pomembnih procesov slovenske zgodovine — naprednega delavskega gibanja. In če se je morda komu od bralcev porodil dvom v pomembnost in uporabnost take vrste zgodovinarjevega dela, če si je kdo postavil vprašanje ali ne bi bilo bolj smotno namesto kronologije pisati zgodovino naprednega delavskega gibanja, je treba poudariti, da je tudi takšno delo še kako pomembno in da je lahko tovrstna publikacija zelo koristna pri pisanju sintetične zgodovine naprednega delavskega gibanja.

Ce na kratko povzamem besede, zapisane v predgovoru, gre za slovenski del kronologije naprednega delavskega gibanja v Jugoslaviji (prva knjiga te kronologije je medtem v Beogradu izšla aprila 1981), ki je razdeljena na štiri kronološka in vsebinska poglavja. Prvo poglavje (avtorji Jasna Fischer, Franc Rozman in Boris Gombač) govori o problematiki od leta 1868 do konca prve svetovne vojne leta 1918, drugo poglavje (avtorji Janko Prunk, France Filipič, Milica Kacin-Wohinz in Tone Zorn) o času med obema vojnama, tretje poglavje o narodnoosvobodilnem boju in ljudski revoluciji 1941—1945 (avtorja Tone Ferenc in Stefka Zadnik), zadnje poglavje pa se dotika obdobja 1945—1979, ki smo ga zgodovinarji začeli raziskovati in znanstveno obdelovati šele v zadnjem času (avtorji Jera Vodušek-Starič, Martin Ivanič, Tone Zorn in Metka Gombač). Knjigi sta na koncu dodani kazali osebnih in krajevnih imen ter stvarno kazalo.

Uredniški odbor je v predgovoru zapisal: »Držali smo se načela, da je v tem pregledu treba upoštevati predvsem dogodke iz našega delavskega gibanja«. Od knjige s takim naslovom bralec tako vsebino tudi pričakuje. Toda zlasti, ko se knjiga prevesi v drugo polovico obravnavanega obdobja, se zdi, da se avtorji tega

metodološkega načela niso več popolnoma držali. V prvih treh delih resnično najdemo veliko večino podatkov, ki se nanašajo na napredno delavsko gibanje na slovenskem etničnem ozemlju, v četrtem poglavju pa se vsebina močno razširi. Po mojem mnenju je zelo vprašljivo, če sodi v »Kronologijo naprednega delavskega gibanja na Slovenskem« podatek, da je 26. junija 1960 postal neodvisen Madagaskar ali pa zaznamek, da je 15. aprila 1979 Črno goro prizadel katastrofalen potres. Tudi podatki o kolajnah in uspehih naših najboljših športnikov najbrž sodijo v kakšno drugo publikacijo, da se zadovoljim samo z nekaterimi primeri.

Kljub temu, da so se avtorji sami zavedali tekstovne nehomogenosti knjige, ki ne sme motiti bralca, če se zaveda težavnosti timskega dela, pa bi bilo mogoče vsaj kvantitativno do določene mere izravnati obsežnost nekaterih gesel. Pri kronologiji, ki je v načelu publikacija za hitro in koncizno informacijo bralca, brez analitično-sintetičnih, znanstvenih teženj, so gesla, dolga eno stran in več, vendarle nekoliko preširoka — zlasti v drugem poglavju.

Točnosti posameznih podatkov seveda ne gre v celoti preverjati, saj so publikacijo pisali znani slovenski zgodovinarji. Vendarle pa bi rad opozoril na nekatere vidne netočnosti, ki so se prikradle v besedilo in bi jih veljalo skupaj že z drugimi popraviti v naslednji izdaji ali ob kakšni drugi priložnosti. Pod datumom 14. avgust 1941 je opisan pomemben dogodek v drugi svetovni vojni — podpis tako imenovane Atlantske izjave ali listine. Predsednik ZDA in britanski premier pa nista podpisala te listine na ladji »Repulse«, temveč na bojni ladji »Prince of Wales«, pa tudi ne v zalivu Nova Fundladija na Atlantiku, temveč v zalivu Placentia na otoku Nova Fundladija v Atlantiku. Prav tako bo potrebno popraviti zapis pod datumom 26. april 1941, kjer je med zastopniki posameznih skupin, ki so ustanovile Proti-imperialistično fronto, naveden tudi Edvard Kocbek kot predstavnik krščanskih socialistov. Tega na sestanku ni bilo, pač pa je bil prisoten s strani komunistov dr. Aleš Bebler, ki ga ni med zapisanimi zastopniki.

Navedene pripombe naj v nobenem primeru ne vzbudijo mnenja, da gre za knjigo, ki jo je vzeti v roke z nezaupanjem. Nasprotno, delo te vrste sodi med pionirska dela slovenskega zgodovinopisja, ki podobne publikacije še kako potrebuje. Ob pisanju takih del bomo lahko zgodovinarji izbistrili tudi metodološka vprašanja, ki so gotovo temeljna problematika take vrste strokovnega dela. Prvo poglavje te knjige bi lahko bil neke vrste metodološki vzor, zadnje pa jasn dokaz zapletenosti obravnavanja povojne zgodovine. Mladim avtorjem zadnjega poglavja gre v veliki meri zasluga in priznanje za oranje ledine na področju, na katerem so drugi jugoslovanski zgodovinarji daleč pred nami. Če bi vsebini dodali na primer vsaj še problematiko, ki jo je obdelal Janko Prunk v knjigi »Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto«, bi publikacija še bolj celovito zajela slovensko delavsko gibanje.

Dušan Nečak

France Filipič, **Poglavja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919—1939.** Ljubljana : Borec, 1981: 471 + 447 strani.

Obsežno delo, ki obsega skupaj 918 strani, je rezultat več kot desetletnega načrtnega raziskovanja razvoja in delovanja Partije ter njenih legalnih in ilegalnih organizacij v obdobju med vojnama v slovenskem in jugoslovanskem okviru. Avtor je iz svojega raziskovalnega opusa izbral 22 razprav in jih smotrno razporedil glede na čas in problematiko, ki jo v njih obravnava. Tako obsega prva knjiga prispevke, ki osvetljujejo pomembne procese in dogodke v razvoju revolucionarnega gibanja od leta 1919 do šestojanuarske diktature 1929, v drugi knjigi pa razprave prikazujejo to problematiko v tridesetih letih do konstituiranja CK KPJ v Bohinju in državnega posvetovanja KPJ v Tacnu leta 1939. Večino razprav je France Filipič napisal kot referate za znanstvena posvetovanja ali kot prispevke za jubilejne publikacije ter so bile objavljene v različnih časopisih in zbornikih, za objavo v samostojni publikaciji pa je več študij bistveno dopolnil in razširil. Zato vsebina mestoma presega okvir, ki ga nakazujejo naslovi.

France Filipič je v svojih razpravah, v katerih se prepletajo elementi splošnega, posebnega in posameznega, obdelal številne vidike organizacijskega in idejnega razvoja ter delovanja KPJ — KPS, SKOJ, razrednih sindikatov in drugih revolucionarnih organizacij v obdobju 1919—1939, posebej tudi vlogo nekaterih osebnosti v revolucionarnem delavskem gibanju. Med razpravami, ki kompleksno prikazujejo razvoj in delovanje komunistične stranke na Slovenskem v posameznih obdobjih v širšem družbenopolitičnem okviru, naj posebej navedemo tri: »Nekaj podatkov o razvoju in delovanju KPJ v Sloveniji med leti 1920—1924« (I, str. 70—180), »KPJ v Sloveniji v času VIII. konference zagrebških komunistov« (I, str. 319—360) in »Partijska organizacija v Sloveniji v obdobju ustanovnega kongresa

KPS« (II, str. 93—235). V teh obsežnih temeljnih razpravah si je Filipič prizadeval posebej opozoriti tudi na posebnosti v organizacijskem, programskem in akcijskem razvoju revolucionarnega gibanja na Slovenskem v primerjavi z drugimi jugoslovanskimi pokrajinami in osvetliti prispevek slovenskih komunistov pri reševanju perečih skupnih problemov in nalog KPJ in SKOJ. Ta razsežnost je vidna tudi v razpravah o formiranju vodstva KPJ v domovini maja 1938 na Lisci in o konstituiranju CK KPJ marca 1939 v Bohinju, v katerih je avtor obdelal velike napore Josipa Broza Tita pri reševanju enega temeljnih pogojev za uspešno delovanje KPJ, pri oblikovanju njegovega vodstva v domovini. Posebej je obdelal tudi Titovo pomoč razvoju KPJ v Sloveniji v letih 1934—1938. V prvi knjigi je Filipič dosežanje ugotovitve o začetkih komunističnega gibanja v Sloveniji dopolnil z nekaj novimi podatki, v razpravi o smrti Djure Djakoviča in Nikole Hečimovića pa je na novo osvetlil tudi nekatere vidike položaja in delovanja KPJ po razglasitvi diktature kralja Aleksandra. V posebnih razpravah na začetku druge knjige je prikazal tudi življenje komunistov ter njihovo organiziranost in delovanje na robiji, zlasti v mariborski in sremskomitroviški kaznilnici. Tudi nekatere dogodke in procese v razvoju in delovanju SKOJ v dvajsetih in tridesetih letih je Filipič osvetlil v posebnih prispevkih. Prav tako je posebno razpravo posvetil prikazu odmevov češko-slovaške krize leta 1938 na Slovenskem. V navedenih ali posebnih razpravah je prikazal tudi krajše ali daljše obdobje delovanja Filipa Filipovića, Franca Wankmüllerja, Lovra Kuharja-Prežihovega Voranca, Kočo Racina v dvajsetih letih ter Josipa Broza Tita, Edvarda Kardelja, Borisa Kidriča, Mošo Pijadeja in drugih v tridesetih letih. V večini razprav obravnava avtor široko slovensko in jugoslovansko problematiko razvoja in delovanja revolucionarnega delavskega gibanja, v nekaterih pa je opisal tudi njegove posebnosti na manjših območjih, predvsem v Mariboru ter v Kamniku: "

Vse navedene študije odlikuje dejstvo, da jih je Filipič napisal po sistematičnem zbiranju in temeljitem preučevanju gradiva iz slovenskih in drugih jugoslovanskih arhivov, zlasti fondov Kominterne in sodnih ustanov, obogatil jih je s podatki iz časopisnih in drugih publiciranih virov, posebno vrednost pa jim daje pritegnitev številnih pričevanj akterjev revolucionarnega delavskega gibanja. Ob tem moramo poudariti, da je največja ovira za temeljitejšo raziskovanje delovanja KPJ — KPS med vojnama pomanjkanje dokumentov, kajti že ilegalne oblike delovanja so vplivale negativno na nastajanje in ohranjenost te vrste virov. Na drugi strani pa tudi ohranjena poročila pokrajinskih in osrednjih partijskih forumov Kominterni niso vedno odražala objektivnega stanja in jih je zato treba še posebej kritično vrednotiti. Prav tako je treba upoštevati, da so sodni spisi nastajali pod posebnimi okoliščinami. Zato je za zapolnitev vrzeli v ohranjenih pisanih virih oziroma za popravke netočnosti v njih še posebej nujna pritegnitev pričevanj. Prav na tem področju je Filipič opravil izredno dragoceno delo. Precej arhivskih virov je prvi preučil, poudarimo pa naj, da je med vsemi slovenskimi raziskovalci revolucionarnega delavskega gibanja zbral največ pričevanj. Tako navaja prek 200 oseb, ki so mu z izjavami ali raznimi podatki prispevale k raziskavam. Prav tako je uporabil vso ustrezno slovensko in jugoslovansko literaturo. Filipič je tako ugotovitve v svojih razpravah temeljito dokumentiral, v znanstveno-kritičnem aparatu pa je navedel tudi številne nadrobne podatke, ki bi motili preglednost glavnega teksta, prav tako pa je v njem opozoril na različna stališča v virih in jih kritično analiziral.

Da so Filipičeve razprave, ki so nastale ob različnih prilikah in so v časovnem, problemskem in prostorskem pogledu heterogene, izšle v samostojnem delu, je zelo koristno tudi zato, ker so sedaj na enem mestu smotno zbrani prispevki, objavljeni v različnih slovenskih in jugoslovanskih publikacijah, njihovo uporabo pa olajšujejo osebna in krajevna kazala. Ze navedeni način nastanka posameznih razprav je vplival na manjša ponavljanja, na mestoma različen način navajanja virov in literature ter na odnos med analitičnim in sintetičnim vidikom obdelave posameznih problemov. Razpoložljivi viri avtorju seveda niso omogočali, da bi vse probleme obdelal enako vsestransko in poglobljeno, tu zato z opozorili na odprta vprašanja spodbuja k njihovu še nadaljnemu preučevanju. France Filipič je v objavljenih razpravah prikazal številne procese in pomembne dogodke v revolucionarnem delavskem gibanju na Slovenskem; osvetlil nekatere poglobljene probleme tudi v jugoslovanskem okviru, opisal pa tudi nekaj posebnosti, zlasti na mariborskem območju. Z njimi je zapolnil mnoge vrzeli v poznavanju problematike revolucionarnega delavskega gibanja v dvajsetih letih, ki ji je doslej slovensko zgodovinopisje posvetilo še pre malo pozornosti, prav tako pa je prvi nadrobneje ali celoviteje osvetlil proces organizacijskega, programskega in akcijskega usposabljanja KPJ — KPS v tridesetih letih za njeno vlogo v NOB in revoluciji. Temeljit oris razmer v komunističnem gibanju na Slovenskem v drugi polovici tridesetih let nam osvetljuje tudi okoliščine, v katerih je Josip Broz Tito organiziral

pomembna ožja in širša posvetovanja in sestanke vodstva KPJ v Sloveniji. Številni podatki v Filipičevih razpravah prikazujejo tudi izvirnost in kontinuiteto revolucionarnega gibanja na Slovenskem, odnose med pokrajinskimi in osrednjimi partijskimi forumi ter širše relacije s Kominternom. Posebej je osvetlil tudi rezultate kulturne ustvarjalnosti in njihov pomen v revolucionarnem gibanju. Ob tem je treba poudariti, da je Filipič revolucionarni boj komunistov prikazal v ustreznem družbenopolitičnem okviru in kot sestavino nacionalne zgodovine, kar omogoča njegovo pravilno vrednotenje.

France Filipič je z načrtnim zbiranjem in preučevanjem virov za zgodovino revolucionarnega gibanja na Slovenskem in z njihovo obdelavo v številnih razpravah opravil tudi dragoceno delo na poti k oblikovanju sinteze o tej problematiki. Prav ob njegovem delu, ki je pomemben prispevek k zgodovinskoj revolucionarnega delavskega gibanja v slovenskem in jugoslovanskem okviru, se je sprožila tudi razprava o dozorelosti pogojev za pisanje sinteze o revolucionarnem delavskem gibanju na Slovenskem. Ugotoviti moramo, da je v zadnjem času izšlo več monografij in študij o temeljnih problemih razvoja in idejnoprogramskega dozorevanja ter o različnih oblikah delovanja Partije med vojnama na Slovenskem, posebej tudi o njenem uveljavljanju prek enotne delavske fronte in široke ljudske fronte v celotnem družbenopolitičnem življenju, prav tako pa tudi o revolucionarnih gibanjih med primorskimi in koroškimi Slovenci. Napredek je tudi pri izdajanju virov in pri delu na področju dokumentacije. Če k temu dodamo, da so zlasti izkušnje pri pisanju zgodovine KPJ — ZKJ posebej pokazale potrebo po sintetičnem prikazu revolucionarnega gibanja na Slovenskem, potem mora biti delo take vrste cilj slovenskega zgodovinskega pisanja novejših dobe že v bližnji prihodnosti.

Miroslav Stiplovšek

Tone Ferenc, Quellen zur nationalsozialistischen entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941—1945 — Viri o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji 1941—1945. Maribor : Obzorja, 1980. 715 strani.

Mariborska Založba Obzorja se je pred dobrim letom odločila, da izda za slovenske razmere redko knjigo. Dr. Tone Ferenc je namreč za objavo pripravil 323 dokumentov, ki govorijo o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji med vojno.

Publikacija, ki obsega nad sedemsto strani, je redkost na slovenskem knjižnem trgu vsaj zaradi dveh stvari. Slovensko zgodovinsko pisanje, ki sicer ne sodi ravno med neproduktivne znanstvene veje družboslovja pri nas, namreč močno šepa pri izdajanju virov. Za to poznamo vrsto subjektivnih in še več objektivnih razlogov. Na drugi strani pa so v slovenskem zgodovinskoj dela, pisana v tujem jeziku, še bolj redka kot edicije virov. Če k obema razlogoma, ki opredeljujeta posebnost Ferencove knjige, dodamo, da je v prvi vrsti namenjena tujemu bralcu, smo najbrže povedali že najpomembnejše podatke iz njene »osebne izkaznice«.

Knjiga Toneta Ferenca je nastajala vsaj dvajset let, to trditev pa nam dokazuje tudi obsežni znanstveni aparat pod črto. V njem najdemo podatke, ki nam pomagajo razrešiti nekatera nejasna imena, iniciala ali konspirativna imena; napotke k literaturi, pojasnila nekaterih dogajanj, opazke k tehničnemu stanju posameznih virov in še kaj. Uporabnost knjige močno povečujejo dodatki ob koncu. Zlasti pomembna sta osebni in stvarni register, pa tudi primerjalni seznam oznak SS in vojaških oznak v nemškem Wehrmachtu, ki ga malokje najdemo.

Avtor je gradivo za svojo knjigo zbiral v številnih domačih in tujih arhivih, zlasti v zvezni republiki Nemčiji, ni pa zajel avstrijskih in sovjetskih arhivov. Vprašanje je sicer, do katere mere so ti arhivi dostopni in kakšno gradivo v njih leži, menim pa, da bi bili zlasti avstrijski arhivi zanimivi zaradi splošno znanega dejstva, ki med drugim izhaja tudi iz te Ferencove knjige, da je bil največji del nemškega okupacijskega aparata sestavljen iz »bivših« Avstrijcev. Nekaj dokumentov izvira iz Nezavisne države Hrvatske in so objavljeni v hrvaškem jeziku.

Knjiga sodi med nekomentirane objave virov. Kliub že omenjenemu obsežnemu znanstvenemu aparatu avtor nikjer ne poskuša interpretirati vsebine kakšnega od objavljenih dokumentov. Viri v knjigi govorijo sami zase in s tem dokazujejo trditev, da skorajda ni treba pisati zgodovine, če imaš pred seboj tako zgovorne vire. To je gotovo največja vrednost Ferencove knjige. Dokumenti so objavljeni natančno tako kot so v izvorniku, popravljene niso niti pravopisne in druge napake, medtem ko so izpuščeni odlomki, ki se ne nanašajo na naslovno tematiko, posebej označeni. Knjiga pomeni celoto brez poglavij ali vsebinske razdelitve, ker so dokumenti razvrščeni kronološko.

Iz časovnega okvira, ki ga je avtor označil v naslovu, izstopa prvih devet dokumentov, ki sodijo še v leto 1940, so pa neposredno vezani na osnovno tematiko.

Pojasnjujejo namreč nemške teritorialne zahteve glede Slovenije še iz časa pred vojno in so zato osnova za boljše in pravilnejše razumevanje poznejšega časa.

Najbolj izstopajo dokumenti, ki govorijo o poskusu fizičnega izničenja Slovencev z izseljevanjem v druge kraje Jugoslavije oziroma na druga področja Evrope (v rajh, Poljsko itd.). Pogosti so dokumenti, ki govorijo o uničevanju zunanjih obeležij slovenstva kot so slovenski napisi, spreminjanje oziroma ponemčevanje slovenskih imen in priimkov, ter o prizadevanjih razdreti duhovno in materialno kulturno dediščino Slovencev s sežiganjem slovenske literature, ropanjem kulturnoumetniškega blaga, uvajanjem ponemčevalnega šolstva in zaplenjanjem slovenskega premoženja. V poseben sklop bi lahko uvrstili dokumente, ki govore o posebnih oblikah raznarodovalne politike nacističnega okupatorja kot je organizacija »Lebensborn«. Nekateri dokumenti v Ferencovi knjigi dajejo, ob primerjavi s prej omenjenimi, vtis manjše pomembnosti (razna pisma, dnevna poročila občinskih komisij za preseljevanje, krajsa poročila itd.), vendar tudi ti lepo dopolnjujejo sliko o raznarodovalni politiki nacistov pri nas.

Dokumentu po vsebini pokrivajo vse slovensko etnično ozemlje. Posebej so zanimivi tisti, ki se ne dotikajo današnjega ozemlja SR Slovenije. V mislih imam predvsem dokumente pod zaporednimi številkami 214, 216, 217, 219, 220, 221, 229, 235, 252, 259, 287 in 291. Z njimi je Ferenc objavil najpomembnejše dokumente o načrtnem izseljevanju koroških Slovencev, ki se je začelo 14. aprila 1942. V dokumentu s številko 217 je zapisana tudi natančna številka Slovencev, ki so jih izselili v akciji 14. in 15. aprila 1942: izseljenih je bilo 917 koroških Slovencev. V dokumentu številka 214 je objavljen ukaz 171. rezervnemu policijskemu bataljonu za izvedbo te izselitve, v dokumentu številka 287 pa načrt gaulajterja Rainerja iz decembra 1942 o nadaljnji germanizaciji Slovencev na Koroškem in o dokončni rešitvi takomenovanega koroškega vprašanja. Poleg prej omenjenih naj v tem sklopu omenim le še dokument pod zaporedno številko 116, iz katerega je razvidno, da so nacistične oblasti že avgusta 1941 predvidele izselitev Slovencev iz bivšega plebiscitnega ozemlja, na njihovo mesto pa naj bi prišli optanti iz Kanalske doline.

Vsebina objavljenih virov je slovenski publiki, največ po zaslugi avtorja, bolj ali manj znana. Integralna objava virov pa je seveda novost tudi za slovenskega bralca. Knjiga je v prvi vrsti, kakor že rečeno, namenjena tujemu bralcu, ki ne pozna dovolj te težke zgodovine slovenskega naroda. Prav oblika objave nekomentiranih virov je za tak pouk gotovo zelo primerna. Vsak založniški in avtorski korak v tej smeri je zato zagotovo koristen in bo prispeval k širšemu poznavanju naše zgodovine in k afirmaciji slovenskega zgodovinopisja. Zapisano pa ne pomeni, da bi slovenski bralec ne potreboval Ferencove knjige tudi v slovenskem prevodu.

Dušan Nečak

Theodor Veiter, *Die Kärntner Ortstafelkommission: Arbeit und Ergebnisse der Studienkommission für Probleme der slowenischen Volksgruppe in Kärnten 1972—1976*. Klagenfurt, 1980, 542 strani, priloge. (Das gemeinsame Kärnten — Skupna Koroška; 8.)

Zadnji zvezek zbirke, ki je pred nami, zajema dokumentacijo in poročilo o delu takomenovane komisije avstrijskega kanclerja B. Kreiskega o odprti vprašanjih slovenske koroške skupnosti v letih 1972—1976. Glede na to, da je bil glavni namen komisije obravnava dvojezičnih krajevnih napisov, se je komisije prijel naziv »komisija za krajevne napise« (Ortstafelkommission)! Poleg vrste politikov ter siceršnjih strokovnjakov je bil član te komisije tudi naš avtor. Tako predstavlja knjiga ne le oris ter analizo dela komisije, ampak tudi avtorjevo pričevanje o njej.

Osnovno Veitrovo izhodišče v knjigi je stališče, da je bilo delo komisije slovenski manjšini naklonjeno (minderheitenfreundlich) ter da bi sprejetje njenih sugestij pozitivno prispevalo k ureditvi koroškega manjšinskega vprašanja. Veiter zavrača kritične poglede na delo komisije, po drugi strani pa priznava, da sta avstrijski kancler ter politika obšla delo komisije ter se po svoje lotila urejevanja manjšinskega vprašanja z znano sedmojuljsko zakonodajo iz leta 1976. Gre za zakonodajo, ki je, to lahko razberemo tudi iz Veitrove knjige, v marsičem v nasprotju z mednarodnim pravom. Dodali bi, enako tudi z mednarodnimi pogodbami republike Avstrije (člen 7 pogodbe o obnovi neodvisne in demokratične Avstrije iz leta 1955, ali na kratko avstrijske državne pogodbe!). Avtor sam opozarja, da je bila ustanovitev komisije pogojena z zunanjepolitičnimi vzroki. Po kanclerjevi zamisli so »komisijo za krajevne napise« (tekmo dela je bilo v njeno obravnavo pritegnjeno tudi vprašanje uporabe slovensčine pred upravnimi in sodnimi oblastmi) sestavljali predstavniki treh avstrijskih parlamentarnih strank (socialistične, ljud-

ske in svobodnjaške) iz Koroške, vrsta županov južnokoroških občin, predstavniki urada avstrijskega kanclerja, kancler sam, vrsta izvedencev, predstavniki katoliške ter protestantske cerkve iz Koroške, zastopniki obeh osrednjih slovenskih organizacij na Koroškem (Zveze slovenskih organizacij ter Narodnega sveta koroških Slovencev) ter, končno, še zastopnik danske manjšine v Nemčiji: Prvotno naj bi postal član komisije tudi uradni predstavnik koroških »vindišarjev«. To se konec koncev sicer ni zgodilo, pač pa je meščanska ljudska stranka postavila za enega svojih zastopnikov dr. Valentina Einspielerja, enega najvidnejših »vindišarjev« ter aktivnega sodelavca več protimanjšinskih organizacij, zlasti Kärntner Heimatdiensta. Posledica je bila, da se predstavniki slovenske manjšine dela »komisije za krajevne napise« niso udeleževali. Edina Slovenca, ki sta se udeleževala dela komisije, sta bila tako dr. Valentin Inzko, postavljen s strani cerkvenih oblasti; ter Herman Velik kot župan selske občine. Tako je delo v komisiji dejansko potekalo mimo neposredno prizadete manjšine. Gradivo, objavljeno v Veitrovi knjigi, skupaj z avtorjevimi opozorili kaže, da stališča posameznih razpravljalcev ter članov komisije niso bila enotna, ampak da kažejo spekter različnih pogledov, vse tja do nemškonalacionalnih stališč. Na več mestih najdemo opozorilo, da so se manjšini naklonjena stališča, spotikala ob koroških »političnih faktorjih«, se pravi ob tistih pogledih, ki so, kot kaže sedmojuljska zakonodaja, v tej zakonodaji tudi prevladala. Očitno je, da je vrsta članov komisije izgubila vero v njeno delo; saj je iz tega ali onega vzroka (Veiter omenja spremembo politične klime med koroškimi socialisti) odstopilo iz nje več njenih članov (med njimi Herman Velik), za zgodovinarja Ludwiga Jedlicko pa izvemo, da se iz protesta dela komisije ob koncu ni več udeleževal.

Kot se da razbrati iz objavljenega gradiva se je »komisija za krajevne napise« komajda dotaknila vprašanja duha, volje in teženj podpisnic pogodbe o obnovi nedovodvisne in demokratične Avstrije. Iz dogajanja, ki je po letu 1955 spremljalo (ne)izpolnjevanje člena 7 te pogodbe, dobimo tudi ob tej komisiji vtis, kot da uradni Avstriji ni znano, kaj je bila podpisala 15. maja 1955. Vzrok za tako ravnanje pripisuje knjiga, o kateri poročamo, tistim koroškim »političnim faktorjem«, ki so vse do danes onemogočili in onemogočajo Slovincem naklonjeno ureditev manjšinskega vprašanja.

Nacelna vprašanja, s katerimi se je »komisija za krajevne napise« ukvarjala na pobudo kanclerja Kreiskega so v glavnem: kaj je razumeti pod pojmom »slovensko prebivalstvo« v državni pogodbi iz leta 1955, kaj so jezikovni okraji (po mnenju komisije naj bi bile to politične občine) pa tudi razprava o »vindišarjih« in »vindišarski govorici«; tu je komisija morala ugotoviti, da takega »ljudstva« in »jezika« na Koroškem ni, pač pa da se z zadnjim izrazom označuje slovensko koroško narečje. Nadaljnje vprašanje je bila problematika »ugotavljanja manjšine« oziroma posebnega ljudskega štetja, ki naj bi nudilo izhodišče za prihodnjo manjšinsko zakonodajo, ter kriteriji za izvedbo takega štetja. Posebno mesto je imelo vprašanje slovenščine kot dodatnega uradnega jezika v upravi in sodstvu na jezikovno mešanem prostoru Koroške. Objavljeno gradivo kaže, da se je debata odvijala ob predlogih, ki so jih pripravili posamezni člani komisije pa tudi urad avstrijskega zveznega kanclerja.

Pri delu komisije se je pokazalo, da tako uradnim krogom kot ostalim članom komisije ni bila znana spomenica, ki so jo bili leta 1955 koroški Slovenci izročili vladi o odprtih vprašanjih manjšinskega varstva. Značilno je, da prejemnik na spomenico sploh ni odgovoril. Ko je dr. Veiter pred časom poročal o delu »komisije za krajevne napise«, je podčrtal, da so pri vseh dosedanjih ljudskih štetjih na Koroškem manipulirali v škodo slovenske manjšine. Razumljivo je, da so koroški Slovenci morebitno »ugotavljanje manjšine« pod katerimkoli imenom vnaprej zavračali, ko pa je do njega 14. novembra 1976 vendarle prišlo, so ga uspešno bojkotirali. K problematiki ljudskih štetij na Koroškem je Veiter 22. maja 1974 v dunajskem listu Die Presse opozoril, da so trditvam o manipuliranju s popisnimi podatki pri ljudskih štetjih na škodo slovenske manjšine v okviru »komisije za krajevne napise« pritrtili tudi zastopniki avstrijskega statističnega urada (Veiter: »ki absolutno... niso prijatelji manjšine«), vendar njihovo opozorilo ni prišlo, v noben zapisnik ali poročilo kanclerjeve komisije.

Po naročilu kanclerja Kreiskega se je morala komisija med drugim ukvarjati tudi z vprašanjem minimalnega števila pripadnikov manjšine kot pogojem za uveljavitev določenih manjšinskih zaščitnih ukrepov. Dokončno stališče pri tem ni bilo oblikovano; sami predlogi so se vrtili od 5 do 25 odstotkov. Značilno je, da so bili v komisiji večinsko obravnavani predvsem jezikovni podatki ljudskega štetja 1971, se pravi štetja, pri katerem so našli najmanj Korošcev slovenskega jezika.

Če ob koncu skušamo na podlagi objavljene dokumentacije oceniti delo »komisije za krajevne napise«, moramo pritrčiti opozorilu, da avstrijski zakonodajalec ni upošteval njenih sugestij, ampak je, nasprotno, pristal na zahteve koroških

»političnih faktorjev«, stališčem vodstva vseh treh parlamentarnih strank na Koroškem. Od tod tudi ravnanje, kakršno je ustvarila sedmojuljska zakonodaja, ravnanje, ki je bilo že večkrat ocenjeno kot težnja po reviziji manjšinskih določil avstrijske državne pogodbe.

Tone Zorn

SLOVENSKA MATICA, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 7,

med drugimi svojimi publikacijami zalaga in članom Zgodovinskega društva za Slovenijo nudi po svojih članskih cenah tudi

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 1/1971 — 180 din.

Vsebina: Zmago Bufon — Naravoslovje v slovenskem narodnem prebujanju, Lavo Čermelj — Fizik Nace Klemenčič (1853—1901), Vladimir Murko — Staro in novo o življenju in delu Josipa Resslera, Franc Minařík — Ptujске lekarne, lekarnarji in njihove hiše, Ante Stefančić — Kratak pregled zdravstvenega nadzorstva živil nekoč in danes s posebnim poudarkom na Sloveniji;

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 2/1974 — 180 din.

Vsebina: Vladimir Murko — Starejši slovenski znanstveniki in njihova vloga v evropski kulturni zgodovini — astronomi, Milko Matičetov — Zvezdna imena in žiročila o zvezdah med Slovenci, France Adamič — Naš prispevek k razvoju genetike in žlahtnjenja rastlin, Zmago Bufon — Naravoslovje v slovenskem narodnem prebujanju II;

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 3/1975 — 180 din.

Vsebina: Drago Mušič in Janez Batis — Življenje in delo J. M. Žagarja (Sagarja), Peter Borisov — Sto dvajset let od ustanovitve naravnega zdravilnega zavoda na Bledu, Velimir Zavrnik — Mariborski tekst natepkov mojstra Albranta za zdravljenje konj;

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 4/1979 — 300 din.

Vsebina: Janko Pučnik — Razvoj vremenoslovja na Slovenskem, Zmago Bufon — Ivan Žiga Popovič kot naravoslovec in rodoljub, Karel Bajc — Ivan Žiga Popovič predhodnik oceanografije, Franjo Sevnik — Zagarstvo na Slovenskem, Jože Maček — Izbruh in širjenje krompirjeve plesni na Kranjskem v 19. stoletju, France Adamič — Stoletnica rojstva profesorja dr. Frana Jesenka.

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 5—6/1981 — 620 din.

Vsebina: France Habe, Andrej Kranjc — Delež Slovencev v speleologiji, Eman Pertl — Prvi slovenski zdravniki v Mariboru, France Adamič — Razvoj agrotehničnih znanosti na Slovenskem, Srdan Turk — Masivne in lesene konstrukcije na Slovenskem, Srdan Turk — Mihael Strukel (Štrukelj) prvi redni univ. profesor med slovenskimi gradbeniki.

Prihodnji zvezek Zbornika bo priobčil gradivo s posveta o dr. Janezu Bleiweisu vit. Trsteniškemu.

